

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul XI, 2000

1 – 2

Ianuarie – Aprilie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor șef*), VENERA ACHIM, PAUL
CERNOVODEANU, VIRGIL CIOCÎLTAN, FLORIN CONSTANTINIU,
EUGEN DENIZE, ANDREI EȘANU, GEORGETA PENELEA-FILITTI,
NAGY PIENARU, APOSTOL STAN

„REVISTA ISTORICĂ”, 6 numere anual.

Revista se poate procura de la: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, Sect. 5, P.O. Box 5-42, București, România, RO-76117, Tel. 401-411 9008, Tel./Fax 401-410 3983; 401-410 3448; **RODIPET S.A.**, Piața Presei Libere, nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax 401-222 6407, Tel. 401-618 5103; 401 222 4126, București, România; **ORION PRESS IMPEX 2000**, P.O. Box 77-19, București 3 – România, Tel. 653 79 85, Fax 401-324 06 38.

La revue „REVISTA ISTORICĂ”, 6 numéros par an.

Toute commande pour les travaux parus aux Éditions de l'Académie Roumaine sera adressée à: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, Sect. 5, P.O. Box 5-42, București, România, RO-76117, Tel. 401-411 9008, Tel./Fax 401-410 3983; 401-410 3448; **RODIPET S.A.**, Piața Presei Libere, nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33 – 57, fax 401-222 6407, Tel. 401-618 5103; 401- 222 4126, București, România; **ORION PRESS IMPEX 2000**, P.O. Box 77 19, București 3 – România, Tel. 653 79 85, Fax 401-324 06 38.

„REVISTA ISTORICĂ”, 6 issues per year.

All orders from abroad for publications of the Romanian Academy should be addressed to: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, Sect. 5, P.O. Box 5-42, București, România RO 76117, Tel. 401-411 9008, Tel./Fax 401-410 3983; 401-410 3448; **RODIPET S.A.**, Piața Presei Libere, nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax 401-222 6407, Tel. 401-618 5103; 401-222 4126, București, România; **ORION PRESS IMPEX 2000**, P.O. Box 77-19, București 3 – România, Tel. 653 7985, Fax 401-324 0638.

REDACȚIA:

NAGY PIENARU (*redactor șef adjunct*)
VENERA ACHIM
ECATERINA PETRESCU
IOANA VOIA (*traducător*)

Redactor (Editura Academiei): MIHAI POPA
Tehnoredactor: DIANA RUSU

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice
corespondență se vor trimite pe adresa redacției revistei:

„REVISTA ISTORICĂ”,
B-dul Aviatorilor nr. 1, 71247-
București, Tel. 650 72 41

© 2001 EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie, nr. 13, R-76117, Tel./Fax 410 39 83; 410 34 48; 411 90 08
București, România

www.dacoromanica.ro

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ

TOMUL XI, NR. 1 – 2

Ianuarie – Aprilie 2000

S U M A R

COMPETIȚIA PENTRU STRĂMTORI

- ȘERBAN PAPACOSTEA, Bizanțul și Strămtorile sub primii Paleologi 5
OVIDIU CRISTEA, „Siamo Veneziani, poi christiani”: Serenissima și problema cruciadei 17

*

- ȘERBAN MARIN, Imaginea împăratului Manuel I Comnen în cronistica venețiană 31

NUMISMATICĂ, ICONOGRAFIE, VEXILOLOGIE

- OCTAVIAN ILIESCU, Aspecte ale economiei monetare în Moldova sub domnia lui Alexandru cel Bun 59
ȘTEFAN ANDREESCU, O icoană dispărută și un titlu domnesc 97
CONSTANTIN REZACHEVICI, Un steag domnesc necunoscut al lui Constantin Brâncoveanu 107

VIAȚĂ COTIDIANĂ LA SECUI

- PÁL JUDIT, Trăsăturile specifice ale evoluției târgurilor din scaunele secuiești 115
KINGA S. TŰDÖS, MÁRIA PAKUCS, Testamentul lui András Székely 121

OPINII

- OCTAVIAN ILIESCU, Aroganță și ignoranță în studii de numismatică medievală 127
ALEXANDRU MADGEARU, O discuție pe marginea cărții lui András Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History* 134

MEMORIA INSTITUTULUI DE ISTORIE „N. IORGA”

PAUL CERNOVODEANU, Ședința lărgită a Secției de istorie medie din 30 noiembrie 1951 141

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Reuniunea de la Moscova a Comisiei bilaterale a istoricilor din România și Federația Rusă, 12–14 octombrie 1999, Moscova (*Marian Stroia*); Sesiunea anuală de comunicări științifice a Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”: „Bilanț și perspective în cercetarea istorică românească după 1990: Direcții noi de cercetare”, 15–16 noiembrie 1999 (*Ecaterina C. Petrescu*) 145

NOTE ȘI RECENZII

•• *Aleksandr I., Napoleon i Balkani*, Moskva, Edit. Nauka, 1997, 266 p. (*Marian Stroia*);
 •• *Der Herrscher in der Doppelpflicht. Europäische Fürsten und ihre beiden Throne*, coordonator Heinz Duchhardt, Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 1997, 276 p., index. (*Ileana Căzan*);
 •• *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, ed. by Mark Pinson, Cambridge, Massachusetts, U.S.A., 1994, XIII + 188 p. (*Adrian Tertecel*);
 •• *Reich oder Nation? Mitteleuropa 1780–1815*, herausgegeben von Heinz Duchhardt und Andreas Kunz, Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 1998, IX + 318 p. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte, Beiheft 46) (*Șerban Papacostea*);
 GEORGE CIORĂNESCU, *Români și ideea federalistă*, București, Edit. Enciclopedică, 1996, 184 p. (*Ștefan Delureanu*);
 CONSTANTIN CONSTANTINESCU, *Prințul Barbu Alexandru Știrbey în istorie*, București, Tip. Artpoint, 1998, 224 p. (*Ioan Babici*);
 CHARLES HARVEY, *JON PRESS, Databases in Historical Research Theory. Methods and Applications*, New York, St. Martin's Press, 1996, 331 p. (*Irina Gavrilă*);
 ADRIAN-SILVAN IONESCU, *Trista istorie a preeriei*, București, Edit. Globus, [1998], 238 p. + 86 il. + 6 hărți (*Aurelian Stroe*);
 CARL GUSTAV JUNG, *Tipuri psihologice*, București, Edit. Humanitas, 1997, 544 p. (*Alexandru Mamina*);
 VIOREL PANAITTE, *Pace, război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII)*, București, Edit. ALL, 1997, 576 p. (*Mihai Maxim*);
 MANUEL PEÑA DIAZ, *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona 1473–1600)*, Lleida, 1996, 372 p. (*Eugen Denize*);
 JEAN-PAUL ROUX, *Regele. Mituri și simboluri*, București, Edit. Meridiane, 1998, 416 p. (*Alexandru Mamina*);
 JUAN A. Sánchez BELÉN, *La política fiscal en Castilla durante el reinado de Carlos II*, Madrid, 1996, 362 p. (*Eugen Denize*);
 DOINA TUDOROVICI, *Amurgul nobililor*, București, Edit. Pro, 1998, 202 p. (*Mihai Sorin Rădulescu*);
 ERK YURTSEVER, *Tamga. Asya'daki Türkçe coğrafi adlar derlemesi*, Istanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, 156 p. (*Adrian Tertecel*) 149

REVISTA ISTORICĂ

NEW SERIES

TOME XI, Nos. 1 – 2

January – April 2000

CONTENTS

THE COMPETITION OVER THE STRAITS

ȘERBAN PAPACOSTEA, Byzantium and the Straits under the First Paleologues	5
OVIDIU CRISTEA, “Siamo Veneziani, poi christiani”: Serenissima and the Issue of the Crusade	17

*

ȘERBAN MARIN, The Image of Emperor Manuel I Comnen in the Venetian Chronicles	31
---	----

NUMISMATICS, ICONOGRAPHY, VEXILOLOGY

OCTAVIAN ILIESCU, On the Monetary Economy in Alexander the Good's Moldavia	59
ȘTEFAN ANDREESCU, A Vanished Icon and a Princely Title	97
CONSTANTIN REZACHEVICI, An Unknown Princely Banner of Constantin Brâncoveanu	107

DAILY LIFE IN THE SZECKLER COUNTY

PÁL JUDIT, Particular Traits in the Evolution of Townlets in the Szeckler County	115
KINGA S. TÚDÓS, MÁRIA PAKUCS, András Székely's Will	121

OPINIONS

OCTAVIAN ILIESCU, Arogance and Ignorance in Medieval Numismatic Studies	127
ALEXANDRU MADGEARU, On András Róna-Tas's <i>The Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History</i>	134

MEMORY OF THE “N. IORGA” HISTORY INSTITUTE

PAUL CERNOVODEANU, The Broadened Meeting of the Medieval History Department of 30 November 1951	141
---	-----

SCIENTIFIC LIFE

Moscow Meeting of the Bilateral Commission of Historians of Romania and the Russian Federation, 12–14 Octombrie 1999, Moscow (*Marian Stroia*); Annual Session of Scientific Papers of the “Nicolae Iorga” History Institute: “Achievements and Future Goals in Romanian Historical Research after 1990: New Directions in Research”, 15–16 November 1999 (*Ecaterina C. Petrescu*).....

145

NOTES AND REVIEWS

•. *Aleksandr I., Napoleon i Balkanî*, Moskva, Edit. Nauka, 1997, 266 p. (*Marian Stroia*);
 •. *Der Herrscher in der Doppelpflicht. Europäische Fürsten und ihre beiden Throne*, coordonator Heinz Duchhardt, Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 1997, 276 pp., index. (*Ileana Căzan*); •. *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, ed. by Mark Pinson, Cambridge, Massachusetts, U.S.A., 1994, XIII + 188 pp. (*Adrian Tertecel*); •. *Reich oder Nation? Mitteleuropa 1780–1815*, herausgegeben von Heinz Duchhardt und Andreas Kunz, Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 1998, IX + 318 pp. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte, Beiheft 46) (*Șerban Papacostea*); GEORGE CIORĂNESCU, *Români și ideea federalistă*, (The Romanians and the Federalist Idea), Bucharest, Edit. Enciclopedică, 1996, 183 pp. (*Ștefan Delureanu*); CONSTANTIN CONSTANTINESCU, *Prințul Barbu Alexandru Știrbey în istorie*, (Prince Barbu Alexandru Știrbey in History), Bucharest, Tip. Artprint, 1998, 224 pp. (*Ioan Babici*); CHARLES HARVEY, JON PRESS, *Databases in Historical Research Theory. Methods and Applications*, New York, St. Martin's Press, 1996, 331 pp. (*Irina Gavrilă*); ADRIAN-SILVAN IONESCU, *Trista istorie a preeriei*, (The Sad History of the Prairie), Bucharest, Edit. Globus, [1998], 238 pp. + 86 ill. + 6 maps (*Aurelian Stroe*); CARL GUSTAV JUNG, *Tipuri psihologice* (Psychological Types), Bucharest, Edit. Humanitas, 1997, 544 pp. (*Alexandru Mamina*); VIOREL PANAITE, *Pace, război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV–XVII)*, (Peace, War and Trade in Islam. The Romanian Principalities and the Ottoman Rights of Peoples. The Fifteenth – Seventeenth Centuries), Bucharest, Edit. ALL, 1997, 576 pp. (*Mihai Maxim*); MANUEL PEÑA DIAZ, *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona 1473–1600)*, Lleida, 1996, 372 pp. (*Eugen Denize*); JEAN-PAUL ROUX, *Regele. Mituri și simboluri*, (The King. Myths and Symbols), Bucharest, Edit. Meridiane, 1998, 416 pp. (*Alexandru Mamina*); JUAN A. SÁNCHEZ BELÉN, *La política fiscal en Castilla durante el reinado de Carlos II*, Madrid, 1996, 362 pp. (*Eugen Denize*); DOINA TUDOROVICI, *Amurgul nobililor* (The Decline of Aristocracy), Bucharest, Edit. Pro, 1998, 202 pp. (*Mihai Sorin Rădulescu*); ERK YURTSEVER, *Tamga. Asya'daki Türkçe coğrafi adlar derlemesi*, Istanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, 156 pp. (*Adrian Tertecel*) .....

149

COMPETIȚIA PENTRU STRĂMTORI

BIZANȚUL ȘI STRĂMTORILE SUB PRIMII PALEOLOGI

ȘERBAN PAPACOSTEA

Restaurat în 1261 la Strâmțori, Imperiul Bizantin nu a devenit *ipso facto* stăpân al Strâmțorilor. Cadrul geopolitic care determină situația internațională a Bizanțului în perioada în care Mihail VIII Paleologul își făcea intrarea triumfală în Constantinopol nu lăsa guvernului imperial decât o libertate limitată în chestiunea Strâmțorilor și a Mării Negre, unde se intersectau interesele marilor puteri mediteraneene și ale lumii mongole.

Putere prea slabă – dacă putem spune așa – în raport cu statele continentale și talassocrațiile cu interese la Strâmțori, imperiul lui Mihail Paleologul și al succesorului său Andronic II s-a văzut silit să renunțe la rolul său tradițional în regiunea Bosforului și a Mării Neagre, unde odinioară Bizanțul fusese atotstăpânitor. Dar înainte de a se înclina sub povara realităților contemporane, puterea restaurată la Constantinopol s-a străduit în mai multe rânduri să redobândească o prerogativă care fusese unul din principalele atribute ale măreției sale de odinioară: controlul efectiv asupra Strâmțorilor. Tentative destinate în final eșecului, dar care merită să fie cercetate, dat fiind impactul lor considerabil asupra evoluției conjuncturii internaționale în Mediterana răsăriteană și bazinul pontic în cea de a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Caracterul limitat al restaurației bizantine la Strâmțori a devenit evident înainte chiar de revenirea împăratului la Constantinopol. Încă din martie 1261, tratatul de la Nymphaion deschisese în sistemul proiectatei restaurații o breșă care avea să se dovedească ireparabilă, în ciuda eforturilor succesive întreprinse de Imperiu spre a o contracara. Pe cât de laconică, pe atât de explicită, clauza pontică a tratatului de la Nymphaion stipula o renunțare cvasiabsolută din partea Imperiului pe cale de restaurare la prerogativele sale tradiționale în Marea Neagră, în favoarea genovezilor: „promisit iterum et convenit <Împăratul> quod non permittet ire de cetero negociatum ultra majus mare aliquem latinum nisi ianuenses et pisanos et eos qui defferent pecuniam seu res nostri vestiarii, quibus ianuensibus devetum non faciet eundi maius mare et reddeundi cum mercibus vel sine mercibus, sed libere possint ire et expediti ab omni commergio et redire”¹; clauză care dovedea în

¹ C. Manfroni, *Le Relazioni fra Genova, l'Impero bizantino et i Turchi*, „Atti della Società Ligure di Storia Patria”, 28, 1898, 3, p. 796; cf. Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565 – 1453*, 3. Teil, *Regesten von 1204–1282*, München, 1932, p. 36-38, nr. 1890.

același timp și o foarte bună cunoaștere de către genovezi a resurselor extraordinare ale comerțului pontic, precum și hotărârea lor de a le exploata la maximum, sub protecția privilegiului imperial.

Prețul sprijinului genovez era fără îndoială exorbitant; dar, știind bine că Veneția și forțele cruciate nu vor accepta fără rezistență restaurația pe care se pregătea să o întreprindă, Mihail Paleologul nu a găsit pe moment altă soluție decât aceea de a opune forței navale venețiene pe cea a genovezilor, pentru a da astfel o șansă de reușită acțiunii proiectate și, eventual, de consolidare a ei.

Contemporan cu Mihail Paleologul, istoricul Pachymeres a sesizat exact amploarea capitulării bizantine din 1261, când afirma, câteva decenii mai târziu, că, întemeiați pe privilegiul acordat de împărat (βασιλέως διδόντος), genovezii literalmente „acaparaseră” întregul comerț pontic; critică abia voalată la adresa angajamentului asumat la Nymphaion de Mihail Paleologul, prin care acesta le dăduse genovezilor, așa cum afirmă sursa noastră, posibilitatea nu numai de a-i trata cu aroganță pe supușii împăratului în Marea Neagră, dar și de a-i întrece pe venețieni ca forță navală și ca bogăție². La fel de conștient ca și istoricul său de gravitatea concesiilor acordate genovezilor, Mihail Paleologul s-a străduit în continuare dacă nu să o anuleze, cel puțin să îi reducă amploarea.

La numai trei ani de la semnarea tratatului de la Nymphaion, cu consecințe fatale pentru Imperiul Bizantin atât pe termen scurt, cât și în perspectivă, Mihail Paleologul a profitat de complotul urzit împotriva sa de către *podestà*-ul genovezilor din Constantinopol, Guglielmo Guercio, și a încercat să se elibereze din strânsoarea genoveză care deja începea să-și facă simțite efectele³. Împăratul i-a expulzat pe genovezi din capitală și i-a silit să se stabilească la Heraclea, în Tracia. Mai mult, el a negociat cu Veneția un tratat de alianță, în termenii căruia împăratul se angaja să rupă relațiile cu Genova și să-i alunge pe genovezi din imperiu⁴. O spectaculoasă răsturnare de alianțe, care nu a depășit însă stadiul de proiect. Într-adevăr, după ce Serenissima respinse în cele din urmă alianța cu Bizanțul și nori negri începură să se adune în Apus, unde se contura amenințarea unei noi cruciade în direcția Constantinopolului, după răsturnările survenite în

² G. Pachymeres, *De Michaele et Andronico Palaeologis*, ed. Imm. Bekker, I, Bonnae, 1835, p. 419; cf. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age*, I, Leipzig, 1936, p. 440.

³ Pentru acest episod important al relațiilor bizantino-genoveze în primii ani după semnarea tratatului de la Nymphaion, vezi articolul nostru, *La première crise des rapports byzantino-génois après Nymphaion. Le complot de Guglielmo Guercio*, „Revue Roumaine d'Histoire”, t. 27, 1988, nr. 4, p. 339–350. În paginile aceluiși articol se găsește și o analiză a evoluției politicii lui Mihail Paleologul la Strămtori în funcție de presiunile exercitate de Hoarda de Aur și Egiptul sultanilor mameluci, pe de o parte, și, pe de altă parte, de Ilkhanatul Iranului.

⁴ W. Heyd, *op.cit.*, p. 432; Fr. Thiriet, *La Roumanie vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe – XIVe siècles)*, Paris, 1959, p. 148–149.

sudul Italiei în 1266, împăratul a trebuit să se reconcilieze cu genevezii, pe care i-a readus la Constantinopol din exilul lor forțat⁵.

Simplă revenire la termenii tratatului de la Nymphaion? Nu și în intențiile împăratului, în ceea ce privea Strămtorile și Marea Neagră, obiectul cercetării noastre; toate acțiunile sale ulterioare dovedesc că, după incidentul Guercio, Mihail Paleologul nu se mai considera legat prin tratatul din 1261, chiar dacă nu l-a denunțat explicit. În perioada care a urmat, raporturile bizantino-geneveze au fost marcate de o tensiune constantă – „the brutal friendship” –, tensiune ale cărei cauze principale erau, de o parte, hotărârea fermă a genevezilor de a exploata fără restricții concesiile obținute la Nymphaion și, de altă parte, decizia nu mai puțin încăpățânată a împăratului de a diminua efectele angajamentelor asumate în 1261.

Noua fază a relațiilor bizantino-geneveze a debutat sub auspicii favorabile pentru Bizanț. Reîntoarcerea genevezilor în regiunea Bosforului și instalarea lor la Pera s-au efectuat în condițiile dictate de împărat, care de altfel avusese grijă să poruncească distrugerea fortificațiilor din zonă. Această măsură vădea intenția sa de a menține un control ferm asupra noii colonii geneveze, care astfel se găsea la discreția unei acțiuni în forță a milițiilor imperiale. Avantaj pe care împăratul nu a ezitat să-l exploateze în continuare, atunci când situația a cerut-o⁶.

Dar Mihail Paleologul nu s-a mulțumit să-i țină sub control pe genevezii de la Pera; el s-a decis pe deasupra să și-i facă vasali (λύζιοι)⁷, statut juridic care le impunea o fidelitate absolută împotriva oricărui adversari ai împăratului, inclusiv a genevezilor din metropolă, în cazul în care atitudinea acestora s-ar fi dovedit contrară intereselor Bizanțului. Manifestare clară a acestei vasalități unilaterale era obligația impusă căpeteniei genevezilor din Pera, *podestà*, de a se supune regulilor de etichetă bizantină de inspirație orientală ori de câte ori se prezenta la curtea imperială, de a se prosterna în fața împăratului și de a-i săruta mâinile și picioarele. Or, statutul de vasalitate prioritară impus genevezilor de la Pera era în contradicție evidentă cu una din clauzele tratatului de la Nymphaion, prin care împăratului i se întezicea să-și recruteze vasalii dintre supușii Genevei sau să impună un regim de vasalitate aliaților săi genevezi, oameni liberi, membri ai unei comune libere⁸.

⁵ Fr. Dölger, *op.cit.*, p. 48–49, nr. 1934, cf. W. Heyd, *op.cit.*, p. 436–437. Pentru evoluția ansamblului raporturilor bizantino-geneveze analizat în studiul de față, vezi M. Balard, *La Romanie génoise (XIIIe – début du XVe siècle)*, Roma-Genova, 1978, p. 48–60.

⁶ W. Heyd, *op.cit.*, p. 439.

⁷ G. Pachymeres, *op.cit.*, I, pg. 365–366; D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282. A Study in Byzantine – Latin Relations*, Cambridge, 1959, p. 209; M. Balard, *op.cit.*, I, p. 50-51.

⁸ „<Împăratul> promisit autem et convenit quod non recipiet aliquem ianuensem nec de districto in vasallum hominem seu fidelem quin semper sit sub curia et iurisdictione consulum ianuensium et sub ipsis respondere teneatur tamquam civis et habitator Janue”; C. Manfroni, *op.cit.*, p. 794.

Politica lui Mihail Paleologul în cheștiunea Strâmtoarelor și a Mării Negre, hotărârea sa de a-și păstra sau de a-și restaura autoritatea absolută în această regiune vitală pentru imperiul său s-au manifestat cu aceeași fermitate și în cursul noilor sale negocieri cu Veneția: tratatele care au rezultat reflectă cu fidelitate concepția împăratului în această privință.

Conștient fiind de limitele puterii imperiului său și de neputința de a se elibera complet de sub tutela talassocrațiilor italiene, Mihail Paleologul nu a avut altă soluție decât să urmeze exemplul predecesorilor săi din dinastia Comnenilor și a Anghelilor, care încercaseră să le neutralizeze una prin intermediul celeilalte. Politică a răului minim, care fără nici o îndoială prezenta avantaje de moment, dar care era plină de pericole pe termen lung.

Eșecul primei sale tentative din 1265 de apropiere de Veneția nu l-a descurajat deloc pe basileu, care a perseverat până la sfârșitul domniei în politica sa de echilibru. Într-adevăr, după ce i-a adus înapoi pe genezezi la Bosfor în 1267, Mihail Paleologul a făcut noi propuneri Veneției, care s-au finalizat în 1268 printr-un armistițiu de cinci ani⁹. Păstrându-și rolul de arbitru între genezezi și venețieni în apele Propontidei și ale Mării Negre, împăratul afirma în același timp și dreptul său suveran în aceste regiuni, precum și apartenența lor la Imperiu. Clauza care afirmă această prerogativă este explicită: „Item propter treugam istam non debent expelli Januenses de Constantinopoli vel Imperio suo; sed erit securitas per ipsum Imperium vestrum inter Venetos nostros et Januenses, ita quod Veneti non offendant Januenses ab introitu Avedi <Abydos> nec intra Avedum in tera vel acqua, nec in aliqua parte infra terminum dictum, nec in Mari Majore. Et homines Janue facient simile de hominibus Venetis. Et si offensa vel damnum factum fuerit infra confines, quod ipse Imperator de avere partis non observantis faciat damnum restitui et satisfieri illi cui damnum factum fuerit, infra medium annum,...”¹⁰ Cu genezezii de la Pera reduși la un regim de strictă vasalitate, cu venețienii reinserați în subtilul său joc diplomatic, basileul, care își reafirmase rolul său de arbitru suprem între cele două republici italiene rivale, putea să se considere eliberat cel puțin de una din clauzele cele mai oneroase ale tratatului de la Nymphaion. Clauza pontică a tratatului încheiat cu Veneția în 1268 părea destinată să se substituie clauzei pontice a tratatului încheiat cu Genova cu șapte ani în urmă. Nu fusese însă luată în calcul reacția Genevei, care nu înțelegea să lase prada din mână și a cărei îndărătnicie avea să aibă până în cele din urmă câștig de cauză. Căci niciodată Genova nu a acceptat să renunțe la tratatul de la Nymphaion și la avantajele imense pe care acesta i le oferea. Neputând însă pentru moment să contracareze situația creată de acordul bizantino-venețian, Genova și-a concentrat efortul asupra

⁹ Fr. Thiriet, *op.cit.*, p. 149–150.

¹⁰ G. L. Tafel und G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, III. Theil (1256–1299), Wien, 1857, p. 96–97; cf. D. J. Geanakoplos, *op.cit.*, p. 214–215.

problemelor celor mai stringente și s-a străduit să salveze ceea ce, încă din acea vreme, părea să constituie interesul său major în Marea Neagră: controlul exclusiv al legăturilor cu Asia Centrală și Extremul Orient prin Marea de Azov și contoarul de la Tana, care domina gurile Donului. Într-adevăr, la negocierile de pace cu Veneția pe care le-au inițiat în 1269, genevezii s-au străduit din răspuțeri să smulgă de la adversarii lor o concesie capitală, mai precis renunțarea la navigația la Tana: „quod non iretur ad Tanam”¹¹.

Pentru Genova, acordul încheiat cu Veneția nu era decât un rău necesar. Departe de a renunța la obiectivele sale fundamentale, Republica liguă și-a manifestat ferma hotărâre de a-și păstra și, dacă se putea, de a-și consolida și mai mult avantajele obținute în 1261. De la acordul de la Nymphaion și până la finele secolului al XIII-lea, conflictul bizantino-genevez s-a desfășurat în mare măsură în jurul chestiunii esențiale a validității tratatului din 1261: incontestabilă pentru genezezi, această validitate era pusă sub semnul întrebării de Mihail Paleologul, în fapt dacă nu în principiu, atitudine pe care inițiativele sale o vădesc. Puncte de vedere contradictorii care au stat la baza unor crize a căror urzeală și cronologie rămân incerte, dar al căror sens fundamental nu lasă nici o umbră de îndoială.

Dezacordul nu a făcut decât să se agraveze după 1268. În 1272 s-au inițiat negocieri între partenerii de la Nymphaion pentru refacerea acordului atât de grav pus la încercare de evenimentele anterioare. Negocierile au fost aprige și îngreunate de noi incidente, care au înveninat și mai mult relațiile bizantino-geneveze.

La o dată pe care sursele nu o precizează, dar care se situează foarte probabil între 1272, anul care a marcat debutul negocierilor, și 1275, data la care ele s-au încheiat, Mihail Paleologul i-a acordat unui favorit genevez, Manuele Zaccaria, dreptul exclusiv de a exporta alau din regiunile pontice¹². Or, acest monopol nu numai că leza interesele concetățenilor lui Zaccaria, care participau la comerțul foarte lucrativ cu această prețioasă materie primă, dar intra și în contradicție absolută cu stipulațiile clauzei pontice a tratatului de la Nymphaion, care eliminase orice obstacol în calea liberei circulații a genevezilor în bazinul pontic. Vasali ai împăratului și puși în imposibilitate de a i se opune, genevezii de la Pera nu au putut decât să se încline în fața deciziei sale. Cei din Genova, din contră, au reacționat la provocarea imperială: un grup de genezezi din metropolă, îmbarcat pe o corabie mare, a traversat Bosforul fără a se opri la Constantinopol pentru a-l saluta pe împărat, așa cum cerea o cutumă instituită probabil de el însuși.

¹¹ R. Cessi, *La tregua fra Venezia e Genova nella seconda metà del sec. XIII*, „Archivio veneto-tridentino”, 4, 1923, p. 10; Cf. Ș. Papacostea, „Quod non iretur ad Tanam”. *Un aspect fundamental de la politique génoise dans la mer Noire au XIVe siècle*, „Revue Roumaine d’Histoire”, t. 17, 1979, nr. 2, p. 201–217.

¹² W. Heyd, *op.cit.*, p. 438; R. S. Lopez, *Genova marinara nel Duecento*. *Benedetto Zaccaria ammiraglio e mercante*, Messina-Milano, 1933, p. 34–35.

Incidentul scoate în evidență opoziția ireconcilibilă dintre concepția puterii imperiale, care se străduia să-și reafirme dreptul absolut în regiunea Strâmtorilor și în Marea Neagră, drept pe care tratatul de la Nymphaion i-l știrbise, și cea a genovezilor, ferm hotărâți să-și apere privilegiul cucerit în 1261.

După numeroase peripeții și acțiuni în forță comise în Marea Neagră, curajoșii genovezi au fost prinși de oamenii împăratului și au suferit o pedeapsă teribilă¹³. Întrucât incidentul s-a încheiat în favoarea sa, Mihail Paleologul putea pe bună dreptate să se declare mulțumit: autoritatea sa la Strâmtori se consolidase, iar clauza pontică a tratatului de la Nymphaion părea să fi căzut cu totul în desuetudine.

În ciuda aparentei lor supuneri, nici Peroții nu se adaptau lesne la statutul impus de bazileu. Nemulțumirea lor surdă, manifestată fățiș din când în când, a fost cât pe ce să antreneze o nouă expulzare a lor din oraș. După ce un genovez a ucis un grec într-o ceartă în cursul căreia primul nu s-a sfiit să-și exprime speranța de a vedea Constantinopolul din nou în mâinile latinilor, Mihail Paleologul a trecut numaidecât la represalii. Locuitorii din Pera au sfârșit prin a face amendă onorabilă și împăratul, pentru a nu învenina și mai mult relațiile cu Genova, de altfel încordate la maximum, s-a mulțumit cu aplicarea acestei pedepse¹⁴. Cu incidente de o astfel de gravitate și cu numeroase altele care trebuie să fi caracterizat raporturile bizantino-genoveze de-a lungul anilor, nu e de mirare dacă negocierile în vederea semnării unui nou tratat s-au prelungit pâna în 1275, trei ani de la momentul începerii lor. Pentru a înfrânge rezistența împăratului, Genova a instituit un *devetum* împotriva Bizanțului, armă comercială care încă o dată și-a dovedit eficacitatea¹⁵. La 25 octombrie 1275, după trei ani de negocieri anevoiase, noul tratat destinat să reglementeze raporturile bizantino-genoveze a văzut în sfârșit lumina zilei¹⁶.

¹³ W. Heyd, *op.cit.*, p. 438.

¹⁴ Pentru relatarea evenimentelor de către sursele bizantine, vezi W. Heyd, *op.cit.*, I, Leipzig, 1936, p. 438–439, care plasează incidentul în 1275; pentru o privire de ansamblu asupra contenciosului bizantino-genovez în această perioadă, vezi D. J. Genakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258–1282. A Study in Byzantine – Latin Relations*, Cambridge, 1959, p. 250–252.

¹⁵ În vara anului 1275, bazileul le adresa genovezilor reproșurile sale și un apel: „Imo, quod admirandum erat ultra modum que vos allegata suspicione de nihilo devetum circa nostrum imperium fecistis, sic ad nostram audienciam fuit perlatum, condemnando alios qui se ad nostrum imperium contulerunt ex quo enim ad tanta devenistis quod debebat fieri vestris operibus pervertitis, sperantes vos habere amicos precipuos et perpetua fraternitate conjunctos, ex minima causa vel multa effecti estis vobismet ipsis improvidi contradictores, et quod obtentum est et juramento perpetuo confirmatum propria auctoritate dissolvere ac in medio nostro inducere illa potentissimum que vestrum non respiciunt commodum nec honorem”; L. T. Belgrano, *Cinque documenti genovesi-orientali*, „Atti della Società Ligure di Storia Patria”, 17, 1885, p. 237–238. Pentru datarea acestui text nedatat, vezi Fr. Dölger, *op.cit.*, p. 65–66, nr. 2017.

¹⁶ L. Sauli, *Della Colonia dei Genovesi in Galata*, II, Torino, 1831, p. 204.

Un nou tratat sau confirmarea celui de la Nymphaion? Istoricii ezită între aceste două interpretări¹⁷. Un lucru e totuși sigur: textul preliminar, datând din 1272, și textul definitiv din 1275 confirmă validitatea tratatului din 1261: „in primis quod observetur sacramentale sive conventio facta inter ipsum excelentissimum Imperatorem et commune Ianue tempore domini Guillelmi Bocanigra tunc capitanei Ianue exisente potestate... per totam ipsius continentiam sine transgressione” proclama varianta definitivă a tratatului care, sub acest aspect, nu făcea decât să repete o formulă a proiectului de tratat din 1272¹⁸.

Tratatul din 1275 nu a eliminat în mod durabil tensiunile acumulate în raporturile bizantino-geneze. Consecvent cu politica sa de echilibru între Genova și Veneția, care îi permitea să reducă impactul presiunii geneze și în același timp să revendice un drept suveran asupra Strămtorilor și în Marea Neagră, Mihail Paleologul a negociat și a încheiat în 1277 un nou armistițiu cu Veneția, la numai doi ani după semnarea tratatului reînnoit cu Genova; clauza arbitrajului între genezezi și venețieni, inserată în textul din 1277, reproduce cu fidelitate pasajul respectiv din armistițiul din 1268¹⁹.

În ciuda faptului că negocia armistițiilor cu Bizanțul, Veneția nu a renunțat la speranța de a-și recâștiga în România poziția dominantă, pe care evenimentele din 1261 i-o răpiseră. Acțiunile lui Carol de Anjou, ambiția sa de a restaura Imperiul Latin la Strămtori păreau să ofere un punct de sprijin solid acestei speranțe. Încurajată de noua conjunctură, Serenissima a încălcat înțelegerea cu Bizanțul; în iulie 1281, ea a încheiat un tratat de alianță cu adversarii lui Mihail Paleologul care se pregăteau să inițieze o nouă cruciadă vizând restaurarea autorității latine la Constantinopol. Vecerniile siciliene au compromis pe termen lung proiectele lui Carol de Anjou și ale aliaților lui. Cu realismul de care s-a lăsat călăuzit în mod constant în demersurile sale, conducerea venețiană a inițiat în 1283 negocieri de pace cu împăratul Bizanțului, Andronic II, care cu un an înainte îi urmăse tatălui său la tron.

Moștenitor al tronului lui Mihail Paleologul, mort în 1282, Andronic II a fost un fidel continuator al politicii părintelui său în problema Strămtorilor. Într-adevăr,

¹⁷ „Despite the opinion of certain scholars, the pact was not merely a restatement of the Treaty of Nymphaeum”, afirma D. J. Geanakoplos, *op.cit.*, p. 248–249; alți istorici consideră că textele din 1272 și 1275 nu făceau decât să completeze unele articole din tratatul de la Nymphaion”; vezi G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIe siècle*, Paris, 1929, p. 240; vezi și p. 98, unde autorul afirmă că în 1272 tratatul de la Nymphaion „constituait toujours le principal fondement des relations diplomatiques entre Gênes et Byzance”.

¹⁸ G. Bertolotto, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Impero Bizantino*, „Atti della Società Ligure di Storia Patria”, 28, 1898, p. 501. Această reactualizare de principiu a tratatului de la Nymphaion nu presupunea expulzarea din Imperiu și Marea Neagră a venețienilor, care făcuseră între timp pace cu Genova.

¹⁹ G. L. Tafel – G. M. Thomas, *op.cit.*, p. 141; Fr. Dölger, *op.cit.*, p. 68; Fr. Thiriet, *op.cit.*, p. 151.

atât cât i-au îngăduit circumstanțele, succesorul lui Mihail Paleologul pe tronul Bizanțului s-a străduit să mențină și chiar să consolideze echilibrul în relațiile sale cu Genova și Veneția, pentru a profita la maximum de poziția de arbitru și, fără îndoială, pentru a spori venitul vămilor imperiale.

Așteptând să deslușească mai clar intențiile forțelor cruciadei după dezastrul suferit ca urmare a vecerniilor siciliene, noul bazileu a început prin a-și consolida relațiile cu Genova. Odată cu înștiințarea morții părintelui său, Andronic II nu a uitat să comunice conducerii Republicii ligure ferma sa decizie de a confirma și chiar de a lărgi privilegiile genovezilor în Imperiul său²⁰. Ceea ce nu l-a împiedicat să-și aplece urechea și la avansurile de pace sosite din partea Veneției.

Negocierile de pace bizantino-venețiene nu au fost desigur ușoare; ele s-au încheiat după trei ani, la 15 iunie 1285, printr-un tratat oficial a cărui durată era de zece ani.

Fidel politicii tatălui său, Andronic II a avut grijă să insereze în textul acestui nou armistițiu clauza care consacra statutul de arbitru al împăratului Bizanțului între genovezi și venețieni „ab introitu Avidi et infra et in mari et in terra, in quacumque parte inventi fuerint Veneti et Januenses et in ipso Mari Majori”²¹. Echidistanța inaugurată de Mihail Paleologul părea să se fi instalat durabil la Strâmțori. Succes incontestabil al unei politici menite să atingă în anii următori atât apogeul, cât și eșecul final.

Veneția a exploatat la maximum avantajele pe care i le oferea noul tratat cu Bizanțul. Pentru prima oară din 1261, comerțul venețian a penetrat masiv în bazinul pontic. În 1287 sau 1288 s-a înființat la Soldaia un contoar condus de un consul, cu misiunea de a apăra interesele cetățenilor Republicii lagunelor în teritoriile Hoardei de Aur²²; Genova a devenit repede conștientă de gravitatea amenințării pentru comerțul său în nordul bazinului pontic, urmare a infiltrării sistematice a concurenței venețiene într-o regiune în care considera că dreptul de a dicta regulile schimburilor internaționale îi revenea în virtutea tratatului din 1261.

²⁰ A. E. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282–1328)*, Cambridge, Massachussets, 1972, pp. 70–71.

²¹ G. L. Tafel – G. M. Thomas, *op.cit.*, p. 329; cf. A. Laiou, *op.cit.*, p. 65–66; Ș. Papacostea, *Gênes, Venise et la Mer Noire à la fin du XIIIe siècle*, „Revue Roumaine d’Histoire”, t. 29, 1990, nr. 3–4, p. 226–227. În august 1296, când războiul dintre venețieni și genovezi era în plină desfășurare și în urma unei expediții navale venețiene de represalii împotriva Constantinopolului, Andronic II, care se străduia să restabilească legăturile cu Republica lagunelor, nu a uitat să insereze în scrisoarea trimisă dogelui Pietro Gradenigo clauza pontică a tratatului din 1285; E. Fenster, *Der Auslandsbrief Kaiser Andronikos II. an den Dogen Pietro Gradenigo vom August 1296*, „Byzantinoslavica”, t. 56, 1995, nr. 1, p. 197.

²² Fr. Thiriet, *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Roumanie*, I, 1160–1363, Paris, La Haye, 1966, p. 55, nr. 124; pentru contactele cu atotputernicul Nogai, personalitate de prim rang în cadrul Hoardei de Aur, *ibidem*, p. 65, nr. 166; cf. Ș. Papacostea, *Gênes, Venise et la mer Noire à la fin du XIIIe siècle*, p. 227–228.

Or, expansiunea comerțului venețian în teritoriile dominate de Hoarda de Aur risca să anuleze una din clauzele esențiale, din punctul de vedere al Genovei, ale armistițiului din 1269²³. Se profila deja la orizont un nou război venețiano-genovez, care de altfel avea să izbucnească în curând, primul război al Strâmtoarelor sau războiul de la Curzola; război care avea să modifice sensibil situația comerțului pontic și cadrul juridic în care se desfășura.

Nu mai puțin neliniștitoare pentru genovezi a fost evoluția politicii Bizanțului la Strâmtoare după 1285. Asigurat din partea Veneției, guvernul imperial s-a străduit să pună capăt exceselor comise de negustorii genovezi în teritoriile sale și să le restrângă privilegiile obținute de-a lungul anilor. Fără a fi numeroase, semnele noii politici a Bizanțului nu sunt mai puțin revelatorii în privința tendinței autorităților imperiale de a restrânge privilegiile genovezilor și de a pune capăt abuzurilor pe care aceștia le comiteau în virtutea tratatului din 1261. Semnele cele mai clare ale acestei fermități bizantine ne sunt oferite de un document revelator în această privință, legat de ambasada trimisă de comuna genoveză la Constantinopol la începutul războiului de la Curzola, într-un moment critic nu numai pentru evoluția raporturilor bizantino-genoveze, dar și pentru situația globală din Mediterana răsăriteană și bazinul pontic.

Memorandumul remis de ambasadorul Genovei la Bizanț denunța abuzurile suferite de negustorii genovezi din partea reprezentanților puterii imperiale. Or, aceste abuzuri fuseseră comise de demnitarilor Imperiului, cu sau fără consimțământul împăratului, „contra conventionem” sau, mai explicit, „contra conventionem initam et firmatam inter excellentissimum quondam Bonememorie <=Mihail VIII Paleologul> et Commune Janue”²⁴. Ambasada genoveză, al cărei personaj principal era Niccolò Spinola, fusese trimisă la Constantinopol nu atât pentru a obține compensații în favoarea victimelor acestor abuzuri comise de oamenii împăratului, cât pentru a reinstitui cadrul legal al raporturilor bizantino-genoveze.

Lunga listă remisă de Spinola guvernului imperial dă la iveală faptul că, în cursul anilor precedenți, vameșii împăratului instituiseră taxe la intrarea și la ieșirea din Marea Neagră²⁵, că își arogaseră dreptul de a elibera autorizații de navigație (*immunitates*) în Marea Neagră²⁶, că, uneori, interziceau navigația în bazinul

²³ Ș. Papacostea, „*Quod non irtetur ad Tanam*”, p. 204–205.

²⁴ G. Bertolotto, *Nuova serie di documenti*, p. 516, 520.

²⁵ „Item petit dictus Ambaxator nomine Comunis restitutionem et satisfactionem de infrascriptis quantitatibus perperorum qui extorti fuerunt et ablati illicite contra convencionem ab infrascriptis mercatoribus Januensibus eo quod non erant ausi intrare Mare Majus cum navibus, galeis et eorum lignis sicut intrare debent et consueverunt sine aliqua immunitate sicut iam in dicta convencione plenius continentur nisi solvissent dictas quantitates”; (urmează o lungă listă cu nume ale negustorilor genovezi care se pregăteau să ridice ancora spre Caffa, Maurocastrum, Vicina, etc.); *ibidem*, p. 517–520.

²⁶ Vezi nota precedentă.

pontic²⁷ și că alteori chiar confiscau mărfurile genovezilor, foarte probabil când aceștia se sustrăgeau cerințelor fiscolei imperial²⁸. Într-un contract de navlizare datând din iulie 1290, se amintește oprirea navigației spre Constantinopol a unei corăbii, în temeiul unui *devetum* imperial²⁹.

Incompatibilitatea dintre aceste măsuri ale guvernului imperial și clauzele tratatului de la Nymphaion, mai exact clauza pontică a acestui tratat, este evidentă. Dar toate acțiunile incriminate de autoritățile Genovei nu arată decât voința împăratului de a se elibera de grelele servituți impuse Imperiului prin tratatul din 1261. Din nefericire atât pentru el cât și pentru Bizanț, circumstanțele s-au dovedit potrivnice. Antagonismul venețiano-genovez, la agravarea căruia a contribuit politica lui Andronic II și care nu a întârziat să degenereze într-un război pe cât de aprig pe atât de plin de consecințe, a sfârșit prin a anula premisele acestei politici.

Amenințat de pătrunderea venețiană în punctele cele mai sensibile ale comerțului său oriental – Armenia Mică și Marea Neagră –, Genova a reacționat cu fermitate pentru a-și apăra interesele. Două solii au fost trimise de Republica liguă la începutul anului 1294, una la Veneția și a doua, la care ne-am referit mai sus, la Constantinopol, într-o ultimă încercare de a soluționa criza prin mijloace diplomatice și, în caz contrar, pentru a declanșa ostilitățile.

Din nefericire pentru Bizanț, la baza reușitei politicii primilor doi Paleologi în relațiile lor cu Genova și cu Veneția stătuse nu atât propria forță a imperiului, cât echilibrul dintre cele două puteri navale în România, precum și în întreaga Mediterană răsăriteană. Or, după dezastrul de la Acra din 1291 și în urma reverberațiilor sale acest echilibru precar a dispărut, iar pacea, menținută de bine de rău până atunci a lăsat loc unei teribile înfruntări armate. Impactul acestei reînvieri a rivalității venețiano-genoveze s-a răsfrânt inevitabil și asupra Bizanțului. Andronic II a cedat sub efectul ultimatumului genovez transmis de amiralul Niccolò Spinola în 1294. Supus unei puternice presiuni, împăratul a acceptat condițiile genovezilor, s-a înclinat în fața exigențelor lor și le-a îngăduit să-și utilizeze navele din bazinul pontic împotriva venețienilor, încălcare gravă a tratatului din 1285³⁰. „Așa a fost antrenat Andronic II în războiul de la Curzola

²⁷ În august – septembrie 1290, Kinnamos, „tunc capitaneus in Constantinopoli”, „non permittebat intrare mare majus duas galeas ipsius Manuelis sicut intrare consueverant...”. *ibidem*, p. 516.

²⁸ *Ibidem*, p. 513.

²⁹ „... et exinde recedere et ire cum dicto ligno sic onusto, Constantinopolim, nisi justo impedimento deveti remanserit”; M. Balard, *Gênes et l'Outre Mer*, I, *Les actes du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289–1290*, Paris, 1983, p. 291, nr. 740; nu este vorba despre un caz izolat, vezi *ibidem*, p. 370, nr. 886: „... si contigerit dominum imperatorem Romanorum dictam navim impedire, sive impediri facere, in Peyra vel in Constantinopoli...”

³⁰ În data de 18 aprilie 1295, o cerere de despăgubire era formulată în beneficiul unui genovez al cărui fiu fusese ucis „per quosdam Grecos seu homines Imperii domini Imperatoris Grecorum”. Cererea genovezului era bazată pe acordul bizantino-genovez din anul precedent; „secundum quod conventum fuit inter ipsum Sanctissimum Imperatorem ex una parte et nobilem virum dominum

(1294–1299)³¹. Bizațul a fost silit să revină la alianța cu Genova pe baza tratatului de la Nymphaion, de care zadarnic încercase să se elibereze.

În cele din urmă, Genova și Veneția au încheiat pacea în 1299, la Milano, unde cele două puteri maritime au decis soarta Mării Negre fără a mai ține seama de poziția și interesele Bizațului. Veneția a convins Genova să nu se opună raidului de represalii pe care îl plănuia împotriva Constantinopolului, acțiune pe care a întreprins-o efectiv în 1301³², înainte de a încheia în cursul anului următor un nou armistițiu cu împăratul³³.

Genova, de pe o poziție întărită de concesiunile smulse Veneției, a început să-și reorganizeze pe noi baze comerțul său pontic, care avea să cunoască apogeul în cursul deceniilor următoare. Golită de orice sens, clauza pontică a dispărut din următoarele armistițiilor bizantino-venețiene³⁴. Tentativa primilor doi împărați Paleologi de a salva prerogativele Imperiului în regiunea Strâmtoarelor și în Marea Neagră eșuaseră.

BYZANCE ET LES DÉTROITS SOUS LES PREMIERS PALÉOLOGUES

Résumé

Dès les premières années après la restauration de son pouvoir à Constantinople, Michel VIII Paléologue s'est efforcé de limiter les concessions consenties aux Génois à Nymphée quelques mois avant son retour au Bosphore. Parmi les clauses de cet accord les plus onéreuses pour Byzance, celle qui assurait aux marchands génois un quasi-monopole dans la mer Noire exerçait un puissant impact négatif sur les intérêts du commerce byzantin et sur les revenus des douanes impériales. Dès que les circonstances le lui permirent, l'empereur réaffirma sa prérogative aux Détroits en imposant son droit d'arbitrer les litiges qui opposaient les Génois et les Vénitiens dans les eaux de la Propontide et de la mer Noire (clauses des traités conclus avec Venise en 1268 et en 1277). C'est grâce à

Nicolaum Spinulam tunc ambaxatorem pro communi Ianue ad ipsum sanctissimum imperatorem"; G. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929, p. 324. În anul următor, conflictul bizantino-genovez era departe de a fi rezolvat; *ibidem*, p. 325–326.

³¹ M. Balard, *La Romanie génoise (XIIIe – début du XVe siècle)*, I, Roma, 1978, p. 59.

³² W. Heyd, *op.cit.*, p. 448.

³³ *Ibidem*.

³⁴ „Item cum per scandala, que habebant olim Veneti cum Januensibus et Januenses cum Venetis, conventiones et pacta forent in prius habitis treugis, qualiter deberet fieri emendatio et satisfactio, si ab ore Avidi usque ad partes Maris Majoris damnum fecissent Veneti Januensibus, sive Januenses Venetis, nunc quia devenerunt ad pacem et concordiam cum ipsis Januensibus, cassari debeat totaliter et irritari huiusmodi capitulum de dictis sacramentalibus; ita quod non tenentur nostrum imperium de cetero ad satisfactionem huiusmodi dampnorum” G. M. Thomas – R. Predelli, *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, I, Venetiis, 1880, p. 17.

l'équilibre qu'il tenta d'imposer et de maintenir entre les deux thalassocraties italiennes qui se disputaient les avantages du commerce byzantin et pontique que l'empereur entendait restaurer, en partie du moins, son droit de contrôle aux Détroits. Son successeur Andronic II continua pendant une bonne vingtaine d'années la politique de son père en la matière; malheureusement pour Byzance, la guerre de Curzola, qui opposa une nouvelle fois Gênes et Venise au cours de la dernière décennie du XIII-e siècle, mit fin à cette tentative habile de la politique byzantine. Décidée à ne pas tolérer l'ingérence de sa rivale dans un domaine qu'elle considérait lui appartenir de droit, en vertu du traité de Nymphée, Gênes eut recours aux armes et obligea Byzance de renoncer définitivement à sa politique de bascule aux Détroits.

„SIAMO VENEZIANI, POI CHRISTIANI”: SERENISSIMA ȘI PROBLEMA CRUCIADEI

OVIDIU CRISTEA

Cu mai bine de patru decenii în urmă, Franz Babinger considera că, în secolul al XV-lea, „la questione della condotta politica veneziana nei confronti dei Turchi sia ancora ben lontana da una chiara risposta”¹. Într-adevăr, judecarea atitudinii Veneției față de războiul antiotoman este o chestiune complexă pentru că trebuie să țină seama de diferitele faze ale relațiilor dintre turci și Serenissima, de raporturile dintre cetatea lagunelor și celelalte puteri creștine, de sentimentele sau resentimentele create de participarea la cruciadele anterioare și, nu în ultimul rând, de conjunctura economică. O judecată globală și tranșantă asupra implicării venețiene la lupta antiotomană este riscantă, singura impresie ce s-ar putea generaliza fiind cea a unei extreme prudențe. Războiul cu turcii a fost privit la Veneția drept un „rimedio così violente e dubioso, che non aveva ad usarsi se non in caso di una somma necessita”². Această prudență a fost deseori interpretată de contemporani, dar și de istoricii moderni, drept dovada unei ambiguități, dacă nu chiar a unei duplicități a Serenissimei în raport cu „războiul sfânt” împotriva necredincioșilor și, în sprijinul acestei interpretări, a fost citată celebra formulă „siamo veneziani, poi cristiani”. Reflectă aceste cuvinte pragmatism, egoism, indiferență sau este vorba, mai degrabă, de un mod propriu de a gândi războiul împotriva necredincioșilor? Un răspuns la această problemă poate fi dat pe de o

¹ Franz Babinger, *Le vicende veneziane nella lotta contro i Turchi durante il secolo XV*, în volumul colectiv „La Civiltà Veneziana del Quattrocento”, Firenze, 1956, p. 51; pentru Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, London, 1968, p. 133 „Venetian response and resistance to Ottoman pressure was characteristically cunning, complex and tenacious”. Pentru Veneția ascensiunea otomană ar fi constituit o problemă gravă, dar nu o „provocare apocaliptică”. Halil İnalcik, *Imperiul otoman. Epoca clasică (1300–1600)*, ed. și studiu intr. M. Maxim, trad. D. Prodan, p. 276 califică drept „agresivă” politica Veneției față de Imperiul Otoman, adăugând că republica lagunelor a căutat să se adapteze noilor condiții create de ascensiunea otomană.

² Cuvintele dogelui Pasquale Cicogna la P. Paruta, *La legazione di Paolo Paruta (1592–1621)*, II, Veneția, 1887, p. 166 apud Carol Göllner, *Semnificația europeană a luptelor lui Mihai Viteazul în cadrul războaielor turcești din secolul al XVI-lea*, în „Mihai Viteazul. Culegere de studii”, ed. Paul Cernovodeanu și C. Rezachievi, București, 1975, p. 27, nota 25.

parte prin studierea participării venețiene la cruciadă, iar pe de altă parte prin analiza discursului politic venețian așa cum se reflectă în documentele epocii. Rândurile de față își propun să fie doar o schiță și nu un răspuns definitiv al problemei aduse în discuție.

Deși, spre deosebire de rivalele sale Genova și Pisa, s-a implicat mult mai puțin în desfășurarea primelor trei cruciade³, Veneția a împărtășit imaginea favorabilă creată de cronicari thalassocrațiilor italiene, privite drept aliate indispensabile statelor latine⁴. Această impresie a fost urmarea implicării escadrelor genoveze și pisane în succesul primei cruciade, precum și a participării puterilor maritime la expansiunea statelor latine din Orient⁵. Cucerirea porturilor de pe litoralul Mediteranei nu ar fi fost posibilă fără sprijinul naval al Genovei, Pisei sau Veneției, iar eșecurile creștinilor au apărut atunci când forțele terestre nu au fost susținute de flotă⁶. Importanța sprijinului naval în supraviețuirea statelor latine din Orient a fost sesizată și de musulmani, Saladin exclamând în momentul în care flota condusă de Jacques d'Avesne a sosit în sprijinul creștinilor asediați la Tyr: „il me semble que les Frans soient afoletis, que il font lor tors dedens la mer”⁷.

Această imagine favorabilă puterilor maritime a început să se deterioreze cu puțin timp înainte de dezastrul creștin de la Hattin (1187), când au apărut primele critici la adresa orașelor italiene. Acestora li se reproșa, în primul rând, rivalitatea neconținută care nu făcea decât să submineze poziția statelor latine. În acest sens, un izvor anonim menționa că, în ciuda priceperii lor de oameni ai mării, genovezii, pisanii și venețienii din regatul Ierusalimului erau scutiți de taxe⁸, nu depindeau de

³ Steven Runciman, *L'intervento di Venezia dalla prima alla terza Crociata*, în „Venezia dalla prima crociata alla conquista di Constantinopoli del 1204”, Firenze, 1965, p. 3–22; Jonathan Riley-Smith, *The Venetian Crusade of 1122–1124*, în „I Comuni Italiani nel regno crociato di Gerusalemme”, a cura di Gabriella Airaldi e Benjamin Z. Kedar, Genova, 1986, p. 339–350.

⁴ Sylvia Schein, *From „Milites Christi” to „Mali Christiani”*. *The Italian Communes in Western Historical Literature*, în „I Comuni Italiani nel regno crociato di Gerusalemme”, a cura di Gabriella Airaldi e Benjamin Z. Kedar, Genova, 1986, p. 680.

⁵ Importantă a fost și implicarea puterilor navale, în special a Veneției, în transportul de pelerini din Occident spre Țara Sfântă; o analiză a acestui aspect la David Jacoby, *Pèlerinage médiéval et sanctuaires de Terre Sainte: la perspective vénitienne*, în idem, „Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion”, Northampton, Variorum, 1989, în special p. 29–32.

⁶ O foarte bună analiză a aspectului naval în istoria cruciadelor la Michel Mollat, *Problèmes navales de l'histoire des croisades*, „Cahiers de civilisation médiévale”, 10, 1967, 3–4, p. 345–359.

⁷ *La Continuation de Guillaume de Tyr (1184–1197)*, publ. par Margaret Ruth Morgan, Paris, 1982, p. 90.

⁸ Pentru privilegiile republicilor italiene v. Eliyahu Ashtor, *Il regno dei crociati e il commercio di Levante*, „I Comuni Italiani nel regno crociato di Gerusalemme”..., p. 17–56, în special p. 19–21; se pare că, în opoziție cu Genova, Veneția nu s-a bucurat niciodată de scutire totală de taxe.

jurisdicția regală, iar disputele dintre ei erau în folosul sarazinilor⁹. Pe lângă aceste reproșuri, mai mulți factori au contribuit la întărirea impresiei defavorabile: vechea aversiune a oamenilor Bisericii față de veniturile negustorilor¹⁰, comerțul făcut cu teritoriile musulmane (mai ales furnizarea de produse strategice precum lemn, fier, sclavi, arme) în ciuda blocadelor comerciale pronunțate de papalitate¹¹, acordurile încheiate cu puteri islamice și diferența de mentalitate între comportamentul cavaleresc și cel al negustorilor¹².

Prăbușirea Bizanțului în 1204 a modificat sensibil poziția Veneției în raport cu cruciada. Dacă până în acel an participarea Republicii Sfântului Marcu la sprijinirea acțiunilor din Țara Sfântă a fost episodică și a încetat în momentul atingerii obiectivului (stabilirea unor cartiere comerciale în principalele porturi ale statelor latine și obținerea unor privilegii), după cucerirea Constantinopolului crearea unui imperiu colonial în Levant a marcat o turnură decisivă a politicii

⁹ G.M. Thomas, *Ein Tractat über das heilige Land und der dritten Kreuzzug*, în „Sitzungsberichte der K. Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philos.-philolog. Classe, 1865, 2, p. 147: „De Italia sunt in terra ierosolimitana tres populi ipsi terre efficaces et utiles Pisani, Januenses et Venetici (...) Inter se tam invidi quam discordes, quod maiorem securitatem exhibet Sarracenis”; din sec. al XIII-lea această părere devine foarte des întâlnită: de ex. Pierre Dubois, *The Recovery of the Holy Land*, translated, introduction and notes by Walther I. Brandt, New York, 1956, p. 78 sau *Traité d'Emmanuel Piloti sur le Passage en Terre Sainte (1420)*, publ. par Pierre Herman Dopp, Louvain-Paris, 1958, p. 217: „Les divisions et guerre qui ont esté entre la seigneurie de Venise et celle de Genevois a fait ung très grant dompmage à l'estat des crestiens, et grant prosperité à l'estat de poyens”. Ideea a fost însușită și de cronicari venețieni; astfel Lorenzo de Monaciis, *Chronicon de Rebus Venetiis ab urbe condita ad annum MCCCLIV*, Venezia, 1758, p. 194: „Dum Venetorum, Januensium & Pisanorum concordia multum Terrae Sanctae prodesset, inimicus humani generis, cogentibus peccatis, inter eos graves seminavit zizanias”. Este de reținut că aceeași idee a stat la baza medierii păcii între Veneția și Genova din 1268 de către Ludovic al IX-lea cel Sfânt.

¹⁰ Jacques Le Goff, *Pentru un alt Ev Mediu. Valori umaniste în cultura și civilizația Evului Mediu*, vol. I, trad. de Maria Carпов, București, 1986, p. 91; un episod interesant în privința diferenței de mentalitate între negustor și oamenii Bisericii este comentat de Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, II, trad. de Michaela Spinei, ediție, note și bibliografie de Victor Spinei, București, 1988, p. 8–9 și nota 3, p. 30–31.

¹¹ Eliyahu Ashtor, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton, 1981, p. 17–62.

¹² Viziunea cavaleriească la *La Continuation de Guillaume de Tyr...*, p. 46: „Car ciaus de France tienent ciaus d'Ytalie en despit. Car ja tant riches ne sera ne preus que il nel tieignent por vilain. Car le plus de ciaus d'Ytalie sont usuriers ou corsans ou marchaanz ou mariniers et orce qu'il sont chevaliers tienent il cil en despit”. Aceeași atitudine este reflectată și de Ramon Muntaner, *La spedizione dei Catalani in Oriente*, a cura di Cesare Giardini, Milano, 1958, p. 70–71 „este prost acela care se încrede în cuvântul oamenilor comunelor căci cei ce nu știu ce este onoarea, nu știu să o respecte”. Pentru viziunea negustorilor, un exemplu este oferit de cronica lui Martino da Canal; aspectul este analizat de Agostino Pertusi, *Maistre Martino da Canal interprete cortese delle crociate e dell'ambiente veneziano del secolo XIII*, în „Storia della civiltà italiana. I. Dalle origini al secolo di Marco Polo”, a cura di Vittore Branca, Firenze, 1979, p. 279–295.

orientale venețiene. Dacă este adevărat că Serenissima a fost principala beneficiară a dezmembrării Imperiului Bizantin, nu este mai puțin adevărat faptul că republicii lagunelor i-a revenit și o mare responsabilitate: apărarea Imperiului Latin de Constantinopol, construcție politică ce s-a dovedit, de la început, prea fragilă pentru a putea constitui baza de lansare a unei cruciade menite să elibereze Ierusalimul¹³. În fapt, în loc să contribuie la recucerirea locurilor Sfinte, ocuparea latină a Constantinopolului a avut ca efect diminuarea sprijinului occidental destinat Țării Sfinte și a provocat reorientarea ajutoarelor puterilor catolice către Romania. Politica venețiană a urmat aceeași evoluție, centrul de greutate al efortului său militar deplasându-se spre Constantinopol-Egeea zonă care a căpătat o importanță esențială în sistemul defensiv al Serenissimei care se întindea din Adriatica și până în Țara Sfântă¹⁴. Acest sistem urmărea apărarea Constantinopolului a cărui eventuală pierdere ar fi fost o catastrofă pentru Biserica catolică¹⁵. Din acest motiv, în cronicile venețiene, inamicii Serenissimei, apar drept dușmani ai creștinătății. Marino Sanudo Torsello menționa, în continuarea la cronica lui Villehardouin, că alianța genovezo-niceeană de la Nymphaion s-a făcut „contra Deum et omnia jura”¹⁶, iar Gian Giacopo Caroldo sublinia că tratatul încheiat de Genova cu Mihail al VIII-lea Paleologul „inimico di santa Romana Chiesa” s-a făcut „per l’invidia che havevano <genovezii> de traffichi e ricchezze che posedeva la nation veneta”¹⁷. Pentru intervalul 1204–1261 venețienii au încercat să creeze „imaginea” unei Republici

¹³ Problemă dezvoltată de Șerban Papacostea, *Români în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993, p. 25–28; cf. Malcolm Barber, *Western Attitudes to Frankish Greece in the Thirteenth Century*, în „Mediterranean Historical Review”, 4, 1989, p. 112–113.

¹⁴ Despre organizarea imperiului colonial venețian în urma cruciadei a IV-a vezi A. Carile, *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*, „Studi Veneziani”, 7, 1965, p. 125–135; Dionysos Zakythinos, *La conquête de Constantinople en 1204, Venise et le partage de l’Empire byzantin* în Idem, „Byzance: Etat-Société-Economie”, Variorum reprints, London, 1973, p. 139–155; Nicholas Oikonomides, *La décomposition de l’empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l’empire de Nicée: à propos de la „Partitio Romaniae”*, în Idem, „Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments”, Variorum, London, 1992; pentru măsurile luate de venețieni în domeniul maritim David Jacoby, *Les gens de mer dans la marine de guerre vénitienne de la mer Egee aux XIVe et XVe siècles*, în Idem, „Studies on the Crusader States...”, p. 169–201.

¹⁵ Gian Giacopo Caroldo, *Cronaca*, Biblioteca Nazionale Marciana, mss. It. VII, 128b (=7443), f. 244 îi descrie pe greci drept dușmani ai numelui de latin și ai Sfintei Biserici catolice; căderea Constantinopolului în mâinile acestora a fost o catastrofă care a provocat „lacrimi e molto dolore”; rolul venețienilor în păstrarea Constantinopolului este subliniat și de Marino Sanudo cel Tânăr, *Vitae Ducum Venetorum italice scriptae ab origine urbis sive ab anno CCCCXXI usque ad annum MCCCCXCIII*, în „Rerum Italicarum Scriptores”, ed. L.A. Muratori, vol. XXII, Milano, 1733, col. 550.

¹⁶ Robert Lee Wolff, *Hopf’s So-Called „Fragmentum” of Marino Sanudo Torsello*, în idem, „Studies in the latin Empire of Constantinople”, Variorum Reprints, London, 1976, p. 152.

¹⁷ Gian Giacopo Caroldo, f. 233.

devotate Bisericii romane, care a cheltuit sume mari de bani pentru apărarea Constantinopolului¹⁸, în timp ce alte puteri catolice – Genova¹⁹ sau principele Moreei²⁰ – au subminat prin acțiunile lor poziția Imperiului Latin.

Din momentul recuceririi Constantinopolului (1261) și până la sfârșitul secolului al XIII-lea, Veneția s-a dovedit a fi cel mai consecvent susținător al unei cruciade menite să restaureze stăpânirea latină la Strâmtori. La mai puțin de două luni după revenirea bizantină la Constantinopol, dogele Ranieri Zeno scria papei Urban al IV-lea pentru a-l convinge asupra importanței pe care Imperiul Romaniei o avea pentru Biserica catolică și a necesității organizării unei cruciade menită să-l restaureze²¹. Până în 1310 poziția venețiană în privința obiectivului cruciadei – Constantinopolul – a rămas neschimbată, fapt reflectat în refuzul încheierii păcii cu Bizanțul și în alianțele încheiate împotriva Paleologilor cu Carol de Anjou, apoi cu Carol de Valois. Abia după eșecul proiectului celui din urmă și sub impactul amenințării pe care catalanii din ducatul Atenei și emiratele turcești o constituiau pentru posesiunile venețiene din Egeea, politica Serenissimei a cunoscut o schimbare semnificativă. Ostilitatea în relațiile cu Bizanțul a fost înlocuită cu o atitudine conciliantă care a urmărit să consolideze poziția Veneției la Strâmtori și să faciliteze concursul Genovei în Marea Neagră²². În același timp, cruciada s-a transformat dintr-o acțiune îndreptată împotriva basileului într-un mijloc menit să diminueze presiunea pe care emiratele turcești o exercitau asupra Bizanțului și posesiunilor latine din Levant. În prima jumătate a secolului al XIV-lea s-au înfruntat două viziuni asupra cruciadei: prima, aparținând regalității franceze, a

¹⁸ Robert Lee Wolff, *Hopf's So-Called „Fragmentum”...*, p. 150; „*Etiam Veneti fuerunt multum gravati quamplurimis expensis ad substinendum civitatem Constantinopolitanam predictam*”.

¹⁹ Chiar dacă flota genoveză nu a fost implicată direct în acțiunea de recucerire a Constantinopolului alianța cu genovezii, în ciuda unor tensiuni (v. Șerban Papacostea, *La première crise des rapports byzantino-génoises après Nymphaion. Le complot de Guglielmo Guercio, 1264*, în „*Revue Roumaine d'Histoire*”, 27, 1988, 4, p. 339–350) și a încercărilor basileului de a diminua concesiile făcute la Nymphaion (v. idem, *Bizanțul și Strâmtorile sub primii Paleologi*, în numărul de față al „*Revistei istorice*”), a asigurat lui Mihail al VIII-lea sprijinul naval necesar contracarării unei cruciade occidentale.

²⁰ Acuzația se referă la disputa pentru Negroponte (1255–1258) dintre venețieni și principele Moreei, Guillaume al II-lea de Villehardouin. Cronica lui Caroldo, f. 233 îl acuză pe principe că s-ar fi aliat cu Mihail al VIII-lea pentru a tranșa disputa în favoarea sa și că doar intervenția papei l-a determinat să rupă alianța cu grecii.

²¹ G.L. Fr. Tafel, G.M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staetengeschichte der Republik Venedig*, III, Viena, 1857, p. 56-59; eforturile Veneției de a mobiliza Occidentul împotriva Bizanțului sunt menționate și de Marino Sanudo, *Vitae Ducum Venetorum...*, col. 560.

²² Pe lângă aceste motive Camillo Manfroni, *Storia della marina italiana dal trattato di Ninfeo alla caduta di Costantinopoli (1261–1453)*, part. 1: *Dal trattato di Ninfeo alle nuove crociate*, Livorno, 1902, p. 232 amintește și: războiul cu Padova, conflictul cu papa Clement al V-lea pentru Ferrara, conjurația lui Bajamonte Tiepolo și pericolul revoltei Zarei.

avut ca obiectiv ideal Țara Sfântă²³; a doua, susținută de Veneția, a reflectat o poziție pragmatică: orientarea eforturilor creștinătății pentru consolidarea pozițiilor latine din România. Punctul de vedere venețian a fost în permanență justificat prin argumentul că posesiunile din România constituiau puncte de sprijin indispensabile unei acțiuni menite recuperării Ierusalimului.

Poziția Veneției în raport cu cruciada, reflectată într-un număr de scrisori ale lui Marino Sanudo Torsello, a avut în cele din urmă câștig de cauză. Dificultățile provocate Franței de izbucnirea războiului de 100 de ani precum și intensificarea raidurilor turcești l-au convins pe papa Clement al VI-lea să încuviințeze constituirea unei ligi navale destinată unui obiectiv limitat: eliminarea pirateriei din Egeea și asigurarea liberei circulații prin Strâmtori. Victoriile de la Adramyttion (1334) și cucerirea Smirnei (1344)²⁴ au constituit momentele de apogeu ale „devierii egeene” din istoria cruciadei. A fost epoca în care Veneția a orientat cruciada în funcție de interesele sale și a modelat-o potrivit acestora. Dintr-o acțiune terestră de amploare, direcționată spre Țara Sfântă și care reunea principalele puteri ale creștinătății, războiul împotriva necredincioșilor s-a transformat, sub impuls venețian, într-o expediție navală de mică anvergură, care a grupat puteri regionale: Veneția, Ospitalierii, regatul Ciprului și, teoretic, Imperiul Bizantin. Sfârșitul „perioadei venețiene” poate fi fixat la momentul izbucnirii celui de-al doilea război al Strâmtoarelor (1350–1355). Judecat din perspectiva istoriei cruciadei bilanțul acțiunilor ligii navale poate să pară mai degrabă ne semnificativ, dar din punct de vedere venețian acțiunile din 1333–1345 au avut consecințe importante: au întărit pozițiile venețiene din Egeea, au constituit o lovitură puternică pentru „emiratele maritime” (Aydîn, Mentеше, Sarukhan, Qarasi) și au contribuit la desfacerea legăturii între Ioan al VI-lea Cantacuzino și beyul de Aydîn, Umur-beg. Eliminarea celui din urmă a distrus însă firava legătură ce unea puterile creștine care aderaseră la liga navală. Resentimentele antivenețiene au răbufnit chiar în timpul derulării cruciadei delfinului Humbert (1345) și au avut la bază ideea că Veneția se folosește de cruciadă doar pentru a-și realiza propriile

²³ Gian Giacomo Caroldo., f. 296 spune despre recucerirea Ierusalimului „qual impresa era molta a cuore del re di Francia”; pentru atitudinea regalității franceze față de cruciadă în sec. XIV–XV Sylvia Schein, *Philip IV and the Crusade: a Reconsideration*, în „Crusade and Settlement”, ed. by Peter W. Edbury, (Papers Read at the First Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East), Cardiff, 1985, p. 121–126. C.J. Tyerman, *Philip V of France, the assemblies of 1319–1320 and the Crusade*, în „Bulletin of the Institute of Historical Research”, 57, 1984, p. 15–34; Idem, *Sed nihil fecit? The Last Capetians and the Recovery of the Holy Land*, în „War and Government in the Middle Ages ed. J. Gillingham and J.C. Holt, Woodbridge, 1984, p. 170–181.

²⁴ Pentru derularea acestor cruciade v. Paul Lemerle, *L'emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Recherches sur „La Geste d'Umur Pacha”*, Paris, 1957, p. 40–88; Elisabeth Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Mentеше and Aydin (1300–1415)*, Venice, 1983, p. 29–62.

obiective. În același timp, disensiunile venețienilor cu ospitalierii în privința sumelor necesare apărării portului Smirna au contribuit la dizolvarea alianței, fapt devenit împlinit odată cu izbucnirea conflictului veneto-genovez.

Dacă prima jumătate a secolului al XIV-lea a fost caracterizată de mobilizarea venețiană împotriva emiratelor maritime turcești, din a doua jumătate a aceluiași veac atenția Republicii Sfântului Marcu s-a îndreptat tot mai insistent spre stoparea ascensiunii emiratului otoman. Instalarea acestuia la Gallipoli, punct nevralgic care putea întrerupe legătura bazinului pontic cu cel egeean, urmată de expansiunea rapidă în Peninsula Balcanică a făcut ca implicarea Serenissimei în cruciadele secolelor XIV–XV să se producă doar în măsura în care obiectivele acestora coincideau cu cele venețiene. Astfel, Republica lagunelor a dezavuat cucerirea Alexandriei de către Pierre de Lusignan²⁵, a condiționat sprijinirea proiectelor regelui Ungariei, Ludovic de Anjou²⁶, de atacarea emiratelor cu care Serenissima nu avea încheiate acorduri²⁷. S-a angajat cu mare prudență în cruciada de la Nicopol (1396)²⁸, a luat parte la campania de la Varna în 1444 doar după ce una din cererile sale (acordarea portului Gallipoli în caz de succes) a fost acceptată²⁹, iar la Congresul de la Mantova a avut o atitudine rezervată solicitând angajarea întregii creștinătăți și mobilizarea unor forțe terestre și navale uriașe³⁰.

²⁵ Gian Giacomo Caroldo, f. 732 susține că atacarea Alexandriei a fost o mare nenorocire pentru Veneția „per li gran traffichi che facevano nella Soria et Egitto”; Cronica lui Pietro Dolfín, B.N.M., mss. It. VII, 2558 (= 12450), f. 77 recto aprecia că prețurile produselor orientale au crescut cu 100% în urma acțiunii lui Pierre de Lusignan; cf. Thomas Walsingham, *Historia Anglicana*, ed. by Henry Thomas Riley, I, London, 1863, p. 302 notează că în urma cuceririi Alexandriei „quae clavis est Aegypti” s-a produs o creștere substanțială a prețului mirodeniilor în Occident.

²⁶ Norman Housley, *King Louis the Great of Hungary and the Crusades (1342–1382)*, în „The Slavonic and East European Review”, 62, 1984, 2, p. 192–208.

²⁷ În negocierile din 1366 cu regele Ungariei, Veneția atrăgea atenția că era în pace cu „domino Palacie et Teologi, quibus nullo modo vellemus defficere fide pro honore et bono nostro” (Sime Ljubić, *Listine o odnosajih izmedju južnoga slavenstva I mletačke republičke (= Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium)*, IV, 1358–1403, Zagreb, 1874, doc. 148, p. 85–86). În răspunsul său regele Ungariei afirma că va ține cont de tratatele Republicii cu emiratele turcești (Ibidem, doc. 151, p. 88). Gian Giacomo Caroldo, f. 735 menționează că venețienii au cerut regelui Ungariei să nu fie atacați „li Turchi della Palatia”.

²⁸ Potrivit cronicii lui Pietro Dolfín, f. 181 verso, flota venețiană a fost atât de numeroasă încât „in algun luogo galie de Turchi non ardiva apparer” și că Baiazid a fost obligat să mobilizeze la „tutta la soa Armada da mar”.

²⁹ Șerban Papacostea, *Gênes, Venise et la croisade de Varna*, în „Balcanica Posnaniensia”, 8, 1997, p. 27–39.

³⁰ Enea Silvio Piccolomini, *I Commentari*, a cura di Giuseppe Bernetti, I, Siena, 1972, p. 297–298. Papa afirma că venețienii aprobau cruciada prin vorbe, dar în sufletul lor erau împotriva unei astfel de acțiuni.

Toate acestea explică de ce pe lângă voci care au văzut în Serenissima principala promotoare a unei acțiuni antiturcești³¹, au existat și păreri contrare care au acuzat Veneția de colaborare cu necredincioșii³².

Această rapidă trecere în revistă a participării venețiene la cruciadă lasă impresia unei angajări condiționate de interese specifice. În timpul primelor cruciade implicarea Serenissimei a avut ca scop conectarea cu comerțul Orientului Apropiat prin crearea unor cartiere comerciale în orașele din Siria și Palestina; după cruciada a IV-a Veneția a urmărit conservarea pozițiilor obținute în Levant care îi permiteau supravegherea liniilor de comerț cu Constantinopolul și Mediterana răsăriteană; în sfârșit, secolele al XIV-lea și al XV-lea au fost dominate de lupta Republicii Sfântului Marcu mai întâi pentru asigurarea securității acestor rute, apoi pentru supraviețuirea lor. Se reflectă această poziție în expresia „siamo veneziani, poi cristiani”? Camillo Manfroni a dat un răspuns negativ acestei întrebări. Cu aproape un secol în urmă istoricul italian afirma că „io non credo che la politica di Venezia fosse ispirata a sentimenti di gretto egoismo mercantile, e mi par di scorgere nelle deliberazioni del Senato l'intima persuasione che, date le condizioni dei tempi, le discordie italiane, le guerre che funestavano l'Europa, una

³¹ Din multitudinea de exemple poate fi amintită scrisoarea atribuită lui Mehmed al II-lea inserată în cuprinsul unor cronică occidentale. Potrivit acesteia sultanul reproșă papei că a aprobat predicarea cruciadei „aux pryeres et requestes du peuple Venicien” (v. Jehan de Wavrin, seigneur du Forestel, *Recueil des Chroniques et Anchiennes istoiries de la Grant Bretagne a present nomme Engleterre*, ed. by sir William Hardy and Edward L.C.P. Hardy, vol. V, London, 1891, p. 359; o versiune asemănătoare în *Chronique de Mathieu d'Escouchy*, ed. par G. du Fresne de Beaucourt, vol. II, Paris, 1863, p. 58). Mărturia este cu atât mai interesantă cu cât scrisoarea este cu siguranță un fals elaborat de adversari ai venețienilor. La baza acestui fals a stat un altul – scrisoarea lui Umur beg către papa Clement al VI-lea (v. Jules Gay, *Le pape Clément VI et les affaires d'Orient 1342–1352*, Paris, 1904, p. 172–174) – pe care Paul Alphandery, Alphonse Dupront, *La Chrétienté et l'idée de croisade*, Paris, 1995, p. 495 îl califică drept un document elaborat de un adversar al cruciadei și al venețienilor; vezi și caracterizarea pe care Philippe de Mézières, *Le Songe du Vieil Pelerin*, ed. by G.W. Coopland, Cambridge University Press, I, 1969, p. 279 o făcea, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, Veneției: „la Dame des Eauves, vray refuge et seur retrait de tous bons Crestiens desolez et a tribulacion livrez”.

³² Regele Franței, Ludovic al XI-lea îl sfătuia pe ducele Burgundiei, Filip cel Bun, să nu răspundă apelurilor la cruciadă ale Serenissimei, căci venețienii erau interesați doar de ocuparea Moreei și că, odată interesele lor îndeplinite, vor face pace cu turcii (v. comentariul la Richard Vaughan, *Philip the Good. The Apogee of Burgundy*, London, 1970, p. 370); aceeași acuzație e formulată de ambasadorul Florenței la papa Pius al II-lea înainte de Congresul de la Mantova. Florentinii susțineau că Veneția dorește Peloponesul, nu pe Christos; Pius al II-lea a admis, dar a adăugat: „pentru noi este suficient, căci dacă Veneția cucerește, Christos va fi cel care va cuceri” (v. *Memoirs of a Renaissance Pope. The Commentaries of Pius II*, edited with an introduction by Leona C. Gabel, London, 1960, p. 351). Alte opinii critice împotriva Veneției sunt comentate de Robert Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: the Renaissance Image of the Turk (1453–1517)*, Nieuwkoop, 1967, p. 179.

nuova crociata non potesse compiersi senza immense difficoltà, senza gravissimi pericoli”³³.

Într-adevăr, aprecierea atitudinii Veneției în raport cu cruciada trebuie să țină cont de faptul că, indiferent de decizia adoptată – pace sau război cu turcii – venețienii și-au argumentat întotdeauna acțiunile prin faptul că Serenissima este cel mai fidel susținător al războiului împotriva necredincioșilor. În fapt, este vorba de ideea „scutului creștinătății” întâlnită în cazul Ungariei³⁴, regatului Ciprului³⁵, Țărilor Române³⁶, Poloniei³⁷, dar care, în cazul orașului lagunelor, a cunoscut o argumentare mult mai subtilă. Conducerea Republicii și cronicarii aflați în slujba acesteia s-au străduit să prezinte imaginea unei Veneții devotată Sfântului Scaun³⁸, credinței catolice și misiunii cu care fusese investită de sfântul evanghelist Marcu³⁹. Celor care afirmau că Serenissima era interesată doar de salvagardarea pozițiilor sale levantine și de menținerea liniilor comerciale cu acestea, li se

³³ Camillo Manfroni, *Storia della marina italiana...*, I, p. 258–259.

³⁴ În cazul Ungariei formula apare în timpul lui Sigismund de Luxemburg, într-o scrisoare adresată de rege cardinalilor fideli papei Bonifaciu al IX-lea, v. Sandor Csernus, *Sigismund et la soustraction d'obedience: une doctrine de politique internationale?*, în „Crise et Réforme dans l'Eglise. De la Reforme Gregorienne à la Préreformé”, Paris, 1991, p. 326.

³⁵ Ideea insulei Ciprului ca zid al creștinătății apare la Philippe de Mézières, *Le Songe...*, I, p. 295: „Ceste yslle mal fortunee estait lors le vray mur defensable de la Crsetiente d'orient. C'estoit comme ung gracieux hospital des Crestiens d'occident. Et briefment c'estoit la frontiere puissante et necessaire de la Crestiente catholique (...) C'estoit la banniere de la croix encontre les ennemis de la foy, plus redoubte que nulle autre en sin temps qui puet estre trouvee”.

³⁶ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVIII*, București, 1983, p. 145.

³⁷ O analiză a receptării acestei idei în Polonia la Wiktor Weintraub, *Renaissance Poland and „Antemurale Christianitatis”*, în „Harvard Ukrainian Studies”, III–IV, 1979–1980, part. 2, p. 920–930 [=„Eucharisterion. Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students”, ed. by Ihor Sevcenko & Frank E. Sysyn]. Autorul arată că ideea Poloniei drept „antemurale” nu s-a bucurat de popularitate în regatul Poloniei în secolul al XV-lea; studiul lui Paul W. Knoll, *Poland as „Antemurale Christianitatis” in the Late Middle Ages*, „Catholic Historical Review”, 60, 1974, p. 381–401 nu mi-a fost accesibil.

³⁸ Pentru Martino da Canal dogele „estoit acostume d'estre au comendement de Sainte Yglise”. Tema a fost reluată de diplomația venețiană în timpul războiului Ferrarei, când Serenissima s-a aflat în conflict deschis cu papa Clement al V-lea. Venețienii încercau să sugereze în acest fel că vinovat pentru declanșarea războiului era suveranul pontif și că fidelitatea Republicii față de Sfântul Scaun nu intra în discuție; v. Elisabeth Crouzet-Pavan, *Gènes et Venise discours historiques et imaginaires de la cité*, în „Le forme della propaganda politica nel due e nel trecento” a cura di Paolo Cammarosano, Roma, 1994, p. 438. Pentru atitudinea papalității față de Veneția în timpul războiului Ferrarei v. Bernard Guillemain, *A propos de la politique italienne des papes d'Avignon: menaces spirituelles et temporelles*, în „Byzantinische Forschungen”, 12, 1987, p. 635–648.

³⁹ Legătura între sfântul Marcu și oraș menită să întărească ideea că Veneția s-a născut pentru apărarea credinței, că era predestinat acestui scop v. Elisabeth Crouzet-Pavan, *Gènes et Venise discours...*, p. 438.

răspundea, invariabil, că negoțul era indispensabil unui oraș care nu avea altă sursă de venituri⁴⁰ și că „el stado bon de Veniexia non e solo ali abitanti de quella utile, ma anchor el xe molto utile a tutta Christianitate”⁴¹. În egală măsură operațiunile militare ale Veneției îndreptate împotriva turcilor „mortali nemici e persecuttori della Cristiana Fede”⁴² au fost prezentate de fiecare dată drept acțiuni „per honor e zelo dela santa fede catolicha”⁴³. Victoria venețiană de la Gallipoli (1416) a devenit argument suprem al rolului de apărătoare a creștinătății întruchipat de Veneția; cronică lui Niccolo Trevisan notează că, la conciliul de la Konstanz, Sigismund de Luxemburg acuzase pe venețieni că oferă ajutor otomanilor. Acuzație care se dovedise, prin victoria navală, lipsită de teame și, drept urmare, în viziunea cronicarului, Serenissima „fo molto magnificada per tutta la christianitate come unica colonna de quella contra turchi”⁴⁴.

Aceste exemple pot sugera o altă interpretare a expresiei „siamo veneziani, poi christiani”. Ar fi vorba, așa cum sugerează Camillo Manfroni, nu atât de egoismul venețian, cât de o viziune pragmatică asupra cruciadei care trebuia să se desfășoare cu cheltuieli cât mai mici, cu forțe reduse dar foarte mobile⁴⁵ și cu obiective limitate și foarte bine stabilite. „Nella guerra si doveva ponere

⁴⁰ Gian Giacomo Caroldo, f. 251, „<comerțul> senza di quali era sempre impossibile conservar Venetia, come chi volesse sostentar il corpo senza nutrimento, quale non poteva vivere per altra via, che de' traffichi e con mercantili...”

⁴¹ Cronică lui Enrico Dandolo, B.N.M., ms. It. Cl. VII, 559, f. 6 recto; pentru cronică lui Enrico Dandolo v. Silvana Collodo, *Temi e caratteri della cronachistica veneziana in volgare del tre-quattrocento* (Enrico Dandolo), „Studi Veneziani”, 9, 1967, p. 127–151.

⁴² Gian Giacomo Caroldo, f. 383.

⁴³ Cronică lui Niccolò Trevisan, Biblioteca Nazionale Marciana (=B.N.M.), microfilm 164 (= mss. It. VII, 519 collocazione 8438), f. 81 recto; afirmația este făcută în legătură cu liga navală care a obținut victoria de la Adramyttion; o prezentare a cronicii lui Niccolo Trevisan la Freddy Thiriet, *Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie gréco-vénitienne*, în „Mélanges d'Archeologie et d'Histoire publiés par l'Ecole Française de Rome”, 1954, p. 262–266 și Idem, *L'Importance de la chronique de Niccolo Trevisan*, în „Miscellanea Marciana di studi Bessarionici”, Padova, 1976, p. 407–414. Cronică este foarte importantă pentru informațiile referitoare la secolul al XIV-lea, în special pentru dominația venețiană în Creta. Pentru o părere contrară privind paternitatea cronicii v. Silvana Collodo, *Temi e caratteri...*, p. 150, autoarea considerând că este vorba de o compilație făcută de mai mulți copişti în secolul al XVI-lea. O părere asemănătoare la A. Carile, *Note di cronachistica veneziana: Piero Giustinian e Niccolo Trevisan*, în „Studi Veneziani”, 9, 1967, p. 120–124.

⁴⁴ Ibidem, f. 168 recto; o afirmație asemănătoare la Gaspare Zancaruolo, B.N.M., mss. It. VII 1274–1275 (coll. 9274–9275), f. 569: „Fuo molto magnificada per tuta la christianitate come unica colonna, sola speranza dela christianitate contra li infideli”.

⁴⁵ Adeseori venețienii au răspuns, atunci când au fost consultați, că pentru o cruciadă este nevoie de profesioniști ai războiului și și-a exprimat disprețul pentru „aventurieri (...) private persone e vili le quali per tale impresa non sarrebbero d'alcuna utilita ma piu tosto impedimento e confusione” (Gian Giacomo Caroldo..., f. 383–384).

principalmente celerita e secreteza”⁴⁶ spunea dogele Andrea Dandolo (1343–1354), și acest principiu venețian a fost respectat pe toată durata Evului Mediu. Planurilor grandioase, Serenissima le-a opus întotdeauna proiecte foarte bine calculate în care cheltuielile privind numărul de oameni, de vase de război și de transport, cantitatea de provizii etc. erau riguros calculate⁴⁷.

Marino Sanudo Torsello a sesizat superioritatea strategiei compatrioților săi și de aceea, în toate demersurile sale în favoarea cruciadei, a încercat să convingă capetele încoronate ale creștinătății că războiul împotriva necredincioșilor trebuie purtat în manieră venețiană. Potrivit lui Delaville le Roulx⁴⁸, Marino Sanudo cel Bătrân a ilustrat cel mai bine expresia „siamo veneziani, poi cristiani”, deoarece proiectul său urmărea instaurarea hegemoniei comerciale a Serenissimei în Mediterana orientală, dar și conturarea ideii potrivit căreia conducerea cruciadei trebuia să revină Veneției⁴⁹. În acest fel, Serenissima ar fi urmat să se substituie Franței în rolul de conducătoare a cruciadei și implicit a creștinătății. Visul lui Marino Sanudo Torsello a devenit realitate pentru un interval scurt de timp 1334–1345, ani în care cruciada a fost modelată în raport cu strategia și interesele venețiene. Eșecul venețian de a rămâne la conducerea cruciadei s-a datorat unui complex de factori dintre care merită amintit unul aparent paradoxal: tensiunea care a opus Veneția altor două puteri care au promovat consecvent războiul împotriva turcilor: Ungaria și Ordinul Ospitalier⁵⁰. Dintre acestea, raporturile încordate cu regatul Ungariei au avut consecințe nefaste pentru războiul antiotoman pentru că au împiedicat realizarea ideii strategice de bază a cruciadei târzii: colaborarea dintre „brațul terestru” (forța ce urma să lovească Imperiul Otoman în

⁴⁶ Afirmație pusă pe seama dogelui de Gian Giacomo Caroldo, f. 465.

⁴⁷ Această opoziție apare foarte clar în momentul negocierilor pentru ceea ce avea să fie cunoscut în istorie sub numele de cruciada a IV-a. Supraestimările făcute de reprezentanții cruciaților (Hans Eberhard Mayer, *The Crusades*, transl. By John Gillingham, Oxford University Press, 1988, p. 198) au provocat un întreg lanț de consecințe care, potrivit cronicii lui Villehardouin, au condus către cucerirea Constantinopolului. O altă situație din 1219 a fost analizată de Olivier Guyotjeannin, Gabriele Nori, *Venezia e il trasporto dei crociati. A proposito di un patto del 1219*, în „Studi Medievali”, 30, 1989, 1, p. 309–321. Costurile proiectului de cruciadă întocmit de Marino Sanudo Torsello la Franco Cardini, *I costi della Crociata. L'aspetto economico del progetto di Marin Sanudo il Vecchio*, în idem, „Studi sulla storia e sull'idea di crociata”, Roma, 1993, p. 377–411.

⁴⁸ J. Delaville Le Roulx, *La France en Orient au XIVe siècle, Expéditions du Maréchal Boucicaud*, I, Paris, 1886, p. 35.

⁴⁹ Marino Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, Jerusalem, 1972, p. 26; cf. și scrisoarea aceluiași publicată de Fr. Künstmann, *Studien über Marino Sanudo den älteren, mit einem Anhang seiner ungedruckten Briefe*, în „Abhandlungen der historischen Classe der königlichen bayerischen Akademie der Wissenschaften”, VII, 1853, p. 792–793.

⁵⁰ Anthony Luttrell, *Venice and the Knights Hospitallers of Rhodes in the Fourteenth Century*, în Idem, „The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West 1291–1440”, Variorum, London, 1978, p. 195–212. Unul din motivele antipatiei a constat în stabilirea ospitalierilor la Rhodos și în relațiile bune stabilite între aceștia și genezei.

Balcani) cu „brațul maritim” (flota care avea ca scop blocarea Strâmtoarelor și întreruperea legăturii dintre teritoriile sultanului din Asia și Europa). Din cauza conflictului cu Ungaria „la Ducale Signoria (...) non poteva mandar fuori le sue armate contro Turchi”⁵¹ și astfel Republica Sfântului Marcu a fost nevoită să ajungă la un compromis cu Semiluna. Opțiunea a fost deplănsă chiar de Veneția, care făcuse „spesa infinita et esposto il sangue de suoi cittadini per diffensione della Cristianita, e principalmente della citta delle Smirna et altri lochi, li quali per non essere soccorsi da Cristiani sono pervenuti in potere de Turchi con multo danno <?> de la Cristiana Republica”⁵².

Mai grav a fost faptul că diferitele păci semnate cu otomanii au făcut să sporească acuzațiile de trădare la adresa venețienilor. Ecouri ale acestora se regăsesc într-un pasaj din cronică lui Pietro Dolfin, care înregistrează zvonurile lansate de Sigismund de Luxemburg împotriva venețienilor: „Considerandose per molti la grande infamia seminada per tutto el mondo per lo dito signor Sigismundo, Re de Ungaria haver sploverudo e straparlado contra Venetiani. Dando quello sempre a saver a tutto el mondo, che nui ieremo caxon de impedir la union del summo Pontifico Papa de Sancta Giesa, che salva sempre sia la Maiesta Sua. Questo non ha mai operado Venetiani per algun tempo. Et oltra de questo desportando la Dogal Signoria de Venexia, che quella dava favor e subsidio di infideli Turchi, et a altri renegadi Christiani, azi li andasse contra Christiani. La qual cosa ben se puo adesso per experientia veder e cognoscer esser el contrario, habbiando habudo dall’eterno Dio, dal qual prociede tutte gratie si copioxa, e meraveiosa victoria”⁵³. Fragmentul de cronică ilustrează că la acuzațiile contemporanilor ce au părut să confirme principiul „siamo veneziani, poi cristiani”, Veneția a preferat să răspundă prin victoria de la Gallipoli și prin prosperitatea sa, ambele semne ale bunăvoinei divine.

„SIAMO VENEZIANI, POI CHRISTIANI”:
SERENISSIMA AND THE ISSUE OF THE CRUSADE

Abstract

As a rule, the adage „Siamo veneziani, poi cristiani” was interpreted as a disinterest of the Venetians’ in the Crusade. A more careful analysis of the Venetian political discourse of Serenissima, such as it appears in the Venetian chronicles, reveals a Venetian concern for defining a concept along which the

⁵¹ Gian Giacopo Caroldo, f. 888.

⁵² Ibidem.

⁵³ Pietro Dolfin, f. 647 recto.

Republic would have been a loyal subject of the papacy and a fervent supporter of the Crusade.

The accusations of the contemporaries stemmed either from divergent political interests or from a different approach to the issue of the Crusade. To the grandiose projects involving huge human and financial resources, Serenissima opposed the idea of small-scale albeit effective expeditions.

IMAGINEA ÎMPĂRATULUI MANUEL I COMNEN ÎN CRONISTICA VENEȚIANĂ

ȘERBAN MARIN

Cronistica venețiană a reprezentat adeseori un element de atracție, născând întrebări și propunând variante de lucru dintre cele mai diverse. Cu toate acestea, imensitatea cronicilor venețiene a făcut ca această atracție să fie dublată de un sentiment de neputință. Aceasta fie și numai prin numărul impresionant al codicelor și prin vastitatea problematicilor abordate. Completate de existența numeroaselor copii efectuate în decursul timpului și mai cu seamă a compilațiilor care întotdeauna au îngreunat accesul către original, aceste elemente au condus inevitabil pe cercetător către restrângerea perimetrului de cercetare.

În fața unui material atât de vast, istoricul sau filologul se vede dintr-o dată pus în situația de a nu putea cuprinde totul, optându-se pentru o soluție mai la îndemână, ca aceea de a selecta câteva cronici, considerate ca fiind reprezentative pentru perimetrul propriu de cercetare¹. Un studiu comparativ care să cuprindă toate cronicile devine subit o imposibilitate. Iar omul de știință care se încumetă către o abordare globală a fenomenului cronisticii venețiene rămâne undeva la începutul drumului, eventual la nivelul clasificării respectivelor cronici și codice, după diferite criterii. Este situația lui Antonio Carile², care de altfel a și atras inerente critici³, pe motivul că a realizat o clasificare a cronicilor pe baza descrierii unui singur episod: cel al *Partitio Romaniae*. Oricum, cazul istoricului bolognez rămâne aproape singular, cel puțin până în prezent⁴; mai mult chiar, el deschide noi posibilități de investigație.

¹ Vezi Freddy Thiriet, *Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Roumanie gréco-vénitienne*, „Mélanges d'Archéologie et d'Histoire”, 1954, p. 241–292; Antonio Carile, *Le origini di Venezia nelle più antiche cronache veneziane*, în *In Memoria di Sofia Antoniadis*, Venezia, 1974.

² A. Carile, *La cronachistica veneziana (secoli XIII–XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*, Firenze, 1969.

³ Vezi Silvana Collodo, *Note sulla cronachistica veneziana. A proposito di un recente volume*, „Archivio Veneto”, seria V, 91, 1970, p. 13–30.

⁴ Tentative similare se pot înregistra și la Aug. Prost, *Les Chroniques Vénitiennes*, „Revue des Questions historiques”, 31, 1882, p. 512–555 și 32, 1883, p. 199–224 (al cărui inventar cuprinde 196 cronici), R. J. Loenertz (apud A. Carile, *La cronachistica*, p. 210–219), care a avut ca punct de orientare războiul venețiano-genovez de la Curzola (1294–1299) și războiul Veneției cu împăratul Andronic II Paleologul (1296–1302).

De aceea, atrași fiind de acest subiect, am încercat o abordare oarecum specială, limitând în egală măsură cantitatea materialului parcurs (ajungând în final la un număr de 90 de codice cercetate, pe lângă cele deja editate – în număr de 9) și aria de cercetare (imaginea Bizanțului). Chiar și în aceste condiții, suntem încă departe de a emite pretenția acoperirii întregului material aflat la dispoziție. De aceea, propunem spre dezbatere un perimetru și mai restrâns. Vom insista, ca urmare, asupra imaginii împăratului Manuel I Comnen (1143–1180), considerând că personajul în cauză reprezintă – cel puțin din punctul de vedere al cronicisticii venețiene – o personalitate complexă, capabilă să creeze controverse.

În funcție de aria sa de studiu, anume *Romania* latină, Freddy Thiriet⁵ s-a oprit cu precădere asupra anumitor cronici, exaltând în special pe cele elaborate de Niccolò Trevisan⁶, Gian Giacomo Caroldo⁷, Antonio Morosini⁸, Gasparo Zancaruolo⁹ și Zorzi Dolfin¹⁰. În paralel, alte cronici au fost etichetate ca fiind lipsite de orice interes¹¹, din simplul motiv că nu accentuau domeniul de interes al savantului francez. În fond, este firesc ca fiecare cronică să pună accentul pe o perioadă sau alta, pe anumite evenimente sau pe anumite problematice. Iar din punctul nostru de vedere, acela de a urmări imaginea împăratului Manuel I, pare evident ca prioritatea noastră să nu coincidă întotdeauna cu cea stabilită de Thiriet.

Spre exemplu, cronicile anonime de la Biblioteca Marciana având cotele It. VII. 798 și It. VII. 1577, considerate de către savantul francez ca fiind *sans aucun intérêt*¹², respectiv *médiocre*¹³, din punctul nostru de vedere sunt esențiale. În aceeași măsură, cronica lui Antonio Morosini, care pentru Thiriet prezintă o asemenea importanță încât să fie propusă spre editare, în cazul nostru nu prezintă o utilitate deosebită, din simplul motiv că paginile referitoare la domnia împăratului Manuel I Comnen s-au pierdut¹⁴. Iar exemplele în sensul disocierii față de criteriile avansate de către Thiriet ar putea continua.

⁵ Thiriet, *op. cit.*

⁶ *Ibidem*, p. 262–266.

⁷ *Ibidem*, p. 266–272.

⁸ *Ibidem*, p. 272–279.

⁹ *Ibidem*, p. 279–285.

¹⁰ *Ibidem*, p. 286–290. Atunci când a reluat această problemă, în *La Romanie vénitienne au moyen âge. Le développement de l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIIe–XVe siècles)*, Paris, 1959, autorul a adăugat celor cinci cronicari menționați anterior și pe Daniele Barbaro (p. 16–17).

¹¹ Idem, *Les chroniques*; referiri de acest gen sunt făcute cu prilejul descrierii manuscriselor având cotele It. VII. 89 (=8381), cu precizarea: „*Des parties intéressantes de 1340 à 1410, le reste sans intérêt*” (la p. 257); It. VII. 798 (=7486): „*Les 69 premiers [pages] contiennent une courte chronique vénitienne, d'Attila à 1428, sans aucun intérêt*”; sau It. VII. 1577 (=7973): „*L'information est très inégales et l'ensemble est médiocre*”.

¹² *Ibidem*, p. 258.

¹³ *Ibidem*, p. 259.

¹⁴ Originalul cronicii lui Antonio Morosini se află la *Staatsbibliothek* din Viena, în cadrul colecției Foscarini. Marciana posedă o copie realizată în două volume de către Bartolomeo Cechetti,

Se impune subliniat și un alt aspect, care separă definitiv demersul nostru de cel propus de Freddy Thiriet. În timp ce acesta își stabilește prioritățile în funcție de contemporaneitatea cronicarului cercetat față de realitățile politice, astfel încât Thiriet pare atras cu precădere de aspectul „diaristic” al unei cronici și caută reconstituirea cât mai fidelă a raporturilor comerciale din *Romania* venețiană, investigația noastră operează cu modul în care a fost construită o anumită *imagine* (în speță, cea a lui Manuel Comnen), lăsând deoparte aspectul istoriei evenimentțiale. De aceea, faptul că respectivele cronici sunt surse târzii față de evenimentele cercetate nu reprezintă un impediment. Dimpotrivă, el ne ajută în a urmări pe termen lung evoluția acelei *imagini*.

Începând cu secolul al XI-lea, istoriografia venețiană a cunoscut dezvoltarea unui gen literar specific, cunoscut sub numele de *cronică*. Răspândite în diferite biblioteci europene și nord-americane, partea cea mai cuprinzătoare se găsește la Veneția, în colecțiile de manuscrise ale Bibliotecii Marciana, ale Muzeului Civic Correr și, în cantități inferioare, la Arhivele de Stat *Frari* și la Biblioteca Fundației Querini Stampalia¹⁵. Fonduri remarcabile se pot depista și la Biblioteca Apostolică din Vatican¹⁶, la Biblioteca Ambrosiana din Milano¹⁷, la Biblioteca Civică din Padova¹⁸, ca și în afara teritoriului italian¹⁹. Dintre toate aceste biblioteci, este firesc ca numărul cel mai ridicat să se înregistreze la *Marciana*, unde sunt reunite în prezent un număr de circa 20 de codice în limba latină și până la 300 de codice în limba italiană. În privința celor din urmă, ar fi mai indicat să se precizeze:

având cotele It. VII. 2048 (=8331) și It. VII. 2049 (=8332). Cele două sunt disponibile numai sub formă de microfilm, Pos. Marc. 135 și 138, respectiv Pos. Marc. 118 și 150. Cfr. Thiriet, *loc. cit.*, p. 273, copia respectivă redă fidel manuscrisul original.

¹⁵ Este vorba de un număr de 12 codice. Numărul cronicilor nu se poate stabili decât în urma unei cercetări aprofundate, întrucât multe dintre codice grupează mai multe cronici, figurând astfel ca miscellanee. Dintre cronicile care pot fi atribuite unui autor determinat, menționăm două codice ale lui Giovanni Giacomo Caroldo (cotele IV. 112 și IV. 113), cronică de Lorenzo de Monacis în limba latină (IV. 28) sau cea a lui Agostino Agostini (IV. 16), restul fiind anonime.

¹⁶ Codicele sunt în număr de 9. Se pot distinge două semnate de G. G. Caroldo (cotele Vat. lat. 6085 și Vat. lat. 6088), un exemplar din *Cronaca Altinate* (Vat. lat. 5273), restul fiind anonime. Ele se află distribuite cu precădere în fondul Vat. lat., alături de o cronică în latină din fondul Reg. lat. și o alta, în italiană, catalogată la Urb. lat.

¹⁷ Grupate în așa-numitul fond Pinelli.

¹⁸ Unde se află 12 codice, descoperite personal. Acest număr include doar acele manuscrise care, conform cataloagelor, reprezintă cronici venete. Lor însă li se pot adăuga cele care sunt intitulate ca istorii ale familiilor nobile venețiene etc. Conform cataloagelor, o singură cronică poate fi atribuită unui autor (Agustini Geronimo), având cota C. M. 96, restul fiind anonime.

¹⁹ Viena (așa-numitul fond *Foscarini*, la *Staatsbibliothek*), Dresda (la *Sächsische Landesbibliothek*), Paris (la *Bibliothèque Nationale*), Londra (la *British Museum*) și chiar în Statele Unite (fondul Ranke din cadrul bibliotecii Universității din Syracuse, New York, sau la Universitatea din Chicago).

scrise în dialectul venet, iar în legătură cu aceasta se impune adăugat că respectivele codice diferă din punct de vedere lingvistic, în funcție de secolul în care fiecare copist a lucrat. Se impune cu necesitate activitatea unui grup de istorici ai limbii italiene și ai dialectului venet care să lămurească într-un mod cât mai pertinent problema datării fiecărui codice, în conformitate cu structura și evoluția limbii.

Revenind la problema numărului, trebuie făcută mențiunea că acesta nu poate fi decât aproximativ, întrucât nu se poate ști cu exactitate ce se ascunde în spatele unui titlu. Adeseori, cercetătorul se poate vedea pus în situația de a descoperi o nouă cronică, chiar dacă aceasta este catalogată drept *L'origine degli famiglie nobile Venete* sau pur și simplu figurează alături de alte materiale la rubrica de *miscellaneae*²⁰. La fel de posibil este și fenomenul invers, ca sub titlul de *Cronica di Venetia* sau de *Cronaca Veneta* să se afle un material de o cu totul altă natură, ca rapoarte ale ambasadurilor venețieni sau discursuri teologice²¹. Evident, situații de acest gen nu pot constitui decât excepții, însă imensitatea materialului poate induce adeseori în eroare.

Se impune o trecere în revistă a cronicilor la care vom face referire pe parcursul prezentei lucrări. Din motive lesne de înțeles, am neglijat cronicile cele mai vechi – *Cronaca Altinate*²², *Chronicon Gradense*, cronică atribuită diaconului Giovanni²³. Fiind anterioare perioadei pe care o tratăm în această investigație, ele ne-ar putea interesa numai prin eventualele influențe stilistice asupra celorlalte cronici.

Din punct de vedere cronologic, primele cronici pe care le-am luat în considerație aparțin secolului al XIII-lea, în speță cronică anonimă cunoscută sub

²⁰ Cum este cazul cronicii lui Marco, una dintre cele mai vechi scrieri de istorie venețiană, catalogată sub cota It. XI. 124, alături de diferite materiale cuprinzând profeții și materiale literare, sau al It. VII. 2592 (=12484) care, alături de cronică respectivă, cuprinde și un jurnal pentru perioada 1684–1687 referitor la războaiele cu turcii otomani.

²¹ Vezi, spre exemplu, manuscrisul It. VII. 71 (=7866), care, în pofida titlului din catalog de *Cronaca Veneta dal principio della Città fino al 1600*, nu reprezintă propriu-zis o cronică, ci doar o culegere de familii nobile, de conjurații, calamități naturale etc.

²² Cele două cronici, *Gradense* și *Altinate*, au fost editate în comun, vezi *Origo Civitatem Italie seu Veneticorum (Chronicon Altinate et Chronicon Gradense)* (ed. Roberto Cessi), Roma, 1933; pentru referințe, vezi Lorenzo Minio-Paluello, *Il 'Chronicon Altinate' e Giacomo Veneto*, în vol. *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, vol. I, Roma, 1958; Antonio Carile, *Le origini di Venezia nella tradizione storiografica*, în vol. *Storia della cultura veneta dalle origini al Trecento*, Vicenza, 1976, p. 135–166; Gina Fasoli, *I fondamenti della storiografia veneziana*, în vol. *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi* (ed. Agostino Pertusi), Firenze, 1970, p. 11–44.

²³ *Cronache veneziane antichissime* (ed. Giovanni Monticolo), vol. I, Roma, 1890, p. 59–171. Pentru referințe la diaconul Giovanni, vezi Gina Fasoli, *I fondamenti della storiografia veneziana*, în vol. *La storiografia veneziana*, p. 11–44; Lidia Capo, în Girolamo Arnaldi și Lidia Capo, *I cronisti di Venezia e della Marca Trevigiana dalle origini alla fine del secolo XIII*, în *Storia della cultura veneta. Dalle origini al Trecento*, p. 391–393.

numele de *Historia Ducum Veneticorum*²⁴, mult mai cunoscută *Les estoires de Venise* a lui Martino da Canal²⁵ și cea atribuită lui Marco²⁶.

Am urmărit evoluția în continuare a cronicicii venețiene, trecând succesiv prin momentul Andrea Dandolo²⁷ și prin acea etapă considerată de analiști ca reprezentând „criza modelului dandolian”²⁸ și având drept principali exponenți pe

²⁴ *Historia Ducum Veneticorum* (ed. H. Simonsfeld), în *Monumenta Germaniae Historica*, seria *Scriptores*, t. XIV, Hannover, 1883, p. 72–97. Pentru referințe, vezi Giorgio Cracco, *Il pensiero storico di fronte ai problemi del comune veneziano*, în vol. *La storiografia veneziana*, p. 45–74 (46–50); Lidia Capo, în G. Arnaldi și Lidia Capo, *I cronisti di Venezia e della Marca Trevigiana dalle origini alla fine del secolo XIII*, cit., p. 407–411. Pentru această din urmă cronică, se va utiliza în continuare prescurtarea *Hist. Ducum*.

²⁵ *La Chronique des Veniciens, des origines à 1275* (ed. Emmanuele Cicogna, Giovanni Galvani, Tommaso Gar, Filippo-Luigi Polidori și Angelo Zon în „Archivio storico italiano” 8, 1845, p. 231–707); *Les estoires de Venise. Cronaca veneziana in lingua francese dalle origini al 1275* (ed. Alberto Limentani), Firenze, 1972. Pentru Martino da Canal, vezi Gina Fasoli, *La Cronique des Veniciens di Martino da Canale*, „Studi medievali”, seria III, 2 (1961); Giorgio Cracco, *Il pensiero storico di fronte ai problemi del comune veneziano*, în vol. *La storiografia veneziana*, p. 45–74 (50–66); Alberto Limentani, *Martin da Canal e 'Les estoires de Venise'*, în vol. *Storia della cultura veneta. Dalle origini al Trecento*, p. 590–601; A. Pertusi, *Maistre Martino da Canal interprete cortese delle Crociate e dell'ambiente Veneziano del secolo XIII*, în vol. *Storia della civiltà veneziana* (ed. Vittore Branca), vol. I, Firenze, 1979. Referirile noastre ulterioare se vor baza pe ediția elaborată de A. Limentani, utilizând prescurtarea da CANAL.

²⁶ Needitată, cronică lui Marco se află în manuscris la *Marciana*, având cota It. XI. 124 (=6802). Pentru referințe, vezi Elisa Paladin, *Osservazioni sulla inedita cronaca veneziana di Marco (sec. XIII ex.-XIV in.)*, „Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti” 128, 1969–1970; Antonio Carile, *Le origini di Venezia*, p. 151–152; Giorgio Cracco, *Il pensiero storico di fronte ai problemi del comune veneziano*, în vol. *La Storiografia veneziana*, p. 45–74 (66–71); Girolamo Arnaldi în G. Arnaldi și Lidia Capo, *I cronisti di Venezia e della Marca Trevigiana dalle origini alla fine del secolo XIII*, cit., p. 397 sqq.; Agostino Pertusi, *Le profezie sulla presa di Costantinopoli (1204) nel cronista veneziano Marco (c. 1292) e le loro fonti bizantine (Pseudo-Costantino Magno, Pseudo-Daniele, Pseudo-Leone il Saggio)*, „Studi Veneziani”, n. s. 3, 1979. Vom folosi în cadrul referințelor ulterioare la manuscrisul de la *Marciana* prescurtarea MARCO.

²⁷ *Andreae Danduli ducis Venetorum, Chronica per extensium descripta aa. 46–1280 D. C.*, în *Rerum Italicarum Scriptores*, 12 (reed. Ester Pastorello), Bologna, 1938–1942. Referințe la A. Dandolo: H. Simonsfeld, *Andrea Dandolo und sein Geschichtswerk*, München, 1876, tradus apoi de Benedetto Morossii, *Andrea Dandolo e le sue opere storiche*, „Archivio Veneto”, 14, 1877, p. 49–149; G. Arnaldi, *Andrea Dandolo doge-cronista*, în vol. *La storiografia veneziana*, p. 127–268; Fr. Thiriet, *Byzance et les Byzantins vus par le Vénitien Andrea Dandolo*, „Revue des études sud-est européennes”, 10, 1972; G. Arnaldi în G. Arnaldi și Lidia Capo, *I cronisti di Venezia e della Marca Trevigiana*, în vol. *Storia della cultura veneta*, vol. II: *Il Trecento*, Vicenza, 1976, p. 287–296. Se va folosi A. DANDOLO.

²⁸ Pentru denumirea de „criza modelului dandolian”, vezi Franco Gaeta, *Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento*, în vol. *Storia della cultura veneta dal primo quattrocento al Concilio di Trento*, vol. III, partea 1, Vicenza, 1980, p. 1–91 (11–16).

cancelarul venețian al Cretei, Lorenzo de Monacis²⁹, pe cronicarul Enrico Dandolo³⁰ (pentru secolul al XIV-lea), pe Nicolò Trevisan³¹, Gian Giacomo Caroldo³², Matteo di Curato³³ sau pe Andrea Navagero³⁴, Marino Sanudo cel Tânăr³⁵, Daniele Barbaro³⁶, Pietro Dolfin³⁷, Marcantonio Erizzo³⁸, Camillo Abbiosi

²⁹ *De rebus venetis, ab originis ad 1354* (ed. Flaminio Corner), Venezia, 1758. Cu privire la Lorenzo de Monacis, vezi Giovanni Degli Agostini, *Notizie Istorico-Critiche intorno la Vita e le Opere degli Scrittori Veneziani*, vol. 2, Venezia, 1754, p. 363–371; Agostino Pertusi, *Le fonti greche del 'De gestis moribus et nobilitate civitatis Venetiarum' di Lorenzo de Monacis Cancelliere di Creta (1388–1428)*, „Italia medioevale e umanistica”, 8, 1965; *idem*, *Gli inizi della storiografia umanistica nel Quattrocento*, în vol. *La storiografia veneziana*, p. 269–332 (277–289); Fr. Gaeta, *Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale*, cit., p. 16–25. Se va folosi de MONACIS.

³⁰ Neditată, cronică lui Enrico Dandolo, se poate consulta la Biblioteca Marciana, la cota It. VII. 102 (=8142), dar numai sub formă de microfilm: Pos. Marc. 127. Despre cronicarul Enrico Dandolo, vezi Silvana Collodo, *Temi e caratteri della cronachistica veneziana in volgare del Tre-Quattrocento (Enrico Dandolo)*, „Studi veneziani”, 9, 1967, p. 127–151; A. Carile, *Aspetti della cronachistica veneziana nei secoli XIII e XIV*, în vol. *La storiografia veneziana*, p. 75–126 (98–115). Se va folosi E. DANDOLO, pentru manuscrisul It. VII. 102 (=8142).

³¹ Pentru Nicolò Trevisan, vezi Thiriet, *loc. cit.*, p. 262–266; A. Carile, *Note di cronachistica veneziana: Piero Giustinian e Nicolò Trevisan*, „Studi Veneziani”, 9, 1967, p. 103–125 (119–125); Fr. Thiriet, *L'importance de la chronique de Niccolò Trevisan*, în vol. *Miscellanea marciana di studi Bessarionei*, Padova, 1971; V. LAZZARINI, *Marino Falier, la congiura*, „Nuovo Archivio Veneto”, 13, 1897, p. 8–18: *Le fonti* (se deduce încă din titlu că analiza asupra lui N. Trevisan se reduce exclusiv la episodul conjurației dogelui M. Falier). Se va folosi TREVISAN, pentru manuscrisul It. VII. 2567 (=12459).

³² Pentru referințe la Caroldo, vezi Thiriet, *loc. cit.*, p. 266–272; V. Lazzarini, *Il testamento del cronista Gian-Giacomo Caroldo: per una edizione della sua cronaca*, în vol. *Scritti storici in onore di Giovanni Monticolo*, Venezia, 1915. Se va folosi CAROLDI, pentru manuscrisul de la cota It. VII. 128b (=7443).

³³ Se va folosi CURATO, pentru manuscrisul It. VII. 162 (=8037).

³⁴ Vezi *Storia della Repubblica Veneziana scritta da Andrea Navagero Patrizio Veneto*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, Milano, 1733, vol. 23, p. 923–1216. Reeditarea corpusului muratorian nu reia și cronică lui Navagero. Se va folosi NAVAGERO.

³⁵ *Vite dei Dogi*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, Milano, 1733, vol. 22, p. 406–1251. În reeditarea lui Muratori, *RIS*, vol. 22, parte IV, Città di Castello, 1900 este publicată doar prima parte, ajungând până la domnia lui Sebastiano Ziani inclusiv (1178). Ca referințe la Sanudo cel Tânăr, vezi Gaetano Cozzi, *Marin Sanudo il Giovane: dalla cronaca alla storia*, în vol. *La storiografia veneziana*, p. 333–358; Franco Gaeta, *Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale*, cit.: subcapitolul 13. Se va folosi SANUDO.

³⁶ Pentru referințe la D. Barbaro, vezi Thiriet, *loc. cit.*, p. 246–249; *idem*, *La Romanie venitienne*, p. 16. Numeroase exemplare ale cronicii lui Barbaro se pot depista și la *Staatsbibliothek* din Viena, cfr. Kretschmayr, *op. cit.*, vol. III, p. 558. Se va folosi BARBARO, pentru manuscrisul utilizat, având cota: It. VII. 2554 (=12446).

³⁷ Pentru referințe la P. Dolfin, vezi Marco Foscarini, *Della letteratura veneziana*, Padova, 1752 (reeditat Venezia, 1854), p. 159–160. Se va folosi P. DOLFIN, pentru manuscrisul de la cota It. VII. 2557 (=12449).

³⁸ Pentru cronică de la manuscrisul catalogat ca It. VII. 56 (=8636), atribuit acestui Marcantonio Erizzo, se va folosi ERIZZO.

da Ravenna³⁹, patriarhul Giovanni Tiepolo⁴⁰ și controversatul Gasparo Zancaruolo⁴¹ (pentru secolele al XV-lea și al XVI-lea)⁴², ca și cronicile atribuite lui Andrea Donà⁴³ sau Girolamo Savina⁴⁴ (pentru secolul al XVII-lea). Alături de aceștia, o contribuție decisivă pentru investigația noastră a reprezentat-o cronicistica anonimă sau parțial anonimă⁴⁵. În fond, scrierile nesemnate permit autorului o mai largă independență, în sensul că permit fanteziei sale o mai largă libertate. Cronicile anonime au o mai mare apetență către fondul legendar, către miturile referitoare la originea și evoluția unei comunități. Or, intenția noastră este de a opera cu imaginea asupra unui

³⁹ Se va folosi ABBIOSI, pentru manuscrisul It. VII. 2052 (=8981).

⁴⁰ Se va folosi TIEPOLO, pentru manuscrisul It. VII. 129 (=8323).

⁴¹ Pentru referințe la Zancaruolo, vezi Thiriet, *loc. cit.*, p. 279–285; Lia Sbriziolo, *La Cronaca Zancaruolo: dall'esilio dalla Biblioteca Marciana al suo ritorno*, „Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti”, 128, 1969–1970; Fr. Thiriet, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo*, în vol. *In Memoria di Sofia Antoniadis*, Venezia, 1974; Giulio Zorzanello, *La Cronaca Veneziana trascritta da Gasparo Zancaruolo (codice Marciana It. VII. 2570, già Phillipps 5215)*, „Archivio Veneto”, ser. V, 114, 1980. Se va folosi ZANCARUOLO, pentru manuscrisul cu cota It. VII. 1274 (=9274).

⁴² Ne exprimăm regretul de a nu fi avut posibilitatea parcurgerii și a cronicii lui Zorzi Dolfin, tatăl lui Pietro, din simplul motiv că microfilmul cuprinzând unicul manuscris aflat la Biblioteca Marciana, Pos. Marc. 143 după manuscrisul It. VII. 794 (=8503), nu conține întreaga cronică, oprindu-se la anul 893, în timpul dogelui Zuanne Partecipazio (Badoer). Cronica lui Zorzi Dolfin a fost editată parțial, în G. M. Thomas, în „Sitzungsberichte der K. bayerischen Akademie d. Wissenschaft”, München, 1864, II, p. 67–80 (referiri la Cruciada a patra), și *ibidem*, 1866, II, p. 1–41 (referiri la caderea Constantinopolului la 1453). Despre Z. Dolfin, vezi Thiriet, *loc. cit.*: 286–290; Maria Zannoni, *Le fonti della cronaca veneziana di Giorgio Dolfin*, „Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti”, 101, 1941–1942. În egală măsură, nu am avut acces la cronică lui Piero Giustinian, al cărei unic exemplar se află la *British Museum* din Londra, vezi A. Carile, *Note di cronachistica veneziana: Piero Giustinian e Nicolò Trevisan*, „Studi Veneziani”, 9, 1967, p. 103–125 (110–118).

⁴³ Se va folosi DONÀ pentru manuscrisul înregistrat la It. VII. 10 (=8607) și atribuit lui Andrea Donà, conform catalogului de la *Marciana*. În conformitate însă cu foaia de folosire a aceluiași manuscris, cronică respectivă este intitulată *Cronaca Veneta detta Veniera*.

⁴⁴ Se va folosi SAVINA, pentru manuscrisul It. VII. 134 (=8035).

⁴⁵ Introducem în categoria „parțial anonime” cronicile purtând denumirea convențională de *Cronaca Veniera*, datorită numelui proprietarului unuia dintre manuscrise, iar nu a autorului; de altfel, respectivele cronici prezintă unele diferențe nu numai în stilul de scriere, ci chiar în abordarea sau datarea evenimentelor. De asemenea, se poate considera ca „parțial anonimă” și așa-numita *Cronaca Barbo*, al cărei autor rămâne de asemenea necunoscut. În continuare, vom folosi VENIERA (It. VII. 781), VENIERA (It. VII. 2580), respectiv BARBO pentru manuscrisul It. VII. 66 (=7766). În ce privește cronică anonimă propriu-zisă, trebuie remarcat că până în prezent o singură asemenea cronică a fost editată și a constituit obiectul unor referințe, anume *Historia Ducum Veneticorum*, vezi *supra*. Pentru restul cronicilor anonime, se va folosi în continuare cota sub care este fiecare catalogată la *Marciana*, dat fiind că nici una nu a fost publicată până în prezent.

personaj, cu modul în care această imagine s-a construit și a evoluat, iar nu neapărat cu restabilirea evenimentelor. De aceea, demersul nostru se focalizează asupra acestei cronicistici anonime, urmând apoi să investigheze eventuala influență pe care acest tip de cronicistică ar fi avut-o asupra cronicilor cu un autor bine determinat.

Prima parte a domniei lui Manuel I Comnen se înscrie în linia generală a relațiilor veneto-bizantine din timpul dinastiei Comnenilor la Constantinopol, așa cum sunt ele descrise în cronicistica venețiană. În această evoluție, devenită obișnuită, nu se remarcă nici o diferențiere majoră între episodul luptelor dintre veneto-bizantini și normanzi din timpul lui Alexios I Comnen (1081–1118) și cele din vremea nepotului acestuia. Se desfășoară practic același scenariu:

1. atacurile lui Robert I Guiscard, respectiv Roger I împotriva *Romaniei*;
2. solicitarea de ajutor a lui Alexios I, respectiv Manuel I, adresată lui Domenico Selvo (1070–1084) și lui Ordelafo Falier (1102–1118), respectiv Pietro Polani (1130–1148);
3. intrarea Veneției în conflict;
4. înfrângerea normanzilor.

În fapt, cronicistica venețiană acreditează ideea că, în ciuda animozităților reciproce legate de mentalitate, de structuri, de concepții, starea normală a relațiilor dintre Veneția și Constantinopol pare să conste tocmai în această strânsă cooperare, pe baza căreia ambele părți au de câștigat.

Sunt, într-adevăr, diferențierile inerente legate de detalii geografice, de nume de conducători de galere sau de altă natură, dar acestea nu afectează cu nimic scenariul deja cunoscut. Îmbolnăvirea dogelui Pietro Polani în chiar preambulul campaniei, retragerea sa la Caorle și apoi moartea sa nu schimbă cu nimic datele problemei, întrucât sub următorul doge, Domenico Morosini (1148–1156), expediția va reintra în cursul obișnuit. După cum efemera înfrângere în fața lui Robert Guiscard din zona Durrës nu este amintită, din motive lesne de înțeles⁴⁶. Iar condamnarea dogelui Domenico Selvo de către Signorie, pe motiv că a acordat un sprijin mai larg decât era necesar lui Alexios I, nu dăunează cu nimic evoluției relației veneto-bizantine, episodul respectiv urmărind de fapt să demonstreze că respectivele raporturi nu exprimau dorința personală a unui doge, ci a întregii comunități⁴⁷. În fond, Alexios însuși este în repetate rânduri considerat ca *amico*

⁴⁶ Ca excepție, It. VII. 2592: 16a vorbește despre o gravă înfrângere în fața lui *Sig' Ruberto*, ca un element insolit în cronicistica venețiană, specificând în mod explicit că această înfrângere, alături de numărul mare de morți, este cea care a condus la destituirea dogelui Domenico Selvo.

⁴⁷ De altfel, vezi expresia *con volontà del popolo*, care însoțește multe din acțiunile dogilor, inclusiv pe cea a lui D. Selvo.

intimo de' Venetiani sau ca *amico intrinseco*⁴⁸, atunci când, spre exemplu, recunoaște dogelui Vitale Falier (1084–1096) titulatura de *Dux Venetiarum, Dalmatiae atque Croatiae* sau când – caz reflectat, este drept, în foarte puține cronici⁴⁹ – împăratul bizantin sprijină pe dogele Ordelaffo Falier în campania acestuia de recucerire a litoralului dalmat, ocupat temporar de către regele Ungariei. Momentul tensionat apărut între 1123–1126 între dogele Domenico Michiel (1118–1129) și împăratul Ioan II Comnen (1118–1143) este, într-adevăr, o excepție, soldată cu jefuirea a numeroase insule din arhipelagul egeean de către trupele venețiene proaspăt întoarse din cruciadă. Însă, în urma unor succinte negocieri, împăratul va recunoaște privilegiile comerciale ale negustorilor venețieni pe teritoriul imperiului său, totul reintrând în normal.

Cu excepția cronicii lui Gian Giacomo Caroldo, atât de amănunțită în descrierea cruciadelor⁵⁰, sau a lui Lorenzo de Monacis, care are o metodă de lucru proprie, permițându-i să analizeze fenomenele (inclusiv, cel cruciat) în mod global⁵¹, restul cronicarilor⁵² nu stabilește vreo interdependență între cele două fenomene – cel al relațiilor cu Imperiul oriental și cel cruciat, și nici măcar nu își propune o astfel de abordare. De aceea, obstacolele pe care Bizanțul le-a pus în calea diferitelor valuri de cruciați nu sunt evidențiate. În consecință, nici raporturile Veneției cu Constantinopolul nu sunt afectate în vreun fel de mișcarea cruciată. Aceste relații se mențin, chiar se intensifică.

⁴⁸ It. VII. 44: 22a; It. VII. 798: xii b; It. VII. 1577: 96; It. VII. 2550: 62a; It. VII. 2556: 35; It. VII. 2559; It. VII. 2571: 54a; It. VII. 2576: 17b; It. VII. 2581: 41a; ERIZZO: 14b; SAVINA: 32b. VEZI și CAROLDO: 109: „*L'Imperator li rispose, ch'era molto contento compiacere il Duce Veneto suo buon amico, [...]*.” Expresia este folosită și în alte contexte, de exemplu în timpul campaniei antisarasine din timpul dogelui Pietro Trasdomenico (888-912), vezi NAVAGERO: 946.

⁴⁹ A. DANDOLO: 230; CAROLDO: 109; P. DOLFIN: 255a și 257a; SANUDO: 484–485.

⁵⁰ CAROLDO: 78–104 (relativ la Cruciada I), 118–120 (cruciada a II-a), 143–135 bis [sic!] (cruciada a III-a), adeseori făcând trimiteri la obstacolele puse în calea cruciaților de către Alexios I: 86–88, 95–96, 101–102 sau atunci când se precizează: „[...]”, *e se il Greco Imp^{re} hauesse mandato soccorso all'Essercito Francese, il che non uolse fare per l'estremo odio, che portaua a Latini, e diffidenza, che hauuea de Francesi, s'hauerebbe all'ora pigliata l'Impresa d'Egitto la qual prouintia peruenuta sotto il Dominio de Cristiani, tutto il Leuante s'hauerebbe dapoi facilmente conseruato, e stabilito sotto il Loro Do^ominio. [...]*”: 104 (este exprimarea aprecierilor personale ale lui G. G. Caroldo, întrucât descrierea respectivă nu se regăsește în nici una dintre scrierile cronicarilor Cruciadei I). În egală măsură este criticat și comportamentul lui Manuel I față de cruciații germani și francezi: 119.

⁵¹ VEZI de MONACIS: 90, 95 (cu referiri exclusiv la Alexios I).

⁵² Alte excepții, la P. DOLFIN: 251a–251b unde sunt amintite piedicile puse de Alexios I cruciaților și P. DOLFIN: 273b, pentru politica lui Manuel față de cruciați; A. DANDOLO: 242, despre *dolo et astucia Grecorum* în calea cruciadei a II-a; It. VII. 2541: 119a–121a; It. VII. 2572: 10a: „[...] *regeua in questi tempi l'imperio di greci uno nominato emanuele, il quale sempre si era mostrato nemico alle genti latine passate all'acquisto di terra santa, [...]*”; It. VII. 2592: 16b–19a, cu descrierea amănunțită a cruciadei I.

Izvoarele bizantine⁵³ împărtășesc ideea că actul antivenetian de la 1171 al lui Manuel I ar fi avut anumite antecedente, că măsura de a aresta comercianții venețieni de pe cuprinsul imperiului ar fi fost oarecum pregătită de evenimentele anterioare. Însă investigația noastră urmărește modul în care respectivele evenimente au fost percepute în mediul cronicist venețian. Conform acestuia, nu se poate sub nici o formă conchide în mod automat că venețienii ar fi intuit într-un fel sau altul măsura luată de împăratul de la Constantinopol. Altminteri, nu s-ar fi înregistrat numărul atât de ridicat de prizonieri, care – conform cronicii lui Daniele Barbaro – ar fi ajuns la cifra impresionantă de 30 000⁵⁴. În orice caz, conchidem că evenimentul a fost recepționat ca un șoc de către autoritățile venețiene, șoc reflectat și în scrierile cronicarilor de mai târziu. Aceștia din urmă nu au reușit să înțeleagă adevăratul motiv⁵⁵. De aceea, au recurs la explicații dintre cele mai diverse, fără să omită ca de fiecare dată să sublinieze schimbarea bruscă de atitudine a lui Manuel Comnen. Unii autori pun totul pe seama invidiei împăratului împotriva comercianților venețieni stabiliți în imperiu⁵⁶ și poate că sunt cel mai aproape de adevăr. Alții însă caută motive precise, bine delimitate, considerând că refuzul dogelui Vitale II Michiel (1156–1172) de a participa la campania proiectată de Manuel împotriva regelui Wilhelm I al Siciliei ar fi stat la baza răcirii relațiilor veneto-bizantine⁵⁷, sau, conform unor alte variante, se optează pentru motivații din perimetrul legendar, invocându-se profețiile Sibilei sau cele care fac trimitere la Vasilograf, cartea de profeții care i-ar fi indicat pe venețieni drept cei care vor sta la baza căderii imperiului de la Constantinopol. Conform acestui din urmă punct de

⁵³ Jean Kinnamos, *Chronique* (ed. de J. Rosenblum), [Paris], 1972, p. 181–184; *O City of Byzantium. The Annals of Niketas Choniates* (ed. Harry J. Magoulias), Detroit, 1984, p. 97–98.

⁵⁴ Cf. BARBARO: 157a, unde sunt prezentate multe amănunte cu privire la capturarea venețienilor.

⁵⁵ De aceea, unele cronici nu menționează absolut nici o cauză, narând evenimentele fără a stabili vreo cauzalitate. Vezi MARCO; de MONACIS: 97b (cu precizarea: „[...] *E per sup^bbissima crudelita faciandose inimicho de uenetiani [...]*”; CAROLDO: 126 (care menționează totuși *la Greca perfidia*); CURATO; SANUDO; ERIZZO; ABBIOSI; It. VII. 2541; It. VII. 2550; It. VII. 2555; It. VII. 2556; It. VII. 2559; It. VII. 2576.

⁵⁶ HIST. DUCUM: 78: „*Jam enim conceperat malum in corde suo contra Venetos, videns eos divitiis habundare et virtutibus refulgere.*”; It. VII. 2544: 37b, col. 1; It. VII. 2576. XXa, cu precizarea „*per amore de lo imperadore Hemanuel*”; It. VII. 2571: 78a; It. VII. 2572: 10a (în cadrul unei lungi perorații despre invidie în general); It. VII. 2581: 67a–67b: „*Lo Imperador za haueua conceputo lo mal sò animo contra li Veniciani: Vegando q^{lli} arbondentem^{te} d[^] richeze e refulger [?] de verittade, [...]*”. It. VII. 2541: 126a și It. VII. 67: 156a vorbesc și ele despre invidia lui Emanuel de Costantⁿⁱ, însă în contextul opoziției sale (în fapt, a tatălui său, Ioan II) în timpul campaniei din Egee.

⁵⁷ da CANAL: 38-39; E. DANDOLO: 34a; TREVISAN: 32a, col. 2; BARBARO: 154b-155a (dar și cu precizări de genul: *el so animo Volpin* (156b) sau *con inegno Greco* (156a); P. DOLFIN: 283b; NAVAGERO: 974; A. DONÀ: 21b; It. VII. 559: 38a; VENIERA (It. VII. 791): 64a; It. VII. 2592: 23b; It. VII. 2676: 52a-52b; SAVINA: 43a; It. VII. 793: 59b.

vedere, acțiunea lui Manuel s-ar datora temerii. Motivul oscilează așadar între invidie, calcul politic (dublat de acțiune punitivă) și teamă.

Dat fiind că cea din urmă explicație a fost analizată într-o mai mică măsură⁵⁸, vom aduce în discuție aspectul legat de diferite profeții cu privire la căderea Constantinopolului, profeții difuzate în mediul venețian. Un prim pas a fost realizat de către cronică lui Marco⁵⁹, autor pasionat după profeții⁶⁰, însă explicații concrete pe marginea acestora vor fi furnizate abia de către Lorenzo de Monacis, în intenția sa de a demonstra inevitabilitatea ocupării Constantinopolului de către venețieni și cruciați la 1204⁶¹.

Chiar dacă este anticipativ față de tema abordată - impunând o relație directă între atitudinea antivenețiană a lui Manuel I și cucerirea Constantinopolului la 1204, episodul prezintă o importanță deosebită. El a fost preluat integral de unele cronici⁶², operându-se însă adaptări. Profețiile acestei Sibile au fost puse în legătură cu ceea ce anterior cronicarul Marco numise drept *Vasilographos*, născându-se astfel noi legende privitoare la tronul constantinopolitan. Ajustările respective - aduse în principal de către acele cronici mai puțin cercetate până în prezent, anume cele anonime - caută să demonstreze că profețiile Sibilei ar fi fost consultate de către Manuel (găsindu-se astfel explicația actului de la 1171), iar mai târziu de către împăratul Andronic I (1183-1185). În acest din urmă caz, apetitul pentru profeții al lui Andronic Comnen este în mod cert datorat influenței textului lui Nicetas Choniates⁶³. Printr-un artificiu, cronicarii venețieni au transferat episodul

⁵⁸ Vezi A. Pertusi, *Le profezie sulla presa di Costantinopoli (1204) nel cronista veneziano Marco (c. 1292) e le loro fonti bizantine*, „Studi Veneziani”, n. s., 3, 1979, p. 13-46; A. Carile, *La Cronachistica*, p. 178-182.

⁵⁹ MARCO: 77b și 78a-79b.

⁶⁰ Vezi și celelalte profeții din MARCO: 51a-54b: *Incipit uuita antix^pi*; 68a-70a: *De Virtutib^ Rosmarini*; 71b-72a: *De visione Tripoli tyrie* și multe altele, în proză sau versuri.

⁶¹ de MONACIS: 141-142. În comparație cu de MONACIS, A. DANDOLO: 279 nu face decât să amintească în mod succint profețiile Sibilei, fără să comenteze asupra acestora decât că rezultatul Cruciației a patra ar fi fost o consecință firească a politicii antivenețiene a lui *Emanuelis scelestes scelus*. În aceeași notă se înscrie P. DOLFIN: 327b, care amintește și el de „*el scelerato peccato de Hemanuele commisso contra Venitiani*”. Alte cronici se înscriu pe linia lui de MONACIS, reluând textul profeției, vezi BARBO: 43a-43b; It. VII. 2541: 147a; It. VII. 2592: 30b-31a sau It. VII. 67: 174a. În ceea ce privește VENIERA (It. VII. 2580): 130b-132a, se propune un alt text referitor la căderea Constantinopolului, dar - la o analiză mai atentă - se poate constata că se referă la musulmani, așadar la turcii otomani, la 1453. Este o variantă nouă, pe care autorul o ilustrează, desenând coloana sub care se presupune că această profeție ar fi fost găsită și prezentând cititorului varianta în limba greacă, alături de traducerea în italiană.

⁶² Cu titlu de excepție, manuscrisul VENIERA (It. VII. 791): 68a rezumă întregul episod, precizând doar: „[...] *et da poi questo fu Hemanuel, el qual leggendo uno libro de S^ Daniel trouò la profetia, che diceua delli homeni di cauelli bianchi, che Doueano venir fuora del mar adrian, et metter campana in Santa Sophia, et cosi fu.*”. Un rezumat asemănător al întregii legende ne furnizează și DONÀ: 29a.

⁶³ *O City of Byzantium. The Annals of Niketas Choniates*, ed. H. J. Magoulias, p. 187-188.

descris de autorul bizantin asupra perioadei lui Manuel I. Aceleași cronici merg chiar mai departe, ajungând cu nararea la o altă legendă care, după știința noastră, nu a făcut deocamdată obiectul studiului nici unui cercetător. De aceea, o vom reproduce în unele din versiunile în care am depistat-o la Biblioteca Marciana, utilizând un număr de 13 codice:

It. VII. 2592 (=12484) (fino al 1247) (manuscris nedatat, în miscellanee cu alte materiale): 25a–25b

Morto che fu Alesio inperator romase la sua Dona Vedoa et dona disonestà la qual uiuendo el marito jera innamorata in uno giouene de uil Cond^r che era di nation de uilani doue li baroni li erano dietro alla d^a dona che la douese prender marito acio linperio non andase in ruina et douese tuor quel a lei parese doue d^a disonestà dona dice a questo suo bertone che era zouene et galgiardo che hauea nome Grifone chel douese far uenir tuti li amici et parenti suoi nella terra ocultamente che tutti ella li faria sconder nel suo Palagio et questo p^{che} li baroni uogliano che la debi prender marito a chi lei piacerà pensando eli che sui debi tuore uno di loro doue io li faro redur tutti tali baroni nel Palagio et li diro che io non uoglio altri che la persona tua et cusi te faro impera^{re} di Costantinopoli et quando loro non uolese a consentire a questo farai che tutti saluati fora del Palazzo doue sarati scosi et talgiateli tutti a pezi et fati etiam che nela tera ne sia gran numero de uoi altri acio se la tera et el populo uolese far molesta alcuna ue posiate mantener nel stato et cusi come lei haueua ordinato fu fatto.

El d^o Grifone parlo con certi sui parenti et amici intrinsechi quali erano de uno Casalle propinquo a Costantinopoli doue in breuissimo tempo haueuano asunato una gran moltitudine de uilani et quelli alla zornata li faceuano redurli nella tera sparpagnati in diuersi locci et poi quelli li pareuano piu forti li fecero ocularli nel Palazzo secondo lordene della donna.

Fornito che ese el tutto la dona fece redur tutti li principali deli baroni nel suo Palazzo con dirli che li uol contentarli di maritarsi et cosi reduti che i furno li dise che lei uoleua satisfarli di prender marito ma uoler quello a lei piacerà doue loro si contentorno et lei dise di uoler Grifone et lo fece uenir alla presençia di loro doue d^{ti} baroni disero che p^{nisun modo niente non conportariano che uno di uil sangue et di natione uilana fuse suo inperator doue inmediate tutti quelli che erano scosi nel / palazzo saltorno fuora et amazorno tutti quelli baroni de sangue reale et cusi mancorno in quel tempo el sangue reale di Costantino p^{la maledignita de una tanta donna peruersa.}}

Dapoi fatto questo la d^a donna tolse p^{marito d^o Grifone et fecelo inperatore et li mudo el nome et fecello chiamar Emanuel [...].}

It. VII. 2543 (=12435) (Cronaca di Venezia, fino al 1356) (secolul al XVI-lea): 33b–34b

Et fu una Dona: la qual hauea p^{hereditade lo Imperio d^{Costantinopoli: et}} tutti li baronj delo Imperio ge diseuano tutto el zorno da la si douesse maridar: p^{che} si alto Imperio come era quallo non era ben che Dona douesse signorizar: si che telli p^{mando uno d^{nui Baroni chi piace piase} [repetare în text, n. n.] *che quello n^o signor naturale: et la Dona ge daua boni parole et niente feua: p^{che la dita Dona}*}

solamente amaua uno buffo zoe uillan ch[^] la tegniua in sua corte p[^] famegio et tanto chel dito villan buffon giaque co[^] la cuta [?] vorma [?] et tere sua uolontade. In quello te[^]po staua i buffoni zoe i uillani a laorar de fuora ai lanni [=latini]; e de citadini ne era ancora assai: ma tuta fiada era grande numero d[^] populo molto molestaua, et erano contenti i latini che la Dona si maridasse: et ella diceua Sig^{ri} Baroni ch[^] non saria uista cosa che io deuisse tuor p[^] marido adorno che non gufir massendo in questo Imperio: et pero ui / dico di farlo il zorno che statuiro et fe che tutti li Baroni uegnano al consegio: come de rasono se apartiendi ellezero uno Imperadore: molto sono contenti i Baroni, ch[^] cusi farte parole: et la Dona p[^] le preduti Parole, le deno grande speranza a tutti quelli che che [repetare în text, n. n.] prete[^]deuano de tuorla p[^] muier: et conuocati tutti i Baroni in lo palazzo: e si chiama boccalione e fece bon ferare le porte e guarnir ben de i grifoni zoe de i villani: et poi fu ne la ditta sala uegnire li Baroni e diseli Sig^{ri} Baroni et caualieri che tante deba maridar: ma prima uoglio che uui mi debiati zurare ch[^] quello io ellezero p[^] mio marito nui el regneresi p[^] nostro Imperadore lui et la sua heredita: e senza falo lui e nasudo et nudrigado in questo Imperio e sie in questo palazzo: et tutti li Baroni se zurono: como ella ha ue ditto: e zaschadun era seguio d[^] la sua bona speranza: et la Dona disse in alta voce: lo ui comando sopra il sacramento che uui haueti zurato che de qui in auanti nui tene p[^] mio marido e p[^] Imperador costui che e qui ali p[^]nte: e mostra apertamente el suo famelglio ueteno questo I romaseno molto sbigotidi: et uolseno amazarlo con la Dona insieme: e subito fono auerte i porte e intrano gran zente dentro de Grifoni zoe uillani: p[^]che la dona li hauea messi destramente de[^]tro et erano ben armadi: et comenzono amazar tuti i baroni e latini che se trouano nela dita sala; e, / fu una gran misiada fra luna e laltra parte: ma i Baroni ch[^] non haueuano arme tutti furno morti: et in tale maniera fu morti et destrutta tutta la Baroni de i lanni [=latini] de lo imperio et subito fatto questo i ditto inscino fuora con una ba[^]diera leuada: et Andorno p[^] la terra: et tutti i latini che i trouono ulcigeno: Apresso brantorno questo malidicto Bufon zoe uillano: e partolo nela giesia d[^] S. Sophia et fu incoronado Imperador: et tenne lo imperio quietamente in questa maniera se parti lo imperio d[^]la posanza d[^]i latini: et uene in la Sig^o d[^] Greti zoè uillani: longo tempo steti lo Imperio a uno grifone Imperador: el qual haueua nome emanuel: e questo bon caualier largo et cortese e di grande ualore: [...].

It. VII. 1586 (=9611) (Cronaca Veneta dal principio della Città fino all'anno 1380) (secolul al XVII-lea): 24a–24b

In tempo di questo Doxe gl'intrauene una grandissima guerra trà l'Imp^{re} di Romania, et gli Venetiani et fò per questo modo e haueua nome Emmanuel.

L'era rimasto una Donna Vedoua à Constantinopoli della Casada ch[^] era dello Rè Constantino, et non haueua alguno heriede doue delli suoi baroni molto la infestauano, la si douesse maritare impero non staua bene ne era conueneuole che i fossero retti per femina. et la donna gli daua buone parole, et niente lui faceua. Et questo perche la donna amaua follemente vno Grisone cioè uno Villano, loquale lui teneua in la sua Corte per famiglio, et tanto la fece, che la'i giacque con lo detto fameglio, et hebbe la sua uoluntade.

In quello tempo l'auano li grisoni cioè li villani a laorar di fuora, et gli Cittadini e li baroni stauano dentro della Cittade, che gl'erano assai, uno giorno la d^a Donna sendo pure stimolada molte et assai fiate di douerse maritare.

Vno giorno le disse à questi suoi Baroni, et Cittadini voi mi hauesse tanto stimolada à douermi / maritare et secondo il mio parere à me e giusta cosa parie dapuo che voi volete che io mi mariti Io non deuo tuorre marito saluo de questo che siano nasciudo in questo Imperio. Et però io son contenta di compiacerui et maritarmi, io ui dico, che cotal giorno fate che tutti li Baroni dell'Imperio siano qui in questo mio Palazzo, et io ui dico che uoglio sia mio marito, et uostro Imperatore. Et dette queste parole, molto bene furono contenti li Baroni.

Et uenuto il giorno ordinado et siando tutti li Baroni addunadi nello Palazzo. La Donna hebbe fatto occultamente nascondere nello d^o Pallazzo lo d^o Grisone con molti, et assai Grisoni cioè Villani, cioè molto ben armadi et stauano molto ben attenti assentendo lo commandam^o della Donna; Et fatto questo siando congregati tutti li Baroni in lo Palazzo lo quale si chiama bochalion et fatto ben serrar le porte del ditto Palazzo.

La Donna si leuò in piedi, et ad alta uoce la cominciò a dire, ò Signori voi siete tutti quà p[^] sappare quello io uoglio eleggere p[^] mio marito et vostro Sig^{te} però io uoglio, che tutti voi mi giuriate de mantenere et obbedire colui che io elegerò per uostro marito et gli giurate lealtade et fedeltade. Et quando la Donna hebbe complido lo suo parlamento tutti giurorno come a Donna haueua detto tutta fiata cadauno di q[^]lli baroni si pensaua esser loro di suoi perche a molti gli haueuo dato la gran speranza.

Et da puo tutti hebbero giurato ella grida con vna gran voce, et dice sopra el sacramento voi mi hauete fatto, che da qui auanti voi teniato p[^] mio marito et costui che e qui al p[^]nte. Et mostrali apertamente quello suo fameglio Grison cioe Villano, el qual era appresso di lei.

Quando li baroni uidero questo li rimasero molto sbigottiti, et lo uolse ammazzare con la donna di brigada. Et di subito furono aperte le porte, et entrò di gran gente de gran grisoni li quali la donna destramente haueua messo dentro li quali erano molto ben armadi, et cominciorno ammazzar tutti li baroni et Cittadⁱ che si trouarono in la d^o salla et fò una grande contesa trà luna parte, et l'altra alla fine li Baroni che ne haueu^o arme tutti furono morti a mala morte. Et in tal maniera fu morta, et destrutta tutta la Baronia delli Latini dell'Imp^o de Constan^{ti}.

Et subito fatto questo l'uscì fuori con la bandiera leuada, et andò p[^] la terra, e tutti li latini che elli trouauano gli uccideuano. Et dapuò lo tranchò questo maleditto grison cioè villano et portollo in la Chiesa di S^a Soffia, lui fò incoronato Imp^{te} et dapoì lui tenne l'Imperio quietamente. Et per questo modo li fù tolto l'Imperio dalli latini di sua mano et uenne in la possanza delli grisoni cioè delli villanj.

Et lungo tempo stette l'Imperio nelle sue mani, mà alla fine l'Imperio uenne alle mani d'uno grison che haueua nome Emmmanuel et certamente costui fù buono, et largo, cortese di gran valore, [...].

It. VII. 1577 (=7973) (Cronaca della Città di Venezia dalla sua fondazione fino all'anno 1400) (secolul al XVIII-lea): 177–182

Et qui Letor, tu dei alle volte notare sol per voler sapere per qual via l'Impero Grego si è pervenuto dal Latin Grego, et perché modo sia., dirò l'effetto, come io l'ho sentito. Saper dovete, che l'Imperatore di Terre Greche sempre fò lassato, et era in tutto vero Esecutore perché era scielto dal gran Costantino, alto de sangue, e de gentil lasata, et soccedendo sempre bon camino Catolico, zentil, et tanto / ornato, che

non avea pari in sua zentilezza, ma può fò bastardata, et amalata. Però se di udir non ti aggrava, adirai, e saprai il modo, e come l'è revoltato in Greco per tristezza.

In quel tempo el venne gran discordia tra Veneziani, e l'Imperio de Romania, el remase una donna Vedoa della Casa del Re Costantin, e non avea Eredi, per muodo, che i suoi baroni molto la infestava, chela se maridasse, perché l'Imperio non stava ben, ne era convenevole, che el fosse governà per man de femene, dicendo, Madonna volete tuor per marido uno de noi, qual ve piase, che nui l'obbediremo, come Signor nostro ..... [lacuna in text]. La donna i dava bone parole, perché sua intenzion era de tuor altri. Quela era innamorada, e portava grande amor a uno grifon, cioè Villan, che ella teniva nella / sua Corte, el qual stette con lei per fameio, e se uiga sua volontà. Quei Grifoni, over vilani stava fuora a lavorari, e i Cittadini Latini, che jera assai, stava dentro della Città, onde la ditta dona siando stimolada assai fiade per quei suoi, che la se dovesse maridar, un zorno l'avè a dir a suoi baroni, et Cittadini; voi m'avete tante volte stimolada, che io mi debia maridar, sicchè me par avea a mi, che se io me marido, non debia tuor, se non da quei sia nassado in questo Imperio. Io son contenta de compiacerve, me voio maridar. El tal zorno fe, che vui ne sia tutti i baroni dell'Imperio in questo mio Palazzo; e in quel zorno mi vè dirò qual che voio, che sia mio marido, e vostro Imperator. Intese i baroni quelle parole, i rimase contenti, e de bona voia. / Essendo venudo il zorno deputado, tutti quei baroni venne al palazzo. Quella donna avea fato nasconder nel dito palazzo quel grifon, era assaissimi altri grifoni, cioè vilani erano ben appunto armadi. Stando attenti al comandamento de Madona, furono serade le porte, la dona si leva in pè digando alta vose. Signori vui sé tutti qui per voler saver qualo io vojo elezer per mio marido, e vostro Signor, sichè voio, che tutti vui me debiè zurar, che colui, che mi elezerò, vui el tignare a obedir per vostro Signor, e zurarè fedeltà. Tutti quei zurano, pensando tra lor alcuni d'esser quello, perché quella avea da gran speranza a certi di quei.

Quella con gran vose gridò, e disse, io vi comando per el sacramento voi avè / fato, che da qui auvanti voi debie tegnir per mio marido costui, che è qui al presente, mostrandoli avertamente quel grifon staria jera età(?) suo fameio, e che quello staria appresso di lei, che se chiamava Bochalion. Quando i baroni vede quello, tutti rimasero sbigoitidi, uoiando ammazar quello in compagnia con la dona. Subito furono averte le porte, et uscì fuora quei grifoni che erano ascosi, e ammazano assaissimi de quei baroni, e cittadini, che erano in la Sala. Et questo p^erché essi non avevano arme, furono morti a quel muodo, e destrutto la baronia d'italiani dell'Imperio de Constantinopoli. Quei grifoni uscirono fuora a bandiera spiegada, andando per la terra, e tutti i Latini i trovano tutti / ammazzavano.

E dapoì i tolse quel grifon villan, e compagno lo in la Glesia de Santa Sofia, e li el fò incoronado Imperator, governando quietamente, et a quel modo fono tolto l'Imperio ai Latini, e quello venne entro i grifoni, cioè vilani.

E longo tempo stette l'Imperio in lo sue man, e ala fin quello venne in un grifon, che se chiamava Emanuel, el qual fono prudente, e cortese; [...].

It. VII. 2560 (=12452) (Cronaca di Venezia fino al 1432) (circa 1450): 59b–60a

**De una grande uera che Intrauene tra limperio de romania e la signoria de
viniziani**

In quello tempo era rimasa una dona uedoa in Constantinopoli dela Casa che fo del Re Constantiin, e non hauea algum. Onde li suo baroni la stimolaua che la

douesse elezer p[^] marido uno de lor baroni. p[^] che limperio staua mal in mane de dona. E questa dona amaua fortmente uno grifon zoe uno villan el qual era nela suo Corte p[^] so fameglio, e tanto lo fexe che lo zaxete con ley. Eli grifoni villani griesi in quel tempo lauoraua fuora de la cita, Eli latini tuti habitaua in la cita de constantinopoli de che la dona uno zorno fexe asconder lo ditto grifon uillan con altri assaisimi uilani nel so palazo armadi, e mando p[^] tuti suo baroni che erano taliano digando a quelli che la uoleua prender marito / et adunali nel suo palazo la feze ferar le porte, e molti ne jera de quelli baroni che se credeua esser so marido. finalmente la d[^]ca ch[^] uoleua che tuti li zurasse ne la man, che colui che la tora p[^] marido elli lo obediratio. et hauerano p[^] suo signor e cussi fexeno, de ch[^] fato questo. la d[^]ca feze usir fuora el dito grifon digando uoler q[^]llo grifon uillan il uolse uador, et ella subito feze usir fuora quelli altri grifoni uillani armadi. e feze taiar a peze tuti I suo baroni et al dito grifon rimase lo Imperio. Morto Costui lo Imperio come ale man de uno altro grifon chiamato emanuel. e fo homo de bon rezimento. [...].

It. VII. 2563 (=12455) (Cronaca di Venezia fino al 1441) (secolul al XV-lea): 8a

In quel tempo era romaxo una dona uedoa in Constantinopoli, della casa del Re constantin ch[^] no[^] n[^]haueua eriedi, onde li soi baroni la stimolaua ch[^] la douesse elezer p[^] marido uno de loro baronj. Per ch[^] l'Imperio staua mal in man de do[^]ne, questa do[^]na amaua forte un griffon, zoe un uilla[^], el qual era so famegio, in la so corte, el qual tanto fexe, ch[^] luj uxo co[^] lej, et i griffono uillan j greci, in quel tempo lauoraua fuora della Cittade, et i Latinj habitaua in la Cittade de Constantinopoli, onde un zorno la ditto do[^]na fexe sconder el dito uillan, co[^] assaisimi uillan j armadi in nel suo Pallazo, et mando à chiamar tutti i so baronj, che erano Italianj, digando che la se uoleua maridar fassando serar le porte del suo Pallazo, i qual baronj uedando questo bon principio, molti de loro credeua esser suo marito la qual donna hauendo fatto questo, uolse che i prediti baroni li zurasse sagramento, ch[^] coluj ch[^] la uolesse tuor p[^] suo marido, fosse da loro obedido, et acetado per suo signior, è cusi i ditti baroni fexeno, al' hora le fexe insir el ditto griffon, digando ch[^] ella el uoleua p[^] suo marido, et ch[^] i lo douesse obedir. Vedando i ditti baroni sto griffon uilla[^] saltono suxo per amazzar p[^] honor della Reame, uedando questo la ditto Rezina fexe insir i ditti uillan j, che era armadi, et scosi digandoli amazza, amazza, et cusi quelli fexeno, tagiando à pezzi i prediti baroni. All' hora morti ch[^] i fono, el ditto griffon romaxe à lo Imperio, et a q[^]sto modo i latini fono priuadi dallo Imperio, nel qual el uiuete certo tempo, et poi morite, et in luogo suo uene unaltro griffon chiamato manuel, el qual fo homo de bon gouerno, [...].

It. VII. 550 (=8496) (Cronaca dall'origine di Venezia sino all'anno 1442) (secolul al XV-lea): 67a-67b

[...]. In questo tempo era ancora rimasta una Donna Vedova in Costantinopoli della Casà che fù del Re Costantino non haueua più parente alc^o doue che li suoi Baroni la stimolauano de continuo ch'ella pigliar, douesse per marito, uno d'essi Baroni, et q^o perche l'Imperio staua molto male nelle mani d'una Donna, et sapiate che q^a damma cioè l'Imperatrice amaua molto sinsinceratamente, un Griffone, cioè un Villa^{no} il quale haueua lei per Famiglio il quale uui^{ta} lei dalli ardentissimi strali di Cupido dormì con esso lui doue che un giorno questa Imp^{ce} fece ascender molti Villanni suoi Parenti, et eran armati et mandò per tutti li suoi Baroni ch'erano

Italiani, Dicendo fratelli mei, et figlioli, et padri, io uedendo come piu fiate me hauete ancor detto che l'Imperio era senza Il gouerno, hò elletto per mio legitimo Consorte qui nel Palazzo, onde ui prego ancor uoi che lo accettate perche cosi uoglio per uostro Imp^{re}. Onde li Baroni che si pensaua ciascun d'esser esso, quelli ueduto Griffone appresso / l'Imperatrice corsero per uolerlo uccidere, doue che li Griffoni ch'erano ascosi uedendo ciò uscirono fuora, et occisero tutti quelli Baroni, morto costui l'Imp^{io} uenne alle mani d'un'altro Griffone chiamato Emanuel, [...].

It. VII. 1274 (=9274) (Cronaca Veneta supposta di Gasparo Zancaruolo, dall'origine della Città fino al 1446) (secolul al XVIII-lea): clxx a–clxx b

De la guerra che In questo tempo naque tra limperador de Consta^{tinopolj} et la signoria de Venexia. E come era rimasa vna dona dela descendencia del re Constanti^o

Essendo morti tuti dela descende^{tia} del re costanti^o e rimasa sola e vnica vna dona de essa desce^{ntia}. Et no^h hauendo alcuna desce^{dentia} ouero heredita. Onde li baronj del Imperio dubitando ch^{essa} descende^{tia} no^{pre}desseno fine. consigliati i^{sieme} determino de p^{suader} e p^{gar} essa dona azo no^{finissa} i^{essa} la descendencia de constantino. Onde essi p^{suasse} essa ch^{alezesseno} vno di loro p^{suo} marito et Imperatore. P^{ch} e limperio no^{doueuano} esser i^{gouerno} de dona. Onde essa dona rispose ai p^{dictj} baronj. Che la era contenta de ap^{hender} marito. Onde li dicti no^{ostante} che laidaua al secu^{do} voto. Sapie^{tissimamem}te disimulo. Questa era azesa de amor passionadam^{te} a vno suo fameglio ch^{erano} dei Grifoni zoe Vilanj. El quale piusor volte lei cognosete carnalmente In modo ch^{lamor} co^{uense} q^{lla} da ogni rason e dignita chⁱⁿ lei doueua^{esser}. No^{risguardando} a q^{lle} fino antiponerle passionalm^{te} essa dete opera e congreco moltitudine de essi grifonj Vilanj cu^{arme}: I quali nel suo palazo ascose cu^{comandam}ti a essi che come fosse reduti I suj baronj li douesse taiar a piezi. E far p^{suo} Imp^{ador} / quel ch^{lei} diria. Onde lei ma^{do} p^{tuti} li soi baronj e congregati i^{sieme}: li e disse ch^{la} voleuano prender marito. E presedenti essi nel palazo lei fece ferar le porte del palazo. Molti de q^{li} baronj crede^{do} ch^{lei} li douesse tuor p^{suo} marito. Finalm^{te} la dita dona co^{strense} ch^{tutti} li zurasse nele mano sue proprie. Ch^{voluj} ch^{la} troua p^{suo} marito et suo Imperadore dessi. Ch^{loro} li obediscano e honora Come suo Imperatore e tuti zurono de ess^{obedie}tissimj. Et acceptar q^{llo} p^{suo} Imperatore: lei fece Insir fuora al ditto Grifone digandolj a loro voler q^{sto} p^{suo} marito. E che essi douesseno obedir. E quellj vedendo tal discu^{fnita}. Che vno Grifon ouer vilano succedesse al imperio. E sdegnati el volse amazar lei vede^{do} el sdegno homicidiale: subito le fece vscir fora q^{lli} Grifonj Vilanj armati cu^{furioso} Impito taglio a pezi essi baronj. el ditto Grifon rimase Imp^{ator} et fo portado p^{la} terra. E poi Inela giesia de s^{ca} sophia eli fo Incoronato p^{Imp}^{ator}.

Do puo la morte di Costuj. Successe alo Imperio vno altro Grifon chiamato p^{nome} emanuel et fuo homo di bon rezime^{to}. [...].

It. VII. 798 (=7486) (Cronaca Veneta dall'origine della città sino all'anno 1478) (secolul al XVI-lea): Xvj b–xvij a

De una grandissima uera che i^{trauene} tra el doxe e la signoria e limp^o de romaniam. I q^{sto} te^{po} era romaxo una dona uedoa i^{constantinopoli} de la caxada ch^{fo} del re Constanti^e e no^{aeuea} algu^{Vnde} li sui baronj la standaua che la douese elezer p^{marido} uno de loro baroni p^{ch} lo Imp^o staua mal i^{ma} de una

dona e questa doⁿa amaua fortemeⁿte uno grifon zoe uno uilaⁿ el qual jera iⁿ la sua corte p^a suo fameio iⁿ tanto la fexe chel zuxe con lei E li grifoni uilani gregi iⁿ q^l tempo lauoraua fora de la cita e li latini habitaua tuti iⁿ la cita de constantinopoli Vnde la deta dona uⁿ zorno fece ascoⁿder lo dito grifoⁿ uilaⁿ co asaisimi uilani iⁿ el suo palazzo adunadi et mando tuti la soi baroni chⁿ jera taliani digaⁿdo chⁿ la uoleua prender marido et adunati nel suo palazzo la fexe serar le porte E molti ne jera de q^li p^a baroni chⁿ se credeua essⁿ suo marido, finalmⁿte la dita dona uoleua che tuti li zurase nela maⁿ che colui chⁿ la tocca p^a marido I la hobediua et aurelo p^a suo signor et cusi feceno onde la fece / insier duora el dito grifon digando chⁿ questo la uoleua p^a suo marido che I lo douese hobeder et q^{sti} uedando q^{sto} grifon uilaⁿ Il uolse perder p^a la qual cosa la fece insir fuora li altri grifoni uilani armadi e fece taiar a peci tuti li suo baroni et al dito grifoⁿ romaxe lo Imp^{io} et a q^{sto} modo fi priuado li latini de lo imp^{io}. Morto costui lo imp^{io} uene a le maⁿ de uno altro grifoⁿ che haueua nome manuel. E fo homo de boⁿ rezimeⁿto. [...].

It. VII. 10 (=8607) (Andrea Donà. Cronaca Veneta sino al 1479) (secolul al XVII-lea): 29a

Dapoi Taliani Zoe del sangue di Costantin Imp^o intro in le man de gregi il primo fo Ms. Grifon imperator il qual fo Villano et fece tagliar a pezi tutti li caualieri christiani di nation Italiani, et questo fu per comissione dell'Imperatrice. doppo costui fò un Emanuel [...]

It. VII. 56 (=8636) (Cronaca Veneta, attribuita a Marcantonio Erizzo, ..., fino all'anno 1495) (secolul al XVI-lea): 38b–39b

De una grandissima guerra tra la S^{ria} de Veniexia, e lo Imperio de Romania. Ma p^ar se fa mention come l'Imperio fu tolto dⁿ man dⁱ Latini, et andò à Griffoni

In questo tempo el romaxe una donna Vedoa in Constantinopoli della caxada dⁿe so dⁿ Re Constantin, e non haueua algun heriede, per muodo, che i suo Baroni molto la infestaua, et stimolaua, che la se douesse maridar, perche l'Imperio non staua ben, ne conuegneuole, che'l fosse gouernà per femene, digando Madonna uoiè tuor per marido uno de noi, qual à uoi piaxe, ch noi l'obbeiremo, come noⁿ S^r natural. La donna i daua bone parole, perche suo intention iera de turo altro, quella iera innamorà, e portaua grande amor à uno Griffon, zoè Villan, che lie tegniua in la suo corte per fameio, el qual stette con lie, e seguì suo uolontà, e nei Griffoni grieghi, ouer Villani staua dⁿ fuora à laorar, e i cittadini Latini, che ierano assai, stauano dentro della città, onde la ditta donna siⁿdo / stimolada assai fiada per quei sio la se douesse maridar, uno zorno l'haue à dir à suo Baroni, et Cittadini, uui m'haue tante fiade stimolada, che io ma diebba maridar, che se io ma marido non contanta de compiaxerue, ma uoi maridar, el tal zorno fe, che uni ne siè tutti Baroni dell'Imperio in questo mio palazzo, e à quel zorno io ue dirò quello uoi sia mio marido, et uero Imperator. Intexi i Baroni quelle parole i romaxe contanti, e de bone uoia siando uegnudo el zorno deputado, tuti quei Baroni uenne al palazzo, quella donna hauea fatto asconder in el ditto palazzo q^l Griffon, con assaisⁿi altri griffoni zoè Villani, et ierano ben à poⁿto armadi, stagando attenti al commandanto de Madonna. Siando redutti tuti quei Baroni nel palazzo, el sonno sarrado la porte, la Donna se leuà in pè, digando ad alta uoxe Sⁱ uui sete tuti qui per uoler sauer quello io uoi elezer per mio marido, et uero S^r si che uoi, che tutti uoi me dobbiè zurar nelle man, che colui, che elezerò uni el tegnirà, et obbedirà per uero S^r et zuroli fedelta nelle man, tuti

quei Baroni Italiani i zurono, pensando tra lor algion de esser quello, perche quella hauea dai gran speranza à certi de quei. Quella con gran uoxe cridò, e disse io ne commando per el sacramento uoi hauè fatto, che da q^a auanti uoi ne dobbiè tegnir per mio marito costui, che è qui al pⁿte, mostrandoli auertp^ate quel griffon, zoè Villan iera sta suo fameio, e quello staua appresso da lie, e nome un Boccalion, quando i Baroni uette quello, tutti romaxeno sbiegottidi, uoiando occidar quello da compagnia con la Donna, subito el fonno auerte le porte, e l'inscinno fuora quai Griffoni, zoè Villani iera ascoxi tutti armadi, e a^mmazzanno assaiss^ai de quei Baroni, et Cittadini, che iera in la sala, et questo perche i non haueriano arme, fonno morti à quel muodo, et destrutto la Baronia d'Italiani dello Imperio de Constantinopoli quai griffoni inscinno fuora con bandiera spiegada, andando per la terra, e tutti i Latini i trouano i a^mmazzauano. E dapuò i tolse quel griffon, zoè uillan, et accompagnollo in la gliexia da S^ata Sophia, e li el fo incoronado Imperator gouernando quietamente, et à quel muodo fonno tolto l'Imperio à i Latini, et quello uanne intro i Griffoni, zoè uillani.

Longo tempo stette l'Imperio nelle suo man, et alle fin quello uenne in u^o / Griffon che nomeua Emanuel, el qual fonno prudenta, e cortexa, e fo homo de bon rezimento. [...].

It. VII. 2580 (=12472) (Cronaca di Venezia fino al 1556) (circa 1556): 121a–121b

Qui Nararemo la origine d'lla discordia tra l'imp^{ator} d^a co^asta^atino^{li} et la Sig^aria de Venetia, la qual Sig^aria armò galie 100

In q^{ll} tempo era romasta una do^{na} ueduua in co^asta^atinopoli della casada de Re co^asta^atin, ch^a no^a haueua heredi no^aiⁿnata erinj, ond^a li sui baroni li stimulauano lei douesse ellezer p^a marido uno dilloro baroni, p^ach^a l'imp^{io} starà in ma^a de do^{na}, et q^asta do^{na} amaua forte uno grifon, zoe vn vila^a; el qual era suo fameglio in la sua corte, et tanto fece, ch^a lui dormite co^a lei, et li grissoni uilani greci i^a quell'tempo lauoraua de fora della citta, et li latini tutti ha^aitaua nella Citta de Co^asta^atinopoli, Onde un zorno la ditto do^{na} fece sco^ader el ditto vila^a co^a assai uilani nel suo palazzo armadi, et poi ma^ado p^a tutti li sui baroni, ch'erano, dicendo, ch^a uoleua p^aueder p^a marido, et adunarli nel suo palazzo et fece serar le porte, et molti erano de q^{lli} baroni, ch^a credeuano ess^a suo marido, I ta^ato la dissè, ch^a la uleua, ch^a tutti li zurassè, ch^a cu lui, ch^a ella elessè p^a marido, tutti li obediria, et hauerlo p^a suo Sig^are, et cossi fecè, Onde fe uscir fora el ditto grifo^a, dicendo, ch^a lei lo uoleua p^a suo marido, et à q^{llo} douessono obedir, Questi vedendo q^{sto} vila^a, lo uolsseno obedir, p^alla qual cossa fece uscir fora li altri grifoni, Vilani, ch^a tenero ascosi, armadi, et fece tagliar à pezi tutti li sui baroni, et al ditto grifo^a romase l'imp^{io}, et à q^{sto} modo fu priua li baroni d^{ll}Imp^{io}. / morto costui l'imp^{io} uene in vno altro grifo^a chiamato hemanuel, ch^a fu ho^a de bo^a intelette et degno, [...].

**It. VII. 791 (=7589) (Cronaca detta Veniera) (secolul al XVI-lea): 68a [in copie:
It. VII. 1568 (=8016) (Cronaca Veneziana dalla fondazione della città sino
all'anno 1556) (secolul al XVI-lea): 129b]**

Come Alexio figliol de Isaac Imperator de Constantinopoli dimando esser messo in Casa

Dapoi Taliani cioè del sangue de san Constanti^a l'Imperio intro in le mani de Grieci, et in prima fu grifon Imperator, El ditto era villano, et fece tagliar a peci tutti li Cavalieri, et Sig^ari Taliani esendo Inuidati tutti in Pallazo, et questo interuene per amor della Imperatrice che la Non uolse p^a marido alcun talian, anci uolse

*Grifon, che era uillano, et lei co' mando che tutti li taliani fusseno morti, et cusì fu fato, et da poi questo fu Hemanuel: (...).*⁶⁴

Este notabil faptul că legenda respectivă a avut o destul de largă răspândire, dovadă stând preluarea ei de către Marcantonio Sabellico, autoritatea în domeniul istoriografic, desemnat de către oficialități de a scrie istoria Veneției⁶⁵. Este surprinzător cu atât mai mult cu cât Sabellico însuși cade pradă confuziei, considerându-l pe Manuel ca imediat succesori al lui Alexios I!

Un element cu totul remarcabil este aducerea în discuție a respectivilor *grifoni*⁶⁶, cu conotația de persoane de condiție modestă, de *vilani*. Nu intrăm în

⁶⁴ Am căutat să evităm o dispunere a descrierilor de mai sus într-un mod aleator, încercând să urmărim criteriul cronologic, cu toate dificultățile inerente. Dat fiind că indicațiile din cataloagele de la Marciana cu privire la datarea manuscriselor se bazează pe criterii strict lingvistice, nesizându-se astfel dacă este vorba de o copie sau de original, am ales drept criteriu anul cu care se încheie fiecare cronică în parte.

⁶⁵ Vezi Ruggero Bersi, *Le fonti della prima decade delle Historiae Rerum Venetarum di Marcantonio Sabellico*, „Nuovo Archivio Veneto”, serie nouă, 10, 1910, vol. 19, partea a II-a, p. 422–460 și vol. 20, partea I, p. 115–162 (articol care, deși tratează sursele utilizate de Sabellico, nu abordează problema legendei care ne interesează); Gaetano Cozzi, *Cultura politica e religione nella «pubblica storiografia» veneziana del '500*, „Bollettino dell'Istituto di storia della Società e dello Stato Veneziano”, 5–6, 1963–1964, p. 215–294 (219–222, restul articolului lui Cozzi insistând pe dificultățile întâmpinate de către autorități în a găsi un înlocuitor de talia lui Sabellico, după încetarea din viață a acestuia). Varianta propusă de Sabellico precizează: „*Sordida haec hominis perfidia, & quae degenerem omnino in tanto Principe arguit animum, efficit ut credem illius, quod apud quosdam rerum Venetarum scriptores reperio, humili loco Emanuelim natum affirmantes, ac viduae mulieris immoderata libidine, omni per occasionem nobilitate caesa, ad fastigium tanti Imperii pervenisse. Fuerat haec Alexii, credo (quia illi Emanuel successit) uxor: quo defuncto, quia foeminae auspiciis tantum imperium administrari non posse apparebat, eam Principes & alii ad novum hortabantur connubium: ut ex omni procerum nobilitate sibi quem vellet, in maritum legeret. Tenebatur haec interim consuetudine domestici cujusdam exoleti, Grifonis nomine (post occupatum imperium Emanuel dici voluit) huic clam ad se vocati nefarium aperit consilium. Est, inquit, mihi in animo, ne novo matrimonio locata fructu nostrae consuetudinis caream, te, si vir veresis, ad imperii fastigium promovere: sed intellige tu, qua id ratione confici possit. Audio te multos tuae familiae viros habere, in agris omnino agentes: hos omnes tectis armis in urbem diversis itineribus diversoque tempore inducas volo: inde, quum tempus aderit, in parte aedicum ad coedem paratos esse oportebit. Tum proceribus Imperii vocatis, stipulari ab eis incipiam, velint jubeantque me nubere, cui velim: sint ne cui nupsero, pro Graeciae Imperatore habituri. Si se id facturos (quod non dubito) dixerint, tum ego te & meum jurare omnes. Quod si facere recusabunt, tum hominibus tuae factionis ad unum trucidandos objiciam. Probat ferox & amans juvenis mulieris consilium: atque omnibus, ut inter eos convenerat, comparatis, aversati Principes tam sordidas nuptias, ad unum ferro caesi sunt: atque ita eo die ab iis qui ex Constantino procreati erant, de siium est in Graecia imperitari. Occupato un hunc modum Imperio, / ferunt Emanuele in divinorum carminum libellum incidisse: quem quum forte evolveret, exhorruit vehementer fatidicum carmen, quo significabatur, fore quandoque, et ex Hadria venirent, qui Byzantium occuparent. [...]*”, vezi Marcantonio Coccio Sabellico, *Degl'Istorici delle Cose Veneziane, I quali hanno scritto per Pubblico Decreto*, Venezia, 1718 [prima ediție, în 1489], p. 155–156.

⁶⁶ *Bufon*, în cazul It. VII. 2543.

dezbateră pe marginea termenului⁶⁷, limitându-ne la a sesiza fenomenul. Diferențe se înregistrează și în ceea ce privește eventualul grad de rudenie dintre autorul „uzurpării” și Manuel, în sensul că în unele cazuri Manuel însuși ar fi fost autorul „infracțiunii”, iar în altele nu ar fi decât fiul sau un simplu descendent al aceluia⁶⁸.

Referirea la greci sub denumirea depreciativă de *grifoni* se va face și cu alte ocazii, în special atunci când se face trimitere la domniile lui Ioan III Vatatzes (1222–1254)⁶⁹ și la Mihail VIII Paleolog (1259–1282)⁷⁰, cu precizarea că ea figurează și în unele cronici care – dintr-un motiv sau altul – omit să prezinte respectiva legendă.

De asemenea, chiar fără a aminti legenda respectivă, alte cronici nu ezită să amintească originea nenobila a lui Manuel I⁷¹. În legătură cu legitimitatea diferitelor dinastii de pe tronul constantinopolitan, este de remarcat și intenția unor cronici de a promova presupusele pretenții ale familiei venețiene Giustiniani de a se revendica din împăratul Iustinian I⁷².

Însă ideea principală care se desprinde din analiza textelor de mai sus este aceea că viziunea venețiană avansează o nouă variantă pentru ideea de *translatio imperii*, de la *Taliani* (cu semnificația de latini) la *Grifoni* (în accepțiunea de greci) abia în umbra evenimentului de la 1171!

Este de menționat și faptul că una dintre cronici (respectiv, It. VII. 2580) precizează și numele împărătesei: anume, *erinj*, realizându-se astfel o trimitere evidentă la perioada lui Carol cel Mare, căruia în anul încoronării sale imperiale îi corespundea la Constantinopol împărăteasa Irina (790, 797–802). În alte situații, se

⁶⁷ Într-un singur caz – It. VII. 2592 – *Grifone* apare ca nume propriu: „che hauea nome *Grifone*”. În rest, el figurează ca substantiv comun, determinând o întreagă comunitate (în egală măsură etnică și socială).

⁶⁸ Vezi It. VII. 2592 și It. VII. 2543, care sugerează că respectivul *Grifone* și-ar fi schimbat numele în *Emanuel* (idee preluată și de Sabellico). În general însă, se merge pe varianta că Manuel ar fi fost un simplu descendent al celui *Grifone*.

⁶⁹ E. DANDOLO: 46b–47a; TREVISAN: 46a, col. 1; P. DOLFIN: 352a; Antonio Morosini: 24; NAVAGERO: 991; DONÀ: 35b; VENIERA (It. VII. 2580): 141b–142a; It. VII. 559: 51b–52a; VENIERA (It. VII. 791): 70b; It. VII. 793: 73b.

⁷⁰ E. DANDOLO: 53a; Antonio Morosini: 38–39; VENIERA (It. VII. 2580): 145b; It. VII. 559: 58b; VENIERA (It. VII. 791): 72b.

⁷¹ It. VII. 2572: 12a.

⁷² Vezi SANUDO: 496–497, citând din *Chronicon Fratrum Sancti Salvatoris*, insistă asupra descendenței familiei Giustiniani din vechii împărați ai Constantinopolului („*qui fuerunt de sanguine Justiniani Imperatoris expulsi Constantinopoli.*”), după care (503–507) redă un text integral pe care l-a descoperit în *Chronica Bartholomaei Veronensis, Ordinis Sancti Benedicti, & Abbatis Sancti Nicolai in Litore*, care amintește de asemenea despre respectiva descendență; vezi și ERIZZO: 41a; It. VII. 2572: 12a; It. VII. 2676: 53a: „[...] *tutti quelli della famiglia Giustiniana sperando di ritrouarsi all'Imperio de Costantinopoli dal qual luogo li maggiori suoi erano sta scacciati et p^h ess^r romasti nella patria sua [...]*”.

vorbește în mod direct despre Alexios I ca ultim împărat legitim, „din casa lui Constantin”⁷³.

O altă problemă care se ridică de pe urma analizării acestei legende este aceea a unei „dedublări” a personajului Manuel. Asistăm la schimbarea bruscă a imaginii sale, de ca și cum ar fi vorba de personaje diferite, de la acel Manuel din timpul dogilor Pietro Polani și Domenico Morosini, care se înscria în algoritmul deja consacrat și legalizat al raporturilor veneto-bizantine, luptând împotriva lui Roger II⁷⁴, la acest „grifon”, uzurpator și infidel, din timpul dogelui Vitale Michiel. Nu trebuie definitiv tranșat acest aspect, întrucât - după cum se constată analizând textele anterior prezentate - în ciuda originii și condiției sale „grifone”, Manuel este în final apreciat drept „cavaler”, „curtenitor”, „inteligent” sau „bun conducător”⁷⁵. Lucrurile tind să se complice și mai mult, atunci când aceleași cronici vorbesc de *casa di Emanuel imperator* ca despre familia legitimă care să guverneze Constantinopolul⁷⁶.

În conturarea imaginii lui Manuel, alte cronici cu o mai mare autoritate au sesizat evoluția în ansamblul său, cazul cel mai elocvent fiind cel al lui Lorenzo de Monacis, care subliniază că Manuel a fost inițial amic, iar apoi devenit dușman al venețienilor, descriere urmată evident de întregul ansamblu de invective atribuite oricărui „trădător”⁷⁷.

Restul cronicilor, însă, nu operează cu asemenea analize pe termen lung, relatând cu nonșalanță despre un Manuel ca *amico intimo de' Venetiani* (în buna tradiție lansată de bunicul său, Alexios I), iar peste numai câteva pagini introduce

⁷³ Vezi It. VII. 2592, preluat apoi de Sabellico.

⁷⁴ Vezi descrierile de după acțiunea comună contra lui Roger al Siciliei, conform cărora „*naque grandissima amicitia tra limperador et comu^t de Venexia*”, cf. E. DANDOLO: 33a; It. VII. 559: 37a; DONÀ: 19b; VENIERA (It. VII. 791): 63b; VENIERA (It. VII. 2580): 120a; It. VII. 793: 58b. Comentarii mai mult sau mai puțin asemănătoare, la NAVAGERO: 972: „*E per questa vittoria il detto Imperadore concedette molti privilegi a' Veneziani, restando con loro in buona amicitia.*”; It. VII. 2560: 58a: „[...] *et altre molte chose feze la d^{ca} armada p^a salvar el stado del imp^o de Romania.*” Mai subtil, TREVISAN: 31a, col. 1 precizează: „[...] *e per questo muodo naque grandissima amizizia tra limperado^r e I ueniziani ma poco duro come qui diedo dire [...]*”.

⁷⁵ Cu excepția It. VII. 2592, care nu face nici o asemenea precizare.

⁷⁶ Vezi relațiile cu privire la urcarea lui Isaac II Angelos (1185-1195) pe tron, considerat ca descendent al lui Manuel, precizare având în respectivele cazuri o coloratură de legitimitate: „[...] *et Cursacho (=Isaac) romaxe libero, et seguroi^pador e à questo modo, i griffonj p^{xelo} i^prio d^a Romania, ch^a molti annj, i l'haueua tegniudo p^a forza.*”, după ce se precizase legătura de rudenie a acestuia cu Manuel: „[...] *uno Pouero nobilissimo ch^a era sta de parentado de manuel, et p^a la pouerta sua era desprexiato, et d'haueua nome Cursacho, [...]*” (cf. It. VII. 2563: 11a); același text (cu modificările de rigoare, de exemplu *Jursach* în loc de *Cursacho*) la ZANCARUOLO: clxxxx b; ERIZZO: 105b; It. VII. 798: xxi a; VENIERA (It. VII. 2580): 129b; It. VII. 78: 9a, col. 2; It. VII. 1577: 256; It. VII. 2563: 11a; It. VII. 2580: 129b.

⁷⁷ Vezi, de exemplu, aprecierea lui de MONACIS: 80 cu privire la adresa familia Comnenilor: „[...] *familia Alexii Primi, quae contra Venetos fuit ingratisissima.*”

în scenă acest *inimigo*, fără vreo explicație suplimentară⁷⁸. O altă cronică vorbește în cadrul aceleiași pagini despre Manuel ca descendent al lui Alexios, iar la câteva rânduri distanță introduce legenda despre *grifoni*⁷⁹. Astfel încât se poate inocula ideea că ar fi vorba de două personaje diferite⁸⁰.

Atunci când autorii anonimi se angrenează în viziuni globale, se asistă la un veritabil transfer al lui Manuel, în intenția de a se demonstra participarea lui la cât mai multe acțiuni anti-venețiene, arătându-se că expediția anti-bizantină care a urmat cruciadei venețiene din Palestina și care și-a avut ca arie de desfășurare Marea Egee și arhipelagul egeean ar fi avut drept oponent tot pe Manuel⁸¹, chiar dacă realitatea demonstrează, alături de toate celelalte cronici, că acțiunea a fost îndreptată împotriva tatălui său, Ioan II Comnen.

Legenda expusă anterior nu este întâmplător plasată chiar în timpul ultimei părți a domniei lui Manuel Comnen⁸². Ea dovedește în mod decisiv că lovitura dată de împăratul de la Constantinopol comerțului venețian a reprezentat unul dintre momentele cele mai grele pentru Veneția. Iar evoluția imediat următoare a evenimentelor a demonstrat că însăși existența Veneției era pusă la încercare. Nu este o exagerare, iar invocata declarație a împăratului cum că „vrea să reducă puterea Veneției la zero”⁸³ reprezintă mai mult decât un simplu artificiu retoric.

Reacția comunității din lagună a fost aceea de a riposta cu forța armelor. Toate cronicile amintesc de măsura lui Vitale Michiel de a construi și a înarma o sută de galere într-un timp record: o sută de zile. Evenimentele sunt cunoscute, prin urmare nu vom insista asupra lor. Vom preciza doar că, în ciuda unui debut sub auspicii favorabile⁸⁴, rezultatul a fost total nefavorabil pentru venețieni. Descrierea

⁷⁸ ERIZZO: 88b.

⁷⁹ ZANCARUOLO: clxx a.

⁸⁰ TIEPOLO: 75b, pentru a simplifica lucrurile, amintește de campaniile lui Piero Polani și Domenico Morosini ca având loc împotriva „infidelilor”, fără a pomeni nici de normanzi, nici de Manuel!

⁸¹ SAVINA: 38b; It. VII. 67: 156a; It. VII. 2541: 126a.

⁸² Cu titlu de excepție, vezi VENIERA (It. VII. 791): 68a, în care episodul este plasat în dreptul paginilor consacrate domniei dogelui Enrico Dandolo. Aceasta însă își găsește explicația prin motive tehnice: dat fiind că episodul de la 1171–1172 fusese inițial omis din text și adăugat anterior de către același copist (la p. 64a), pe marginea paginii, lipsa de spațiu l-a obligat pe acesta să „transfere” legenda într-un alt loc decât cel obișnuit. O altă excepție o reprezintă It. VII. 2592, în care legenda este plasată în timpul lui Sebastiano Ziani, având drept context un alt fapt blamabil al lui Manuel, cel al orbirii ambasadorului Enrico Dandolo.

⁸³ P. DOLFIN: 291b: „Hemanuele adonca acceso de furor contra Venitiani zurante, che reduria Venitiani al niente, prorompete cum inzuria contra gli Ambassadori Venitiani quando recercauano cum lui quelle cose, ch'erano di pace [s.n.]”.

⁸⁴ Reacția venețiană împotriva bizantinilor, la aflarea veștii, a făcut să fie trecută cu vederea măsura dogelui de a recurge la așa-numitele *imprestidi*. Cronicile amintesc de această măsură, punând-o în directă legătură cu războiul antimanuelian, vezi E. DANDOLO: 35b; TREVISAN: 33a, col. 2; SANUDO: 502; ZANCARUOLO: clxxij a; ERIZZO: 41b; It. VII. 798: xvij b; It. VII. 1577:

campaniei în cronică venețiană, chiar dacă variază în anumite detalii de la o cronică la alta, exprimă în ansamblu o stare de spirit specifică unui moment de răscruce⁸⁵. Aceasta se poate conchide fie și numai prin enumerarea unora dintre efectele imediate: răspândirea în Veneția a epidemiei contractate de către armata venețiană în timpul raidului în Egee, reacțiile populației împotriva lui Vitale Michiel - considerat ca principal vinovat, destituirea și asasinarea acestuia, și, mai mult decât atât, modificarea întregului sistem de alegere a dogelui; de asemenea, la puțină vreme după aceea, în timpul succesorului său, Sebastiano Ziani (1172–1178), după câteva tentative nereușite de încheiere a unui acord cu Manuel Comnen, se va schimba – în conformitate cu unele cronici – însuși întreg sistemul de relații comerciale al *Serenissimei*, care s-ar fi orientat din acel moment către teritoriile „infidelilor”⁸⁶. Ilustrativă pentru situația în care se afla Republica după campania antimanueliană este și atmosfera creată în jurul noului doge, Sebastian Ziani, context în care s-ar fi scandat: „*Vivat talis dux, et utinam per eum possimus pacem obtinere!*”⁸⁷, pacea devenind astfel lucrul cel mai de preț pentru venețieni în acele momente.

Cert este că fenomenul de culpabilizare la adresa lui Manuel capătă proporții. Nu este deloc surprinzător că împăratul bizantin apare ca fiind cel care a otrăvit apele potabile din Chios, determinând astfel mortalitatea atât de ridicată din

191–192; ABBIOSI: 17b–18a; It. VII. 2544: 37b, col. 2; It. VII. 2560: 61a; It. VII. 2563: 8b; It. VII. 2570: XXb; VENIERA (It. VII. 2580): 122a; SAVINA: 44a.

⁸⁵ Ilustrativă este descrierea lui NAVAGERO: 975: „*Del 1172. la città di Venezia a quel tempo fo molto infestata dalla peste, e pe' debiti pubblici molto estenuata si ritrovava in grandissimi travagli*”.

⁸⁶ Este de remarcat în primul rând mărturia lui NAVAGERO: 976: „[...] *il Doge e la signoria deliberarono di mandare Messere Orio Navagero al Soldano d'Egitto per Ambasciadore. [...]; e subito i Veneziani principiarono a fare mercatanzia in Doria, portando a Venezia molte spezierie*”. Dat fiind că ar fi fost vorba de un membru al familiei Navagero la negocieri, ar trebui să-i acordăm credit acestei cronici. Același text (dar cu *Rigo*, respectiv *Erico Navagero* în loc de *Orio*), în ERIZZO: 88b și It. VII. 2676: 54a. Ideea transpare și din alte cronici, chiar dacă nu este menționat numele ambasadiorilor, vezi HIST. DUCUM: 81: „*Fecerat enim pacem firmissimam cum dominio Babylonie et cum domino Massamutorum. Et ibant Veneti ad omnes terras securi, negociationibus libere suas exercentes, preterquam ad terras Grecorum, quas Veneti propter imminentem imperatoris werran [n. n. guerra] sepius leserant.*”; BARBARO: 182a–182b, care face și pecizări suplimentare: „*Restadi adunque per queste resolution li Venetiani in guerra con Emanuel per poder usar li trafeghi, et exercitar le sue mercantie in altre Parti, poiche non podeuano nella Grecia, feccero liga, et amicitia col Soldan de Babilonia, et con Maiamur Sig' nella Barbaria nauigando, et negociando, et porta'do / le soe merce, nella Soria, nell'Egitto, et nelle Corte de Affrica cercauano industriosamente de recompensar il danno, che haueuarno p' esser priui del co'mercio de Greci, et trouarno piu fede in quei Re Barbari, et Infedeli, che non haueuano in Emanuel Imperador de constantinopoli, et Christian,* [s. n.] [...]”; It. VII. 2581: 72a–72b; SAVINA: 48a.

⁸⁷ Cf. HIST. DUCUM: 80

rândurile armatei venețiene. Excepțiile față de acest punct de vedere asupra actului „criminal” al împăratului sunt reduse⁸⁸.

Acțiunea punitivă a lui Vitale Michiel s-a încheiat cu un eșec lamentabil. Însă cronicarii venețieni de mai târziu vor căuta să reducă proporțiile catastrofei⁸⁹, arătând fie că Veneția avea încă puterea de a mobiliza o nouă armată (arătându-se că Manuel, la aflarea veștii cu privire la înarmarea acestei noi flote venețiene, va începe negocierile pentru încheierea păcii⁹⁰), fie că înseși resturile armatei revenite din Egee nu erau tocmai resturi (fiind capabile să recupe Trau, Spalato și Ragusa în Dalmația⁹¹; este vorba de o inversiune a evenimentelor, întrucât respectivele orașe dalmate, trecute sub obediența lui Manuel, fuseseră deja recucerite de armata lui Vitale Michiel în preambulul campaniei din Egee⁹²). Mai mult decât atât, unele

⁸⁸ P. DOLFIN: 288b, cu expresia „*la qual cosa fù creduta*”, exprimându-și așadar dubiile; expresie similară, „*se giudicono*”, în It. VII. 2592: 24a. Vezi și It. VII. 1577: 190–191, It. VII. 67: 159b, It. VII. 2541: 130b, care redau foarte succint întreaga campanie, neamintind nici o cauză a izbucnirii epidemiei de ciumă.

⁸⁹ Vezi ZANCARUOLO: clxxj b: „[...] *E uedendo questo mis[^] lo doxe abiandose in bona parte vendegado dela Inzuria torno a Venesia [...]*”; It. VII. 44: 27a: „[...] *E cosi el doxe habiando in gra[^] parte adimpito lo suo d[^]sid[^]rio a tempo nuouo se mese in ordine de tornar à V[^] [...]*”; It. VII. 798: xvij b; It. VII. 2560: 60b; It. VII. 2576: 21a; VENIERA (It. VII. 2580): 121b. Variante oarecum mai de compromis, în It. VII. 2543: 36b: „[...] *E uexando M[^] lo Doxe che lsa dua armada di di in di li uegnia mancando e moriua habiando fatto la mazor parte d[^] suo ue[^]deta contra lo Imperador: [...]* și It. VII. 2563: 8b: „[...] *hauendo tanta ruina ms lo Doxe, hauendose uendiga in bona parte el torno à ueniexia [...]*”.

⁹⁰ E. DANDOLO: 35b; ZANCARUOLO: clxxij a; DONÀ: 22a; VENIERA (It. VII. 791): 64a; It. VII. 559: 39b; It. VII. 2543: 37a; VENIERA (It. VII. 2580): 122a; It. VII. 793: 60a. P. DOLFIN: 289b–290a se dovedește mai circumspect: după ce vorbește de reacțiile împotriva lui Vitale Michiel, face și mențiunea că: „*In altra Cronica se descriue, che preparata un'altra grossa armada per andar à Constantinopoli per lo dito Doxe, [...]*” și continuă cu scenariul binecunoscut.

⁹¹ Vezi E. DANDOLO: 34b; ZANCARUOLO: clxxij a; DONÀ: 21b; CURATO: 15a; ABBIOSI: 17b; ERIZZO: 41a; It. VII. 44: 27a; It. VII. 559: 38b; VENIERA (It. VII. 791): 64a; It. VII. 793: 60a; It. VII. 798: xvij b; It. VII. 1577: 190; It. VII. 2544: 37b, col. 2; It. VII. 2550: 69a; It. VII. 2559: 18, col. 1; It. VII. 2560: 60b; It. VII. 2563: 8b; It. VII. 2570: XXb; It. VII. 2576: 21b; VENIERA (It. VII. 2580): 121b.

⁹² Vezi cronicile care redau succesiunea exactă a evenimentelor, cu campania dalmată a venețienilor înainte de a ajunge în *Romania*: HIST. DUCUM: 79; A. DANDOLO: 251; de MONACIS: 123; SANUDO: 501–502 (care face trimitere la *una Cronaca antica*; CAROLDO: 127–128; BARBARO: 160a–160b; TREVISAN: 32b, col. 1; P. DOLFIN: 287a–288a; It. VII. 1833: 18a; It. VII. 2571: 79b–80b; It. VII. 2572: 11b; It. VII. 2581: 69a; SAVINA: 44a–44b. Un caz interesant este cel al It. VII. 2592: 24a, respectiv 24b, în care lupte la Trău și Raggusi au loc și înainte, dar și după campania din *Romania*. Unii cronicari menționează chiar momentul ocupării acestor orașe dalmatine de către Manuel: de MONACIS: 123; CAROLDO: 125; P. DOLFIN: 285b; It. VII. 2592: 23b.

cronici acreditează ideea că domnia lui Vitale Michiel ar fi continuat, atribuind acestei ipotetice perioade de domnie diferite evenimente și fapte⁹³.

O parte a cronicicii venețiene continuă nararea raporturilor cu Manuel și în perioada imediat următoare dispariției lui Vitale Michiel. Tatonările dintre ambasadorii venețieni trimiși de dogele Sebastian Ziani la Constantinopol și cei ai lui Manuel Comnen vor continua, iar numărul ridicat de negociatori înregistrat este evidențiat de către autorii venețieni. Venețienii vor utiliza și un fel de tertip diplomatic, adeseori ei amenințând cu încheierea unei alianțe ofensive și defensive cu regele normand al Siciliei, ca fiind îndreptată împotriva Bizanțului. În ciuda aserțiunilor unor cronicari, potrivit cărora Manuel ar fi restituit ostaticii venețieni capturați la 1171, alte cronicari vin să infirme acest deznodământ. Realitatea demonstrează că la 1175 se va ajunge la tratatul de pace mult dorit și la reînnoirea privilegiilor, însă cronicile respective relatează că dogele Sebastian Ziani va pune punct oricăror negocieri, licențind ambasadorii lui Manuel⁹⁴ sau chiar hotărându-se să renunțe la comerțul în regiunea controlată de împăratul bizantin⁹⁵.

Ca o precizare suplimentară, șocurile recepționate de venețieni la 1171 și apoi la 1172 se vor reflecta și în faptul că, deși stăpâni necondiționați asupra Imperiului latin de Constantinopol din punct de vedere comercial, venețienii vor stipula în mod expres reînnoirea periodică a privilegiilor în relațiile lor cu împărații latini de la Constantinopol⁹⁶.

Lucrarea de față a încercat o abordare oarecum diferită, prin aceea că nu și-a propus nicidecum elucidarea unor aspecte legate de evoluția reală a evenimentelor. Ea a căutat să marginalizeze reconstituirea raporturilor veneto-bizantine. Iar aceasta s-a făcut în scopul de a urmări evoluția unei *imagini*, încadrându-se în ceea ce se numește *imaginea celuilalt*, insistându-se pe *imaginea* a diverși autori venețieni asupra unui segment de istorie bizantină. Nu s-a avut în vedere realitatea privită din afară, cu detașare istorică, ci s-a încercat pătrunderea în interiorul unei anumite realități: *realitatea venețiană*, modul său de a percepe, în timp, o altă

⁹³ Vezi It. VII. 559: 38a - cu evenimente în Friuli, dar și ERIZZO, It. VII. 1577 sau It. VII. 2560, care încep relatarea luptelor împotriva lui Frederic I *Barbarossa*, ca și cum acestea s-ar fi desfășurat în vremea aceluiași Vitale Michiel, cu participarea acestuia.

⁹⁴ HIST. DUCUM: 81; A. DANDOLO: 262; de MONACIS: 126; TREVISAN: 34b, col. 1; P. DOLFIN: 294b; It. VII. 2571: 85a; It. VII. 2581. În It. VII. 2592: 25b, episodul este descris într-un mod original: „*Vnde a Vet'a molte inbasarie delo inperator p' far Pace con el Dominio Vet'no doue loro cognoseua chel d'faceua d'imperator con falsita et ingano doue non li detero orechia alcuna et se ne torno senza conclusion alcuna dal inperator.*”

⁹⁵ Vezi *supra*, nota 89.

⁹⁶ Pentru acorduri în acest sens cu Balduin I, vezi BARBARO: 244a; ERIZZO: 108a; It. VII. 2563: 12b. Acordurile cu *Henricho Imp^{er}* sunt amintite în It. VII. 2541: 148a, dar cele mai des invocate sunt cele încheiate cu Jean de Brienne, vezi CAROLDO: 183; BARBARO: 306a; P. DOLFIN: 351b; It. VII. 2571: 117a; It. VII. 2581: 106b, 110a; SAVINA: 73b.

realitate. Investigația pe care am propus-o nu și-a dorit altceva decât aducerea în prim plan a unei *istorii subiective*, a unei percepții.

THE IMAGE OF EMPEROR MANUEL I COMNEN IN THE VENETIAN CHRONICLES

Abstract

The present paper is rather an involvement in the Venetian chronicle, a literary genre developed especially between the 13th and the 16th centuries. Less studied before, the Venetian chronicles offer an important quantity of materials that could be detected especially in *Biblioteca Nazionale Marciana* in Venice, Italy.

The paper may be well integrated in the way in which the image of the Byzantine world was understood and perceived by the Venetian chroniclers. Consequently, it focuses upon a particular moment in the Venetian-Byzantine relationship, that is Manuel I Comnen's rule. It attempts to emphasize the 1171 moment, when Emperor Manuel I captured all the Venetian merchants in the empire, and also the subsequent events, regarding Doge Vital Michiel's campaign in the Aegean Archipelago. The episode offered to the Venetian chroniclers the opportunity to develop new interpretations. After the previous centuries, when the co-operation between Venice and Byzantium had been promoted under favourable circumstances and under a well co-ordinated relationship, the Venetians began suddenly to reconsider the Byzantine world and to emphasise the Greeks' *perfidia*. The written attacks against the Eastern Empire are vehement, and they are underlined by different legends regarding the way in which Constantinople began to be governed by the Greeks, definitely considered as usurpers.

The paper intends to present the respective legends, not studied before, and thus to stress the manner in which the image of Byzantium was abruptly changed because of the 1171–1172 events. Actually, it almost exclusively deals with images, leaving aside the respect of the eventual history.

NUMISMATICĂ, ICONOGRAFIE, VEXILOLOGIE

ASPECTE ALE ECONOMIEI MONETARE ÎN MOLDOVA SUB DOMNIA LUI ALEXANDRU CEL BUN

OCTAVIAN ILIESCU

Urmărind mai adânc în trecut succesiunea preocupărilor care au avut în obiectiv evoluția economiei monetare în Țările Române, vom constata foarte repede că multă vreme, ele s-au mărginit la simpla prezentare și descriere a unui număr tot mai mare de monete¹, emise, rând pe rând, de Țara Românească, Moldova ori Transilvania. Diverse alte aspecte ale economiei bazate pe schimburi bănești, ca de exemplu: identificarea sistemului monetar adoptat la un moment dat, raporturile sale cu sisteme monetare străine, componența circulației monetare locale, într-o anumită perioadă, dinamica prețurilor etc., rămăneau constant în afara preocupărilor celor care își îndreptau atenția spre domeniul numismaticii Țărilor Române. Caracteristică oricărei perioade de început, regăsim această particularitate, fără nici o excepție, în toate lucrările de numismatică medievală românească, publicate de primii corifei ai acestui domeniu de cercetare: D. A. Sturdza², N. Docan³ și G. Severeanu⁴.

¹ Contrar regulilor ortografice și ortoepice stabilite de Academia R.P.R. în 1953 și impuse prin Hotărârea de Guvern din 16 septembrie același an, folosim exclusiv pronunția și ortografia *monetă* și nu *monedă*, cum cer normele academice încă în vigoare. Am arătat pe larg cu alt prilej argumentele de ordin lingvistic și istoric care justifică această luare de poziție; Octavian Iliescu, *Monedă sau monetă?*, „Nummus”, 1993, nr. 1, p. 10–12.

² Demetrius Alexander Sturdza, *Uebersicht der Münzen und Medaillen des Fürstenthums Romanien (Moldau und Walachei)*, N.Z., t. 4, 1872, p. 44–129 și VI pl. ediție separată a autorului, Viena, 1874, 4 plus 86 p. și VI pl. O trecere în revistă și o actualizare a tuturor lucrărilor de numismatică medievală românească, publicate de D.A. Sturdza între anii 1872–1895, la Octavian Iliescu, *Dimitrie Alexandru Sturdza și numismatică românească*, B.S.N.R., 86–87, 1992–1993, p. 17–56.

³ N. Docan, *Die Münzen des moldauischen Fürsten Stephan des Grossen*, „Blätter für Münzfreunde”, t. 37, 1902, nr. 6, col. 2769–2776; *idem*, *Notiță despre monetele lui Petru Mușat*, A.A.R., seria a II-a, 30, 1906–1907, p. 117–182.

⁴ G. Severeanu, *Monetele lui Ștefan VII Locustă (1538–1540) (Varietăți inedite)*, B.S.N.R., t. 2, 1905, p. 59–63 (monetele descrise au fost emise în realitate de Ștefăniță, domn al Moldovei în anii 1517–1527); pentru alte lucrări de numismatică medievală românească, publicate ulterior de G. Severeanu, v. lista lor la Aurel H. Golimas, Gheorghe Cristache, *Bibliografie numismatică românească*, București, 1984, p. 200 și 209.

I-a revenit lui Constantin Moisil meritul de a fi scris și publicat pentru prima oară o istorie generală a monetei în România, din cele mai vechi timpuri și până la înființarea, în anul 1867, a sistemului monetar național al leului⁵. Evident, deschiderea atât de largă a arcului temporal cuprins în această lucrare face ca ea să aibă mai degrabă trăsăturile caracteristice ale unei schițe de istorie, oferind celui care o consultă doar date elementare, pentru o orientare generală. Dar din loc în loc, pot fi întâlnite în această istorie a monetei și informații prețioase, chiar dacă sumare, cu privire la unele aspecte economice consemnate într-o anumită perioadă, cum sunt bunăoară datele despre sistemele monetare adoptate succesiv în Moldova de Petru I⁶ și apoi de Alexandru cel Bun⁷.

O vastă monografie, având ca obiect de cercetare istoria economiei monetare pe teritoriul țării noastre, începând cu schimburile premonetare de la sfârșitul epocii bronzului și până în zilele noastre, a fost realizată în ultimele trei decenii de către acad. Costin C. Kirițescu, cu contribuțiile câtorva colaboratori⁸. Peste tot în această amplă lucrare, accentul cade cu precădere asupra fenomenului economic, scoțând în evidență principalele schimbări intervenite în tot acest răstimp. Tema aleasă ca subiect al prezentului studiu, anume: evoluția economiei monetare în Moldova la începutul secolului al XV-lea, a fost tratată de autorul acestor rânduri în primul volum al susmenționatei monografii⁹. Am reluat, firește, această temă și în ediția a doua a volumului respectiv¹⁰.

După cum se vede, cadrul general în care se înscrie tema ce face obiectul cercetărilor noastre de azi a fost trasat încă în urmă cu câteva decenii. Periodic însă, documentarea de care dispunem la un moment dat se îmbogățește cu noi izvoare și informații, a căror interpretare poate duce la stabilirea unor concluzii absolut inedite. Exemplele în sprijinul acestei afirmații sunt relativ numeroase și la îndemâna oricui; ne vom mărgini aici să cităm unul singur. Astfel, până în anul 1950, căpătase un statut de axiomă ideea potrivit căreia genovezii, deși au avut un rol însemnat în relațiile economice ale Țărilor Române, nu au folosit niciodată în

⁵ Constantin Moisil, *Istoria monetei în România. Expunere sumară*, C.N.(A.), t. 1, 1920–1921, p. 19–23, 34–36, 58–60, 64–66, 72–76; t. 2, 1921–1922, p. 13–16, 25–28, 32–41, 62–63, 76–80; t. 3, 1922–1923, p. 24–32, 40–41, 57–60, 71–74; t. 4, 1923–1924, p. 27–30 (operă neterminată, expunerea se încheie cu capitolul Monetăria Transilvaniei până la 1526); idem, *Monetele României*, în *Enciclopedia României*, I, București, 1938, p. 98–124.

⁶ Idem, *Istoria monetei în România...*, C.N.(A.), t. 1, 1920–1921, p. 75–76.

⁷ *Ibidem*, C.N.A., t. 2, 1921–1922, p. 76–77.

⁸ Costin C. Kirițescu și colaboratori, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, 3 vol., București, 1964, 1967 și 1971; ediția a II-a, cu unele schimbări de colaboratori, 3 vol., București, 1997. Vol. I al acestei monografii are următorii colaboratori: Cséleányi Béla, Constantin Iacobovici și Octavian Iliescu la ediția I; Cséleányi Béla, Constantin Iacobovici, Octavian Iliescu și Virgil Mihăilescu-Bîrliba la ediția a II-a.

⁹ Octavian Iliescu, în Costin C. Kirițescu și colaboratori, *op.cit.*, I, 1964, p. 71–72, 76, 85, 90–91.

¹⁰ *Ibidem*, I, 1997, p. 63, 66, 75–76, 90–91.

aceste relații moneta lor, bătută fie în metropolă, fie în vreuna din numeroasele lor colonii de pe vechiul teritoriu al României bizantine. Și într-adevăr, până la acea dată, nici izvoarele scrise, nici descoperirile monetare cunoscute nu semnalau prezența unei monete genoveze pe meleagurile noastre. Această teză a fost însă infirmată în anii 1952-1953, în urma descoperirii la Brăești (jud. Botoșani) a unui tezaur compus din peste 100 monete de aur, cele mai multe fiind ducați venețieni din secolul al XIV-lea; alături de aceste emisiuni, tezaurul mai cuprinde, între altele, un genovin de aur, precum și imitații ale ducaților venețieni de aur, bătute de genovezii din Chios. Tezaurul descoperit la Brăești constituie deci o dovadă peremptorie a pătrunderii monetei genoveze, emise atât în metropolă, cât și în unele colonii ale sale, pe teritoriul Moldovei¹¹. Și exemplele de acest gen ar putea continua.

Cunoscând cadrul istoric general în care a evoluat economia monetară a Moldovei de la sfârșitul secolului al XIII-lea și până la anul 1400 ne propunem să examinăm astăzi diversele aspecte ale politicii monetare moldovenești, așa cum s-a concretizat ea în lunga succesiune de emisiuni monetare ale lui Alexandru cel Bun. Vom recurge în acest scop la rezultate obținute de cercetări mai vechi, dar care și-au păstrat validitatea lor intactă până azi; lor le vom adăuga cunoștințe noi, câștigate în investigații de ultimă oră. La capătul strădaniilor noastre, nutrim speranța de a fi pus în operă o sinteză fidelă și completă a problematicii propuse, bilanț pentru prezent, punct de plecare pentru obținerea de noi cunoștințe în viitor.

Emisiunile monetare ale lui Alexandru cel Bun. Monetele emise de Alexandru cel Bun, domn al Moldovei de la 23 aprilie 1400 până la 1 ianuarie 1432, au făcut încă din secolul al XIX-lea obiectul unor prime cercetări de numismatică medievală românească. Mai întâi, monete purtând numele acestui voievod al Moldovei au fost publicate de Dimitrie A. Sturdza, în mai multe lucrări succesive¹², apoi în 1901 de Eduard Fischer din Cernăuți¹³.

¹¹ Tezaurul de la Brăești a făcut, îndată după descoperire, obiectul unei comunicări prezentate de autorul acestor rânduri la Institutul de Istorie al Academiei R.P.R. din acea vreme, în ședința din 19 decembrie 1953: Octavian Iliescu, *Probleme ale circulației monetare în țările române în secolele XIII-XV*, comunicare ce a rămas inedită până azi. Acest tezaur nu a fost încă publicat integral, deși ar merita cu prisosință un studiu monografic; semnalări și date parțiale la Octavian Iliescu, *Însemnări privitoare la descoperiri monetare*, S.C.N., t. 1, 1957, p. 463-464; idem, *Une monnaie indienne du Moyen Age, découverte en Moldavie*, S.A.O., t. 4, 1962, p. 249-252 și 1 pl.; idem, *La monnaie génoise dans les pays roumains aux XIIIe - XVe siècles, Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII-XIV”* București, 27-28 martie 1975, București, 1977, p. 155-171 și 4 pl.

¹² D.A. Sturdza, *Uebersicht der Münzen und Medaillen des Fürstenthums Moldau (Moldau und Walachei)*, N.Z., t. 4, 1872, p. 44-129 și VI pl.; această lucrare a apărut și în ediția autorului, Viena, 1874, cu text identic; idem, *Nouă descoperiri numismatice românești*, A.A.R. M.S.I., seria II-a, t. 8, 1885-1886, p. 217-281.

¹³ E. Fischer, *Beitrag zur Nünzkunde des Fürstentums Moldau*, J.B.L.M., 1, 1901, p. 3-33.

Mai aproape de zilele noastre, Constantin Moisil, în cunoscuta sa istorie sumară a monetei în România¹⁴, studiază, la rândul său, monetele lui Alexandru cel Bun, determinând sistemul monetar în care se integrează diversele specii emise de acest voievod și stabilind, pe criterii tipologice, o clasificare a numeroaselor emisiuni monetare rămase de la același domn al Moldovei¹⁵. Concluziile formulate cu acest prilej au fost preluate de autorul citat, în genere, și în studiile sale despre istoria sumară a monetei în România, publicate ulterior¹⁶.

Tema propusă spre examinare, în cele ce urmează, a intrat în obiectivul preocupărilor noastre încă din anul 1949, când am prezentat-o pentru prima oară într-o comunicare, al cărei text original a rămas inedit¹⁷. Una din contribuțiile esențiale, comunicate public cu acest prilej, a fost prima încercare de clasificare cronologică a numeroaselor emisiuni monetare ale lui Alexandru cel Bun. Astfel, studiind în paralel evoluția tipologică a sigiliului mare domnesc și a monetelor datând din domnia acestui voievod al Moldovei, am constatat existența unor caracteristici comune și cum sigiliul mare domnesc poate fi datat oricând cu precizie, cu ajutorul hrisovului la care este atârnat, cazul în care acesta poartă o dată certă, era firesc să adoptăm reperele cronologice oferite de sfragistica moldovenească drept criterii de departajare cronologică a emisiunilor monetare ce prezintă analogii tipologice. Aplicând aceste criterii, împărțeam în acea comunicare emisiunile lui Alexandru cel Bun mai întâi în două perioade: I. primele emisiuni monetare erau datate din anii 1400–1408 și II. cele mai numeroase emisiuni monetare ale acestei domnii erau repartizate în intervalul 1409–1431, știut fiind faptul că voievodul emitent avea să-și sfârșească viața chiar în prima zi a anului următor¹⁸. Comunicarea noastră a rămas însă inedită, deoarece la data prezentării ei, publicațiile Societății Numismatice Române își încetaseră de curând apariția¹⁹, iar Academia R.P.R. nou creată de regimul comunist nu avea încă o revistă de specialitate, cu un profil adecvat temei tratate de autorul comunicării²⁰.

Angajat în 1951 ca asistent și apoi cercetător (până în 1954) la Institutul de Istorie al Academiei din acea vreme, am avut în nenumărate rânduri prilejul de a face o aplicare practică a celor stabilite în comunicarea noastră din 1949,

¹⁴ Constantin Moisil, *Istoria monetei în România. Expunere sumară*, serial, C.N.(A.), t. 1–4, 1920–1924.

¹⁵ Constantin Moisil, *Istoria monetei în România. Expunere sumară. 13. Activitatea monetară a lui Alexandru cel Bun*, C.N.A., t. 2, 1921–1922, p. 76–80.

¹⁶ Constantin Moisil, *Monetele României*, p. 98–124.

¹⁷ Octavian Iliescu, *Monetele lui Alexandru cel Bun*, comunicare prezentată în ședința Societății Numismatice Române din 5 iunie 1949.

¹⁸ *Idem*, *Monetele lui Alexandru cel Bun*, dactiloscrit, 1949, 13 p. și 3 pl.

¹⁹ Ultimele apariții: C.N.A., t. 19, 1945; B.S.N.R., 38–41, 1944–1947.

²⁰ Sub egida Academiei R.P.R., prima publicație cu profil de istorie medie a apărut în 1950–1951 și purta titlu: „Studii și cercetări de istorie medie”; în 1956, ea a fost înlocuită de „Studii și materiale de istorie medie”, publicație care continuă să apară și astăzi.

determinând și datând în consecință diversele monete emise de Alexandru cel Bun, găsite pe șantierul arheologic Suceava²¹. La solicitarea unor colaboratori ai acestui șantier²², am continuat a preciza în același mod datele de emisiune pentru monetele lui Alexandru cel Bun, găsite în săpăturile arheologice de la Suceava și după aprilie 1954, când semnatarul acestor rânduri a fost transferat, cu aceeași încadrare, la Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei R.P.R.²³. Evident, determinările cronologice stabilite de noi pentru monetele lui Alexandru cel Bun, găsite pe șantierul arheologic Suceava, erau folosite de autorii rapoartelor de cercetări pentru a data, cu mai mare siguranță și cu mai multă precizie, siturile din care proveneau aceste monete. Un lucru însă apărea foarte curios, deși rapoartele în chestiune reproduceau *tale quale* determinările noastre, ele omiteau totuși, în mod constant, să citeze numele autorului acestor cronologii²⁴ și care, natural, era singur responsabil de exactitatea lor. Constatând persistența de neînțeles a unei asemenea atitudini, am considerat că este de datoria noastră să punem lucrurile la punct și în anul 1957 am publicat, între alte contribuții de numismatică medievală românească, o primă prezentare generală a monetelor moldovenești emise în lunga domnie a lui Alexandru cel Bun²⁵. Cum era și firesc, stabilirea cronologiei relative a emisiunilor monetare din această domnie era tratată cu riguroasă cuvenință²⁶.

²¹ Colaborarea noastră cu Șantierul arheologic Suceava a început în 1951, îndată după deschiderea lucrărilor, când Ion Nestor, conducătorul lor, a cerut printr-un referat în scris conducerii Institutului de Istorie să aprobe deplasarea noastră la Suceava, pentru a determina pe loc monetele descoperite în săpături. Dând curs acestei solicitări, Petre Constantinescu-Iași, Directorul general al Institutului de Istorie, a aprobat participarea noastră efectivă la lucrările sus-menționatului șantier, în intervalul 1-21 septembrie 1951. La încheierea deplasării noastre la Suceava, am redactat în scris și am înaintat conducerii șantierului cuvenitul raport de activitate, cuprinzând determinarea nu numai a monetelor găsite în săpături, ci și a celor păstrate în colecția Muzeului de Istorie din Suceava, care, la acea dată, nu avea nici un angajat specialist în numismatică. Spre surprinderea noastră, în raportul privitor la activitatea Șantierului arheologic Suceava din anul 1951, Ion Nestor a omis să menționeze și participarea lui Octavian Iliescu la această activitate. V. acest raport, semnat de Ion Nestor și colaboratori, în S.C.I.V., t. 3, 1951.

²² Diverse monete, găsite în săpăturile arheologice întreprinse începând din 1951 la Suceava, ne-au fost prezentate frecvent spre determinare de cercetătorii Trifu Martinovici, Mircea Matei și N. Constantinescu, în perioada în care au participat la această activitate.

²³ Ca urmare a unui conflict de opinii, intervenit în 1952 între Mihail Roller, responsabil politic, în domeniul istoriei, al Academiei R.P.R., pe de o parte, și Ion Nistor, pe de altă parte, acesta din urmă a fost desărcinat în același an din conducerea Șantierului arheologic Suceava; în locul lui, Roller l-a numit pe Bucur Mitea.

²⁴ În acest sens, v. mențiunile respective din rapoartele anuale ale Șantierului arheologic Suceava, publicate succesiv în S.C.I.V., t. 3, 1952, p. 428, 430-431; t. 4, 1953, p. 339, 346, 357, 360-361, 382; t. 5, 1954, p. 279, 281, 296, 304.

²⁵ Octavian Iliescu, *Îndreptări și întregiri mărunte cu privire la unele emisiuni monetare feudale ale țărilor române*, S.C.N., t. 1, 1957, p. 220-232.

²⁶ *Ibidem*.

Ulterior, am reluat sumar doar câteva idei principale desprinse din studiul de mai sus amintit și anume, mai întâi în 1964, în cadrul unei ample monografii având ca obiect istoria sistemului monetar național²⁷, apoi în 1976, ca parte a unei lucrări de sinteză cu conținut mult mai restrâns²⁸. Pe de altă parte, împreună cu regretatul cercetător sucevean Grigore Foit, am publicat în 1967 un tezaur de curând găsit la Suceava și conținând monete de argint, emise de Alexandru cel Bun și de Iliăș, primul său urmaș; cu acest prilej, am prezentat și date privitoare la răspândirea monetelor moldovenești emise de la Petru I până la Ștefan cel Mare inclusiv²⁹.

Repunând astăzi în discuție activitatea monetară a Țării Moldovei sub domnia lui Alexandru cel Bun, vom căuta să scoatem în evidență principalele aspecte ale acestei problematici, astfel cum se conturează ele în lumina documentării strânse în ultimii cincizeci de ani de cercetări numismatice.

La urcarea lui Alexandru cel Bun pe tronul Moldovei, schimburile economice ce se încheiau cotidian pe teritoriul noului stat medieval românesc dispuneau din belșug de monedă proprie, groșii moldovenești emiși mai întâi de Petru I (1375–1391), apoi de Ștefan I (1394–1399)³⁰ și rămași încă în circulație, în cantități apreciabile. O dovadă concludentă în sprijinul acestei aserțiuni o constituie lungă listă a tezaurilor monetare îngropate spre sfârșitul secolului al XIV-lea, în Moldova sau în afara ei, tezaure ce conțin în număr mare groși emiși de Petru I, fie în exclusivitate, fie împreună cu emisiuni similare ale lui Ștefan I³¹. Observăm însă că în nici un tezaur monetar cunoscut până la data actuală, monetele emise de Alexandru cel Bun nu intră în componență împreună cu groși moldovenești datând din secolul al XIV-lea. Astfel, tezaurul găsit în anul 1960, în orașul Suceava, cuprinde 76 monete de argint, din care 21 exemplare sunt emise de Alexandru cel Bun, iar celelalte 52 piese poartă numele lui Iliăș (1432–1433, 1435–1447)³². Un alt tezaur, descoperit în 1954 tot la Suceava, cu prilejul săpăturilor arheologice executate pe platoul din fața cetății de scaun, conține, la rândul lui, 39 monete mărunte de bronz, anepigrafe, repartizate astfel: 38 exemplare aparțin unor emisiuni ale lui Alexandru cel Bun, în vreme ce ultima monedă a fost emisă de Petru Aron (1451–1452, 1454–1455, 1455–1457)³³. Faptul că monetele emise de Alexandru cel Bun nu s-au găsit niciodată în tezaure împreună cu exemplare

²⁷ Octavian Iliescu, în monografia: Costin C. Kirilescu și colaboratori, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, I, p. 90; ediția a II-a, p. 84.

²⁸ Octavian Iliescu, *Moneda în România 491–1864*, București, 1970, p. 26–28.

²⁹ O. Iliescu și Gr. Foit, *Un tezaur de monede moldovenești din prima jumătate a secolului al XV-lea, descoperit la Suceava, „Arheologia Moldovei”*, t. 5, 1967, p. 145–167.

³⁰ Cu privire la emisiunile monetare ale domnilor Moldovei înainte de Alexandru cel Bun, v. mai nou Octavian Iliescu, *Moneda în România*, p. 25–26.

³¹ V. lista acestor tezaure la O. Iliescu și Gr. Foit, *op.cit.*, p. 164–165.

³² *Ibidem*, p. 145–167.

³³ *Ibidem*, p. 165, nr. 19 (tezaur rămas inedit).

provenind din emisiuni ale lui Petru I sau ale lui Ștefan I dovedește, după părerea noastră, că, încă de la 1400, voievodul abia înscăunat în domnia Moldovei a procedat la o reformă monetară, scoțând complet din circulație numerarul provenind din emisiunile anterioare. Vom vedea imediat în ce a constat această reformă.

Cel dintâi autor care a identificat măsurile de reformă monetară, întreprinse în Moldova de Alexandru cel Bun, a fost Constantin Moisil. Autorul citat arăta, încă din anul 1922, că monetele de argint emise de acest voievod al Moldovei se împart, după mărime și greutate, în trei categorii și anume: unele, cele mai mari, au un diametru de 21 – 22 mm și o greutate de 1,98 – 2 g; altele au un diametru de 18 mm și cântăresc între 0,98 – 1,08 g; în fine, cele mai mici măsoară 14 mm în diametru și au greutatea de 0,56 – 0,68 g³⁴. În opinia lui Constantin Moisil, monetele încadrate în categoria mijlocie și denumite de el *groșite* reprezintă nominalul emis anterior de voievozii Moldovei Petru I și Ștefan I, în vreme ce piesele cele mai mari constituie dublul, iar cele mai mici, jumătatea aceluiași nominal³⁵. Prin urmare, Constantin Moisil recunoștea în 1922 instituirea de către Alexandru cel Bun a unui sistem monetar propriu, bazat pe argint și având ca unitate grosul³⁶ moldovenesc, cu un diametru de 18 mm și greutatea de 0,98 – 1,08 g; acest sistem mai cuprindea, potrivit părerii aceluiași autor, un multiplu, cu valoarea nominală de un dublu gros, diametrul de 21 – 22 mm și greutatea de 1,98 – 2 g, precum și o monedă divizionară, de o jumătate de gros, cu un diametru de 14 mm și o greutate de 0,56 – 0,58 g.

Pe de altă parte, Constantin Moisil stabilește cu același prilej existența unor anumite relații între sistemul monetar al lui Alexandru cel Bun, definit cum s-a arătat mai sus și sistemul monetar polonez din aceeași vreme; potrivit părerii exprimate de autorul citat, nominalul cel mai mare al voievodului Moldovei ar fi fost echivalentul jumătății de gros din sistemul polonez, iar nominalul mijlociu al aceluiași voievod (așa-zisa *groșiță*, în realitate, grosul moldovenesc) s-ar fi aliniat, sub raport ponderal, monetei de argint, emise de regatul Poloniei pentru Rutenia³⁷, sub denumirea de *grossi ruthenicales*³⁸.

³⁴ Constantin Moisil, *op. și loc.cit., supra*, în nota 16.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Denumirea de *groșiță*, acordată acestui nominal de către Constantin Moisil, nu are nici un temei; în realitate, unitatea sistemului monetar moldovenesc era denumită *gros*, fapt atestat de o serie de izvoare scrise din secolul al XV-lea, precum și de o monedă emisă de Alexandru (1449, 1452–1453, 1455) și care poartă pe avers următoarea legendă în limba slavă (redată aici prin transliterare): Groș Alexandra (adică: grosul lui Alexandru). Pentru o discuție mai amplă cu privire la această chestiune, v. Octavian Iliescu, *Emisiunile monetare ale Moldovei în timpul domniei lui Ștefan cel mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 182–186.

³⁷ Constantin Moisil, *op.cit.*, p. 77.

³⁸ *Ibidem*.

În sfârșit, tot în acest context, Constantin Moisil examinează o serie de monete de bronz, emise de Alexandru cel Bun și care reproduc întocmai modulele, uneori și tipurile unor monete de argint ale aceluiași emitent; considerăm că din punct de vedere economic, ar fi fost absurd ca monete de bronz să fi fost emise și să circule simultan cu piese similare de argint, autorul citat crede că emisiunile de monete de bronz au apărut la începutul domniei lui Alexandru cel Bun, când Moldova întâmpina o situație economică dificilă³⁹.

Părerile formulate în 1922 cu privire la sistemul monetar al lui Alexandru cel Bun au fost reluate de Constantin Moisil în 1938, în cadrul unei prezentări cu caracter general a istoriei monetei în România⁴⁰.

Cercetările privitoare la activitatea monetară a Moldovei, în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, au rămas fixate la încheierile formulate de Constantin Moisil până în anul 1949, când această temă a făcut pentru prima oară obiect al preocupărilor noastre. La acea dată, atenția noastră s-a îndreptat însă cu precădere asupra aspectului cronologic al problemei în discuție, în intenția de a stabili o cronologie relativă a numeroaselor emisiuni monetare din domnia lui Alexandru cel Bun. Cum stabilirea unei asemenea cronologii putea oferi colegilor arheologi criterii precise de datare a unor situri în care apăreau eventual monete moldovenești, emise într-o domnie care a durat mai bine de trei decenii, era deci firesc să-i acordăm prioritate. Pentru acest motiv, contribuția noastră s-a mărginit, în 1949 ca și în 1957, la evocarea fără comentarii a datelor stabilite de Constantin Moisil, în legătură cu structura sistemului monetar adoptat de Alexandru cel Bun⁴¹.

Ulterior însă, studierea înființării și a evoluției unor sisteme monetare proprii, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, în secolele XIV–XV, a devenit una dintre preocupările noastre de căpetenie. Astfel, cercetând în acest cadru măsurile monetare adoptate în Moldova sub domnia lui Alexandru cel Bun, am constatat în 1964 că voievodul mai sus-amintit a emis încă din anul 1400 trei categorii de monete, reprezentând trei nominaluri diferite și anume:

- unele, cele mai mari, cu un diametru de 20 – 23 mm și o greutate de 1,20 – 1,60 g. media fiind de 1,36 g;
- altele, de mărime mijlocie, cu diametrul de 18 – 20 mm și greutatea medie de 0,92 g;
- în sfârșit, cele mai mici, întotdeauna anepigrafe, măsoară 14 – 16 mm în diametru și cântăresc între 0,30 – 0,60 g, cu o greutate medie de 0,40 g⁴².

Reamintind că începând cu Constantin Moisil, nominalul cel mai mare a fost considerat a reprezenta dublul gros moldovenesc, celelalte două fiind grosul,

³⁹ *Ibidem*, p. 77–78.

⁴⁰ Constantin Moisil, *op.cit. supra* în nota 5.

⁴¹ Octavian Iliescu, *op.cit., supra*, în nota 25, p. 220–221.

⁴² Idem, *op.cit., supra*, în nota 27, p. 90.

respectiv jumătatea de gros din același sistem, am stabilit existența unei apropieri între acest sistem și cel polonez contemporan, după cum urmează:

- nominalul considerat a reprezenta un dublu gros moldovenesc era echivalent, sub raport ponderal, cu polgrosul (*id est* jumătatea de gros), emis între anii 1399–1414 pentru Coroană (Regatul Poloniei) și orașul Lvov;
- grosul moldovenesc avea aceeași greutate ca și polgrosul (jumătatea de gros, emis între anii 1378–1398) pentru Rusia Roșie;
- jumătatea de gros moldovenesc avea, la rândul ei, aceeași greutate ca și dinarii emiși între anii 1410–1414 pentru Regatul Poloniei⁴³.

Cât privește cazul neobișnuit al monetelor de bilon și de bronz emise de Alexandru cel Bun, similare, ca modul și tip, cu fiecare din cele trei nominaluri de argint ale aceluiași emitent și considerate de către Constantin Moisil ca reprezentând emisiuni de la începutul domniei, când economia Moldovei era într-o stare precară, arătam în 1964 că această ipoteză nu se poate susține, pentru bunul motiv că emisiuni paralele de acest gen se succed regulat nu numai până la sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun, ci și sub urmașii săi, până la urcarea pe tron a lui Ștefan cel Mare⁴⁴. Căutând o explicație plauzibilă pentru a înțelege acest interesant fenomen din domeniul economiei monetare, am formulat, la rândul nostru, alte două ipoteze, constituind următoarea alternativă:

A. Prima ipoteză presupune desfășurarea în această perioadă a unui proces de alterare accentuată a titlului aliajului monetar, mergând până la înlocuirea argintului cu bilon sau cu bronz.

B. A doua ipoteză postulează emiterea în aceeași perioadă a unor monete moldovenești de bilon sau de bronz, cu destinație specială pentru Rusia Roșie, a cărei populație era obișnuită încă din secolul al XIV-lea cu folosirea în circulația locală a unor bani de aramă⁴⁵.

Ținând seama de stadiul în care se găseau la acea dată cercetările privitoare la economia monetară a Moldovei în anii 1400–1457, arătam în încheiere că din lipsă de material documentar, nu se putea formula o concluzie certă în rezolvarea acestei spinoase probleme⁴⁶.

Cele expuse mai sus, în legătură cu structura sistemului monetar propriu al Moldovei, în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, au fost reluate, fără modificări semnificative, cu prilejul reeditării, în 1997, a monografiei la care am colaborat inițial acum patru decenii⁴⁷.

⁴³ *Ibidem*, p. 91.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 91–92.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 91–92.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Octavian Iliescu, *op.cit., supra*, în nota 27; ediția a II-a, p. 84.

Revenind astăzi asupra studierii unor probleme ce ne preocupă încă din anul 1949, suntem în măsură să facem unele observații și să aducem câteva precizări, după cum urmează:

1. Cercetările noastre care și-au propus ca obiectiv determinarea sistemului monetar al Moldovei, în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, au avut în vedere în 1964 un număr relativ restrâns de exemplare provenind din emisiunile succesive ale acestui voievod; în aceste condiții, datele privitoare la valorile ponderale medii ale celor trei nominaluri de argint – dublul gros, grosul și jumătatea de gros – pot avea, eventual, un caracter provizoriu. Este deci necesar ca în viitor, asemenea cercetări să se extindă asupra unui număr cât mai mare de exemplare, spre a se obține rezultate mai precise. După părerea noastră, determinarea mediei ponderale – la care ar trebui adăugat și stabilirea titlului aliajului monetar – ar fi indicat să se urmărească nu per total, ci înăuntrul fiecărei emisiuni monetare în parte evidențiindu-se astfel evoluția acestor indicatori pe parcursul întregii domnii a lui Alexandru cel Bun.

2. O problemă dificilă este generată de apariția sub domnia lui Alexandru cel Bun a nominalului-multiplu al grosului moldovenesc reprezentând dublul gros creat de acest voievod îndată după urcarea sa pe tronul Moldovei. Am arătat încă din 1964 că izvoarele scrise datând din secolul al XV-lea menționează, ca monete proprii ale statului medieval românesc de la est de Carpați, numai grosul și jumătatea de gros⁴⁸, existența unui multiplu al grosului nefiind amintită niciodată. De altfel, acest multiplu, creat de Alexandru cel Bun, a mai fost emis după moartea acestuia numai de Iliș, în 1432–1433, Ștefan al II-lea, în 1433–1435 și în fine, de Iliș și Ștefan al II-lea, asociați, în 1435 după această dată și până la 1527, domnii Moldovei vor emite numai două nominaluri: groși și jumătăți de groși⁴⁹.

Să ne întoarcem la scara valorilor ponderale medii, stabilite în 1964 pentru cele trei nominaluri de argint emise de Alexandru cel Bun și care, după cum am văzut, se prezintă astfel:

- dublul gros: 1,36 g
- grosul: 0,92 g
- ½ gros: 0,40 g

Scara de mai sus pare însă a se referi la următoarele valori ponderale teoretice:

- nominalul multiplu de gros: 1,35 g
- grosul: 0,90 g
- jumătatea de gros: 0,45 g

⁴⁸ Octavian Iliescu, *op. și loc.cit., supra*, în nota 36.

⁴⁹ V. lista acestor emisiuni la Octavian Iliescu, *op.cit., supra*, în nota 27, ediția I, p. 370–371; ediția a II-a, p. 362–363 (unde, dintr-o eroare de manuscris, a fost omis rândul privitor la emisiunile monetare ale lui Bogdan al III-lea).

Reiese clar din această schemă că nominalul-multiplu moldovenesc, emis de Alexandru cel Bun încă de la începutul domniei, are valoarea de un gros și jumătate și nu este un dublu gros, cum a fost considerat până astăzi în literatura de specialitate. Avem convingerea că verificări metrologice ulterioare vor confirma temeinicia noii relații între cele trei nominaluri de argint ale lui Alexandru cel Bun, așa cum a fost prezentată în schema de mai sus.

3. A rămas până astăzi greu de explicat rostul emiterii unor monete moldovenești de bilon sau de bronz, ce reproduc modulul și legenda, uneori și tipul monetelor de argint ale aceluiași voievod emitent. Cunoaștem cu certitudine extinderea în timp a acestui gen de emisiuni paralele; ele încep sub domnia lui Alexandru cel Bun și continuă sub urmașii săi, până în anul 1457. După urcarea sa pe tronul Moldovei, Ștefan cel Mare (1457–1504) emite, în tot cursul lungii sale domnii, numai monete de argint, atât groși, cât și piese de o jumătate de gros⁵⁰. Dar după moartea marelui voievod, fiul și urmașul său Bogdan al III-lea (1504–1517) reintroduce vechiul sistem monetar moldovenesc și bate groși și jumătăți de groși de argint, ca și monete similare, ca modul, legendă, tip, confecționate însă din bronz; aceeași politică monetară va fi continuată și de Ștefăniță (1517–1527)⁵¹, care de altfel încheie șirul domnilor Moldovei ce au exercitat regulat dreptul de a bate moneta proprie, într-un răstimp de un secol și jumătate. Ținând seama de aceste date istorice, diversele încercări de a explica acest fenomen monetar, înregistrate până astăzi, nu au reușit să ofere o soluție plauzibilă. Rămâne deci ca viitoare cercetări să descopere alte căi și idei, pentru a rezolva în mod adecvat problema semnificației economice a acestor emisiuni monetare paralele din istoria Moldovei.

Intensa activitate monetară desfășurată în Moldova de Alexandru cel Bun, de-a lungul unei domnii ce a depășit cu puțin trei decenii, a lăsat în urmă un material numismatic bogat și foarte variat, ce îmbogățește astăzi multe colecții publice și particulare. Chiar de la prima abordare, este evident că acest material provine dintr-un număr relativ mare de emisiuni distincte, ce s-au succedat pe parcursul domniei voievodului de la mănăstirea Bistrița. Era deci firesc ca atunci când, în comunicarea din 1949 și apoi în studiul publicat în 1957, monetele sale au intrat în obiectivul preocupărilor noastre, atenția să ne fie reținută cu prioritate de stabilirea unor criterii concludente, în stare de a permite o adecvată departajare cronologică a emisiunilor monetare succesive din timpul domniei lui Alexandru cel Bun. Reamintim aici la ce metodă am recurs și care au fost rezultatele obținute pe acest temei în cercetările noastre de început.

Punctul de plecare mai îndepărtat, de la care au pornit aceste cercetări, a fost studiul despre stema României, publicat în 1931 de Constantin Moisil⁵².

⁵⁰ *Ibidem*, p. 371 respectiv 363.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Constantin Moisil, *Stema României. Originea și evoluția ei istorică și heraldică*, „Boabe de grâu”, t. 2, 1931, p. 65–86.

Ocupându-se de stema Moldovei, autorul citat observa modul diferit în care era reprezentat capul de bour pe sigiliul cel mare domnesc, de la Petru I până în primii ani de domnie ai lui Alexandru cel Bun, pe de o parte și de la această dată în continuare, pe de altă parte: cu coarnele mici, recurbate în afară, până la Alexandru cel Bun, în vreme ce de la acest domn și la urmașii săi, capul de bour este reprezentat cu coarne mari, curbate înăuntru⁵³.

Preluând această interesantă observație de ordin heraldic, profesorul dr. Rudolf Gassauer din Cernăuți⁵⁴ prezintă în 1933, la primul Congres Național de Numismatică și Arheologie din București, o comunicare, aplicând în numismatică Moldovei sus-menționata observație a lui Constantin Moisil⁵⁵. Pe temeiul ei, Rudolf Gassauer împarte monetele moldovenești, emise de la Petru I la Alexandru cel Bun inclusiv, în două categorii:

– prima categorie cuprinde marea majoritate a monetelor emise de Petru I, cele emise de Ștefan I și o parte din monetele lui Alexandru cel Bun, toate acestea prezentând pe avers capul de bour cu coarne mici, recurbate în afară și cu urechi de asemenea mici;

– a doua categorie cuprinde câteva monete emise de Petru I, cea mai mare parte a monetelor lui Alexandru cel Bun, precum și cele emise de urmașii acestuia: toate prezintă pe avers capul de bour cu coarne mari, curbate înăuntru și cu urechile de asemenea mari⁵⁶.

Rudolf Gassauer include în această ultimă categorie și monete ce ar fi fost emise de Petru I: trei exemplare, dintre care unul de alamă, aflate în colecția sa, altele – mai multe – văzute de el, în expoziția organizată în 1933 la București, cu prilejul lucrărilor primului congres național de numismatică și arheologie⁵⁷. În ce ne privește, putem afirma cu deplină siguranță că, deși de-a lungul mai multor decenii, ne-au trecut prin mână mii de monete emise de Petru I, nu am întâlnit niciodată nici măcar un singur exemplar al cărui avers să prezinte capul de bour cu caracteristicile notate la categoria a II-a: cu coarnele mari, curbate înăuntru. Mai degrabă deci înclinăm să credem că exemplarele semnalate de Rudolf Gassauer ca prezentând caracteristicile categoriei a II-a sunt în realitate falsuri grosolane, confecționate începând din a II-a jumătate a secolului al XIX-lea de un anticar din Suceava, pentru înșelarea colecționarilor amatori de monete moldovenești⁵⁸.

⁵³ *Ibidem*, p. 70.

⁵⁴ Despre Rudolf Gassauer, v. Constanța Știrbu, *Colecția de monede medievale românești* Dr. Rudolf Gassauer, B.S.N.R., 75–76, 1981–1982, p. 315–348.

⁵⁵ R. Gassauer, *Încercări de clasificare a unor monete moldovenești*, B.S.N.R., 41–42, 1933–1934, p. 89–91.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 80.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Asemenea falsuri se deosebesc cu ușurință de monetele originale care le-au servit ca model, stilul rudimentar și modul grosolan de execuție fiind evidente. Ele nu trebuie confundate cu falsuri

Disponând de documentarea prezentată în rândurile precedente și aplicând mai departe criteriul heraldic stabilit de Constantin Moșil și preluat de Rudolf Gassauer, am procedat în 1949, respectiv 1957, la o clasificare cronologică a tuturor emisiunilor monetare ale lui Alexandru cel Bun, cunoscute până la acea dată. În vederea atingerii țelului propus, am combinat criteriul heraldic cu altele, de ordin epigrafic, stilistic sau tehnic, construind astfel un schelet solid, ca sprijin al unei clasificări cât mai sistematice cu putință. Rezultatele obținute au răspuns pe deplin așteptărilor noastre; ele vor fi expuse, pe scurt, în rândurile ce urmează.

Mai întâi, am constatat că emisiunile monetare ale lui Alexandru cel Bun au cunoscut nu două faze, cum credea Rudolf Gassauer în comunicarea sa din 1933, ci trei faze distincte, din care una de tranziție; aceste faze se succed și se caracterizează astfel:

Faza I. Monetele emise de Alexandru cel Bun în primii săi ani de domnie prezintă pe avers capul de bour cu coarne mici, vârfulurile lor fiind recurbate în afară și urechile de asemenea mici, ca la emisiunile monetare ale lui Petru I și Ștefan I; pe revers, este reprezentat un scut despicat, în primul câmp fascii, în al doilea două flori de crin, la fel ca la groșii din ultima emisiune a lui Petru I și monetele similare ale lui Ștefan I⁵⁹. Capul de bour de pe avers are următoarele atribute: între coarne, o stea cu cinci raze, în dreapta (stânga privitorului), o rozetă cu cinci petale, iar stânga (dreapta privitorului), semiluna conturată; uneori, capul de bour ține în bot un lujer de crin cu floare în vârf, ca la unele serii monetare ale lui Petru I. La rândul lui, scutul de pe revers e reprezentat uneori având deasupra și pe laturi câte o floare de crin.

Legenda monetelor emise în această fază are următorul conținut:

Av. S ALEXANDER sau S ALEXANDRU

Rv. S MOLDAVIENS⁶⁰

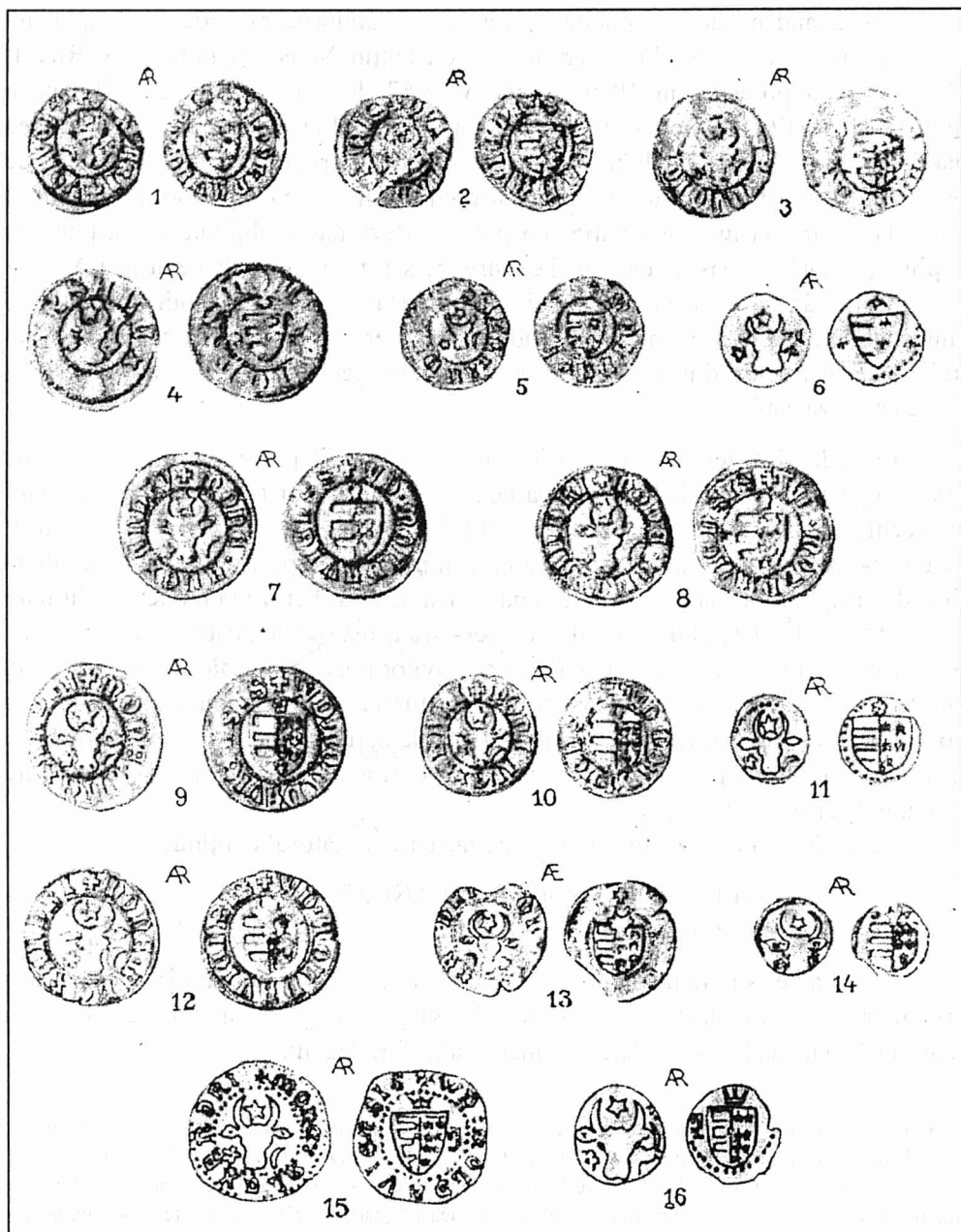
Cu caracteristicile notate mai sus, Alexandru cel Bun a emis în această fază următoarele nominaluri: multiplu de 1½ gros⁶¹ și gros, ambele cu legenda reprodusă mai sus jumătate de gros, anepigrafă (fără legendă)⁶².

datând din vremea în care monetele originale erau încă în circulație; v. de exemplu Octavian Iliescu, *Falsificări medievale ale monedelor moldovenești*, B.S.N.R., 67–69, 1973–1975, p. 135–142.

⁵⁹ Monetele emise de Petru I și de Ștefan I au fost descrise în nenumărate rânduri, de aproape treisprezece decenii, în literatura numismatică românească, astfel încât sunt foarte bine cunoscute. Pentru o prezentare generală a acestor emisiuni, v. Octavian Iliescu, *Moneda în România, 491–1864*, p. 23–24. Cu privire la emisiunile monetare ale lui Ștefan I, v. Lucia Bielz, *Molder-Land – o legendă inedită pe monedele emise de Ștefan I (1394–1399)*, Cerc.Num., t. 7, 1996, p. 155–159 și 1 pl.

⁶⁰ Legenda cu caractere latine din secolele XIV–XV, transcrisă aici peste tot cu caractere moderne.

⁶¹ Am arătat mai sus că acest multiplu, considerat multă vreme ca reprezentând un dublu gros, este în realitate nominalul de 1½ gros.

Planșa I: Monete emise de Petru I, 1–2; de Ștefan I, 3; de Alexandru cel Bun, 4–16 (revers 15–16).

⁶² Având un diametru mediu de numai 15 mm, nominalul de o jumătate de gros emis întotdeauna, de la Petru I și Alexandru cel Bun până la Ștefăniță inclusiv, e fără legendă.

Faza a II-a (de tranziție). Monetele lui Alexandru cel Bun datând din această perioadă au pe avers capul de bour de același tip ca la emisiunile din faza I: cu coarne mici, recurbate în afară și cu urechi de asemenea mici; e însoțit de atributele ce vor deveni tradiționale, în compunerea stemei Moldovei: steaua cu cinci raze între coarne, rozeta și semiluna în dreapta și stânga.

Pe revers, aceste monete prezintă un scut despicat, în primul câmp fascii, în al doilea șapte flori de crin; scutul este timbrat de un coif închis în profil spre dreapta (stânga privitorului).

Legenda monetelor emise în faza a II-a are textul schimbat, după cum urmează:

Av. MONE ALEXANDRI sau MONE ALEXANDRU
Rv. WD MOLDAVIENSIS sau WD MOLDAVIENS⁶³

Din această emisiune, se cunosc numai nominalul multiplu de 1½ groși⁶⁴ și nominalul de 1 gros.

Faza a III-a. Emisiunile monetare ale lui Alexandru cel Bun, clasificate ca aparținând fazei a III-a, sunt cele mai numeroase și se înșiră până la sfârșitul domniei voievodului emitent. Toate fără excepție au o notă comună; ele prezintă pe avers capul de bour într-o manieră complet deosebită și anume, cu coarnele mari, curbate înăuntru, vârful lor aproape atingându-se, iar urechile de asemenea îi sunt mari și au o formă romboidală. Atributele rămân aceleași: steaua, rozeta și semiluna, distribuite în pozițiile cunoscute. Acest nou mod de reprezentare a capului de bour va fi preluat și reprodus cu fidelitate, pe monete ca și pe sigilii, de toți voievozii următori ai Moldovei.

Pe reversul monetelor emise în această ultimă perioadă a domniei lui Alexandru cel Bun figurează scutul despicat, având în primul câmp fascii, în al doilea un număr variabil de flori de crin, între trei și șapte. Unele emisiuni monetare din această grupă sunt marcate deasupra scutului cu diverse elemente: o rozetă, capul de bour, o siglă⁶⁵ sau coroana voievodală, aceasta din urmă timbrând scutul despicat. Uneori, în câmpurile laterale apare o cheie sau o siglă, ca semne distinctive ale emisiunii respective. Există însă unele monete de o jumătate de gros, datând sigur din domnia lui Alexandru cel Bun, care au pe avers capul de bour, cu atributele obișnuite, iar pe revers, o cruce și nu scutul despicat⁶⁶.

Legenda monetelor emise în faza a III-a are următorul conținut:

Av. MONE ALEXANDRI
Rv. WD MOLDAVIENSIS

⁶³ Aceeași observație ca la nota 60.

⁶⁴ Există în realitate și nominalul de un gros, cu aceleași caracteristici și deci, făcând parte din aceeași emisiune. V. catalogul de mai jos, sub nr. 6.

⁶⁵ Literă din alfabetul latin medieval sau din alfabetul grec, în acest caz plasată deasupra scutului de pe revers.

⁶⁶ Constantin Moisil, *op.cit.*, p. 78; v. mai jos, Catalog, Emisiunea a XII-a, nr. 24 și discuția aferentă.

și prin urmare, reproduce textul cunoscut din faza anterioară.

Caracteristicile descrise mai sus sunt de obicei comune la toate cele trei nominaluri, astfel încât avem de-a face, în cadrul aceleiași emisiuni, cu o serie completă, cuprinzând nominalul-multiplu, grosul și jumătatea de gros. Cunoaștem însă și cazul unor emisiuni incomplete; spre exemplu, jumătatea de gros al cărei revers prezintă o cruce în locul scutului despicat nu are corespondent un alt nominal⁶⁷.

Ducând mai departe cercetările noastre în această direcție, am urmărit în 1949/1957 evoluția stilistică a reprezentării capului de bour în sfragistica Moldovei, de la Petru I la Alexandru cel Bun inclusiv. Reluând ideea exprimată anterior de Rudolf Gassauer, arătăm cu acel prilej că, spre deosebire de monetele din acea vreme, sigiliile domnești prezintă avantajul de a fi datate cu certitudine, prin recurgerea la data documentelor pe care le coroborează. Trecând la punerea în aplicare a criteriului stilistic în discuție, am observat că sub acest aspect, sigiliile domnești din perioada citată fac parte într-adevăr din două grupe distincte, după cum urmează:

Sigilii prezentând capul de bour cu coarne mici, recurbate în afară:

- sigiliul lui Petru I, întărind actul din 26 septembrie 1387, dat în Lvov;
- sigiliul lui Roman I, întărind actul din 5 ianuarie 1393, dat în Lvov;
- sigiliul lui Ștefan I, întărind actul din 6 ianuarie 1395, dat în Lvov;
- sigiliul lui Alexandru cel Bun, întărind actul din 16 septembrie 1408, dat în Suceava;

Sigilii prezentând capul de bour cu coarnele mari, curbate înăuntru:

- Sigiliul lui Alexandru cel Bun, întărind actul din 28 ianuarie 1409, dat în Suceava⁶⁸.

Am observat atunci, fără nici o dificultate, că schimbarea esențială a caracteristicilor capului de bour în sfragistica Moldovei a avut loc într-adevăr în timpul domniei lui Alexandru cel Bun și anume, între 16 septembrie 1408, data ultimei folosiri a sigiliului de tip vechi și 28 ianuarie 1409, data apariției sigiliului de tip nou. De aici, cronologia emisiunilor monetare ale voievodului în discuție s-a conturat foarte ușor, astfel:

1400 – 1408: Faza I

1408 – 1409: Faza a II-a (de tranziție)

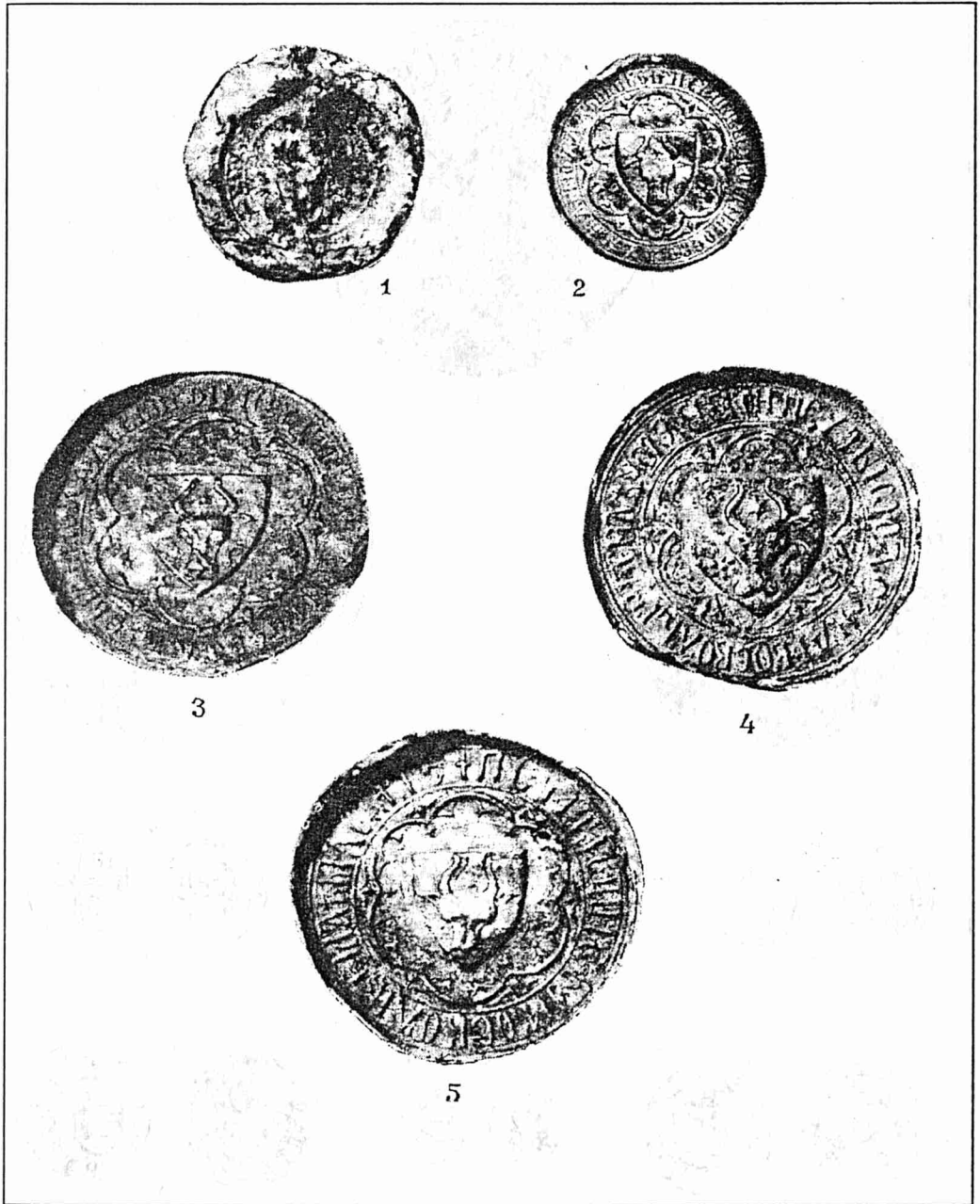
1409 – 1431: Faza a III-a⁶⁹.

⁶⁷ *Ibidem*.

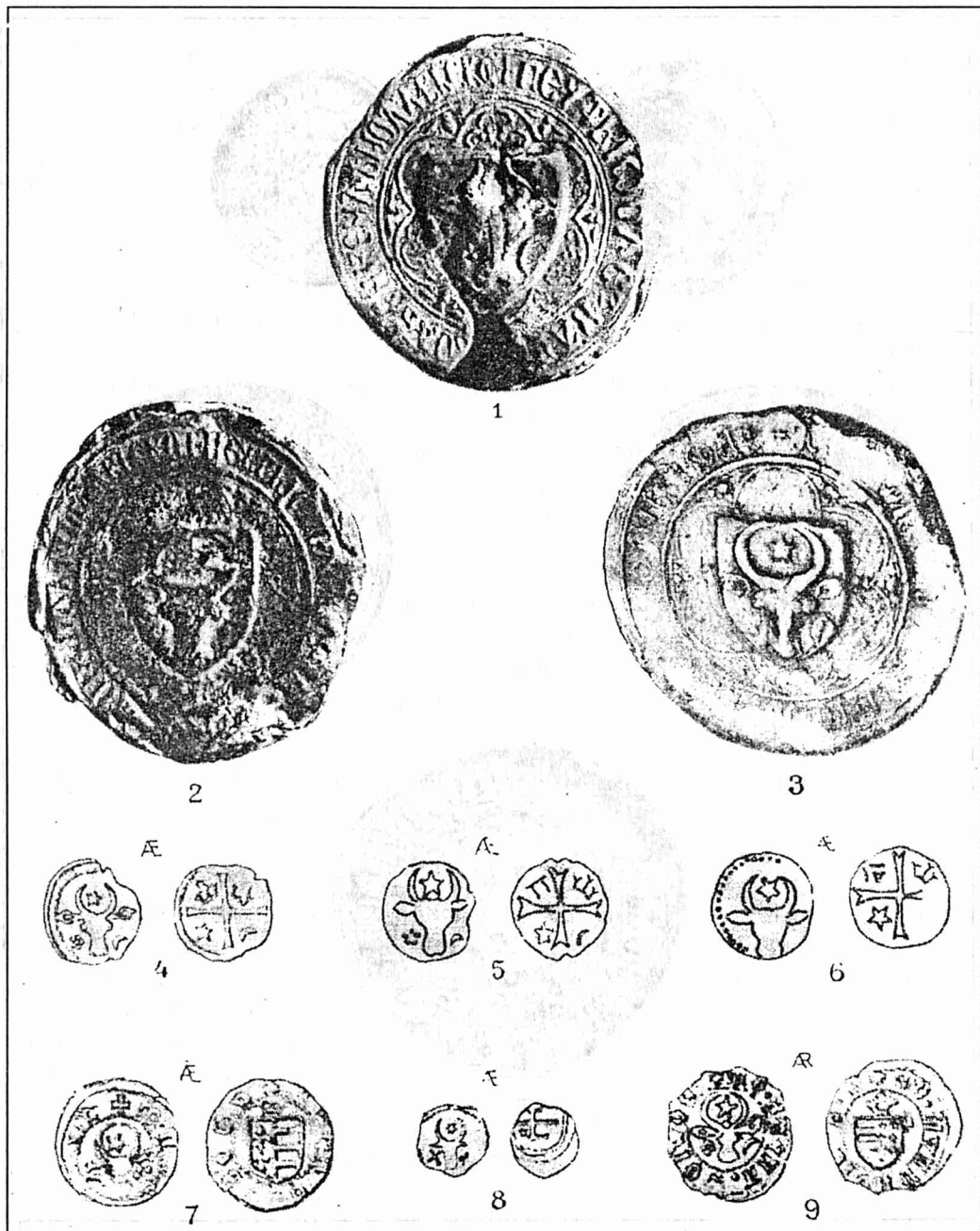
⁶⁸ Reproduseri ale acestor sigilii, precum și ale documentelor pe care le coroborează ele, J. Bogdan, *Album paléographique moldave*, București-Paris, 1926, *passim*.

⁶⁹ Octavian Iliescu, *Îndreptări și întregiri mărunte*, p. 232.

Planșa II: Sigiliul cel mare al Moldovei: Petru I – 1387 (1); Roman I – 1392 și 1393 (2,3); Alexandru cel Bun – aplicat alături de cel al lui Roman I în 1393 (4); Ștefan I – 1395 (5).

Plansa III: Sigiliul cel mare al Moldovei sub Alexandru cel Bun – 1408, 1409 și 1421 (1–3); monete emise de Alexandru cel Bun pentru Chilia, 1426–1428 (4–6); monete emise de Petru al II-lea (7), Alexandru cel Bun sau urmașii săi (8) și de Ștefan al II-lea (9).

Pe acest temei, începând din anul 1951, am determinat data de emisiune a tuturor monetelor lui Alexandru cel Bun, descoperite pe șantierul arheologic Suceava sau având alte proveniențe.

Revăzând astăzi cele scrise în urmă cu mai bine de patru decenii, suntem în măsură să afirmăm cu toată convingerea că schema de clasificare cronologică a monetelor lui Alexandru cel Bun stabilită în comunicarea din 1949 și apoi în studiul publicat în 1957, rămâne un bun definitiv câștigat în numismatica medievală românească. Nu au apărut între timp – și nici nu puteau să apară – elemente noi, susceptibile de a ne obliga să-i aducem eventuale rectificări. Acest fapt dovedește pe deplin că metoda propusă de Rudolf Gassauer și adoptată de noi, în vederea stabilirii schemei cronologice de mai sus, a fost, fără discuție, cea adecvată.

Trecând la examinarea aspectului epigrafic, am constatat că marea majoritate a monetelor lui Alexandru cel Bun și anume groșii și multiplii lor, poartă întotdeauna legende în limba latină, în vreme ce monetele divizionare, în valoare de o jumătate de gros, sunt întotdeauna anepigrafe (lipsite de legendă), aceasta datorită faptului că au un diametru foarte redus, de numai 14–15 mm. Caracterele grafice ce compun legendele monetare sunt preluate din scrierea latină medievală, curentă în Europa Occidentală și Centrală, în cursul secolelor XIV–XV; pentru mai mare ușurință, ele au fost transcrise în prezenta lucrare prin transcriere modernizată.

După cum s-a văzut mai sus, în tot cursul domniei sale, Alexandru cel Bun a făcut uz de numai două tipuri de legende monetare, care se prezintă astfel:

Legenda monetară de tip A

Av. S ALEXANDER sau S ALEXANDRU (corect: S ALEXANDRI)

Rv. S MOLDAVIENSIS sau S MOLDAVIENS

Acest tip de legendă a fost preluat de Alexandru cel Bun de la predecesorul său Petru I, ale cărui monete poartă următoarele legende:

Av. SIM PETRI WOIWODI sau SI PETRI WOIWODI (uneori VOIWODI)

Rv. SI MOLDAVIENSIS

SIM și SI de pe monetele lui Petru I au făcut obiectul unor interpretări variate în literatura de specialitate; ultima ne aparține, a apărut în 1967 și consideră că SIM și SI, ca și S de pe monetele lui ALEXANDRU cel BUN reprezintă abrevieri ale cuvântului latin *sigillum*, astfel încât legendele în discuție pot fi întregite în modul următor:

Petru I

Av. SI<gillu> M PETRI WOIWODI sau

Av. SI<gillum> PETRI WOIWODI cu variantele notate mai sus.

Rv. SI<gillum> MOLDAVIENSIS

cea ce se traduce în românește astfel: Av. Sigiliul lui Petru voievod; Rv. Sigiliul (subînțeles: Țării) Moldovei.

Alexandru cel Bun

Av. S<igillum> ALEXANDRI

Rv. S<igillum> MOLDAVIENSIS sau S<igillum> MOLDAVIENS
<is> în traducere: Av. Sigiliul lui Alexandru; Rv. Sigiliul (subînțeles: Țării) Moldovei⁷⁰.

Reamintim că legenda de tip A a monetelor emise de Alexandru cel Bun a fost în uz pe toată durata fazei I, adică între anii 1400 – 1408.

Legenda monetară de tip B

Av. MONE ALEXANDRI

Rv. WDE MOLDAVIENSIS

Acest nou tip de legendă monetară apare în faza a II-a, mai precis în intervalul cuprins între sfârșitul anului 1408 și începutul celui următor, rămânând neschimbat până la încheierea domniei lui Alexandru cel Bun. Textul ei poate fi întregit, fără nici o dificultate, în modul următor:

Av. MONE <ta> ALEXANDRI

Rv. W <aiwo> D <ae> MOLDAVIENSIS

și se traduce astfel: Av. Moneta lui Alexandru continuând pe Rv. Voievodul (subînțeles: Țării) Moldovei⁷¹. Am considerat că abrevierea WDE din legenda reversului este a cuvântului Waiwoda, substantiv de declinarea I în limba latină medievală și termen de uz curent, în practica de cancelarie a regatului Ungariei și a Țării Românești; această atitudine a noastră a fost determinată de faptul că o serie de monete, emise de Iliș I îndată după moartea lui Alexandru cel Bun, poartă legenda ELIAS WAIWODA, atât pe avers, cât și pe revers⁷². Am văzut că anterior, acest titlu era redat pe monetele lui Petru I sub forma Woiwodus sau Voivodus, deci ca un substantiv de declinarea a II-a, în latina evului mediu, probabil sub influența unei cancelarii de limbă slavă⁷³. Mai târziu, monetele lui Ștefan cel Mare vor folosi constant în legenda lor formula: STEFANUS VOIEVODA⁷⁴.

⁷⁰ Pentru întregirea abrevierilor SIM, SI și S în Sigillum, v. Octavian Iliescu, *Despre legendele celor mai vechi monede moldovenești*, A.I.I.A., 1966, t. 3, p. 201–212.

⁷¹ Legenda Av. MONE ALEXANDRI Rv. WD MOLDAVIENSIS mai poate fi tradusă și în modul următor: Moneta lui Alexandru, voievodul moldovean. Această versiune are în sprijinul ei două precedente, analogii întâlnite în Țara Românească la Vlaicu Vodă: M<oneta> LADIZLAI WAIWODAE TRANSALPINI și la Radu I: MONETA RADOLI WOI wodi TRANSALPINI, în traducere: Moneta lui Vladislav (respectiv Radu), voievodul transalpin.

⁷² Octavian Iliescu, *Moneda în România*, p. 29.

⁷³ Idem, *Despre legendele celor mai vechi monede moldovenești*, p. 201.

⁷⁴ O suită a acestor legende la Octavian Iliescu, *Emisiunile monetare ale Moldovei în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, p. 206–218.

Am avut intenția, încă din anul 1949, să completăm studiul despre monetele lui Alexandru cel Bun cu un catalog sistematic al întregului material numismatic cunoscut, rămas de la acest voievod al Moldovei, așa cum am procedat mai târziu, în cazul cercetărilor care au avut ca obiect emisiunile monetare ale lui Ștefan cel Mare⁷⁵ sau cele ale lui Vlad I, domnul Țării Românești⁷⁶. Multitudinea obligațiilor cotidiene și diversitatea preocupărilor de specialitate, cărora a trebuit să le facem față ulterior ne-au împiedicat să aducem la îndeplinire această firească năzuință. Ne-am mărginit în 1970, într-o lucrare de sinteză cu caracter mai amplu, să prezentăm o sumară înșiruire cronologică a emisiunilor monetare moldovenești din domnia lui Alexandru cel Bun⁷⁷.

CATALOGUL CRONOLOGIC AL MONETELOR LUI ALEXANDRU CEL BUN

Faza I (1400 – 1408)

Emisiunea I (1400 – 1408)

1 Multiplu de 1 ½ gros

AR DM: 21 mm GM: 1,35 g.

Av. S ALEXANDER – variantă: S ALEXANDRU⁷⁸

Cap de bour tip I⁷⁹, ține în bot o floare de crin; între coarne stea cu cinci raze, în dr. o rozetă, în st. semiluna⁸⁰.

Rv. S MOLDAVIENS sau S MOLDAVIENSIS

Scut despicat, în primul câmp fascii, în al doilea două flori de crin uneori, deasupra, în dreapta și în stânga scutului câte o floare de crin.

2 Gros

AR DM: 18 mm GM: 0,90 g

Av. Legenda și descrierea ca la nr. 1.

Rv. Legenda și descrierea ca la nr. 1.

3 Jumătate de gros

AR DM: 15 mm; GM: 0,45 g

Av. Fără legendă, descrierea ca la nr. 1.

Rv. Fără legendă, descrierea ca la nr. 1.

Emisiunea a II-a (paralelă) (1400 – 1408)

4 Monetă de modulul grosului

⁷⁵ *Ibidem.*

⁷⁶ Octavian Iliescu, *Vlad Ier voievode de Valachie: le règne, le sceau et les monnaies*, R.R.H., t. 27, 1988, p. 103–105.

⁷⁷ Idem, *Moneda în România*, p. 27–28.

⁷⁸ Legenda cu caractere latine medievale.

⁷⁹ V. discuția de mai sus.

⁸⁰ Dreapta și stânga în sens heraldic, invers față de dreapta și stânga privitorului.

Bz. DM: 18 mm

Av. Legenda și descrierea ca la nr. 1.

Rv. Legenda și descrierea ca la nr. 1.

Faza a II-a (de tranziție) (1408 – 1409)

Emisiunea a III-a (1408 – 1409)

5 Multiplu de 1½ gros

AR DM: 21 mm; GM: 1,35 g

Av. MONE ALEXANDRI

Cap de bour tip I, între coarne stea cu cinci raze, în dreapta o rozetă, în stânga, semiluna.

Rv. WD MOLDAVIENSIS

Scut despicat și timbrat de un coif închis în profil spre dreapta, în primul câmp fascii, în al doilea șapte flori de crin.

6 Gros

AR DM: 18 mm; GM: 0,90 g

Av. Legenda și descrierea ca la nr. 5.

Rv. Legenda și descrierea ca la nr. 5.

Faza a III-a (1409 – 1431)

Emisiunea a IV-a (1409 – 1415)

7 Multiplu de 1½ gros

AR DM: 21 mm; GM: 1,35 g

Av. MONE ALEXANDRI

Cap de bour tip II, între coarne stea cu cinci raze, în dreapta o rozetă, în stânga semiluna.

Rv. WD MOLDAVIENSIS

Scut despicat, în primul câmp fascii, în al doilea șapte flori de crin deasupra scutului o rozetă.

8 Gros

AR DM: 18 mm; GM: 0,90 g

Av. Legenda și descrierea ca la nr. 7.

Rv. Legenda și descrierea ca la nr. 7.

9 Jumătate de gros

AR DM: 15 mm; GM: 0,45 g

Av. Fără legendă, descrierea ca la nr. 7.

Rv. Fără legendă.

Scut ca la nr. 7, dar în al doilea câmp cinci (în loc de șapte) flori de crin.

Emisiunea a V-a (1415 – 1425)

10 Multiplu de 1½ gros

AR DM: 21 mm; GM: 1,35 g

Av. MONE ALEXANDRI

Cap de bour tip II, între coarne stea cu cinci raze, în dreapta o rozetă, în stânga semiluna.

Rv. WDE MOLDAVIENSIS

Scut despicat, în primul câmp fascii, în al doilea cinci flori de crin, în vârful scutului un cap de bour; uneori, în câmpul dreapta o cheie sau o siglă.

11 Gros

AR DM: 18 mm; GM: 0,90 g

Av. Legenda și descrierea ca la nr. 10.

Rv. Legenda și scutul ca la nr. 10; uneori, în câmpul dreapta o siglă.

12 Jumătate de gros

AR DM: 15 mm; GM: 0,45 g

Av. Fără legendă, descrierea ca la nr. 10.

Rv. Fără legendă

Scut ca la nr. 10, dar capul de bour între o rozetă și semilună.

Emisiunea a VI-a (paralelă) (1415 – 1425)

13 Moneta de modulul multiplu de 1 ½ gros

BIL și Bz; DM: 21 mm

Av. Legenda și descrierea ca la nr. 10

Rv. Legenda ca la nr. 10 descrierea ca la nr. 11.

14 Monetă de modulul grosului

BIL și Bz; DM: 18 mm

Av. Legenda și descrierea ca la nr. 10.

Rv. Legenda ca la nr. 10; descrierea ca la nr. 11.

Emisiunea a VII-a (1425–1430)

15 Multiplu de 1 ½ gros

AR DM: 21 mm; GM: 1,35 g

Av. MONE ALEXANDRI

Cap de bour tip II, între coarne stea cu cinci raze, în dreapta o rozetă, în stânga semiluna.

Rv. WDE MOLDAVIENSIS

Scut despicat, în primul câmp fascii, în al doilea cinci flori de crin; deasupra scutului sigla K.

16 Gros

AR DM: 18 mm; GM: 0,90 g

Av. Legenda și descrierea ca la nr. 15.

Rv. Legenda ca la nr. 15.

Scut ca la nr. 15, dar deasupra lui sigla I.

17 Jumătate de gros

AR DM: 15 mm; GM: 0,45 g

Av. Fără legendă, descrierea ca la nr. 15.

Rv. Fără legendă.

Scut ca la nr. 15, dar deasupra lui siglele N (latin medieval) sau alteori Γ.

Emisiunea a VIII-a (paralelă) (1425 – 1430)

18 Monetă de modulul multiplului de 1½ gros

BIL sau Bz; DM: 21 mm

Av. Legenda și descrierea ca la nr. 15.

Rv. Legenda și descrierea ca la nr. 15.

19 Monetă de modulul grosului

BIL sau Bz; DM: 18 mm

Av. Legenda și descrierea ca la nr. 15.

Rv. Legenda ca la nr. 15; descrierea ca la nr. 16.

20 Monetă de modulul jumătății de gros

BIL sau Bz; DM: 15 mm

Av. Fără legendă, descrierea ca la nr. 15.

Rv. Fără legendă, descrierea ca la nr. 17.

Emisiunea a IX-a (paralelă) (1425 – 1430)

21 Monetă de modulul jumătății de gros

Bz, DM: 15 mm

Av. Fără legendă.

Cap de bour tip II, între coarne stea cu cinci raze, în dreapta o rozetă, în stânga semiluna.

Rv. Fără legendă.

Scut despicat, în primul câmp fascii, în al doilea cinci flori de crin uneori în câmpul dreapta sigla A (probabil inițiala numelui voievodului emitent).

Emisiunea a X-a (1431)

22 Multiplu de 1½ gros

AR DM: 21 mm; GM: 1,35 g

Av. MONE ALEXANDRI

Cap de bour tip II, între coarne stea cu cinci raze, în dreapta o rozetă, în stânga semiluna.

Rv. WDE MOLDAVIENSIS

Scut despicat și timbrat de o coroană deschisă cu trei flori de crin, în primul câmp fascii, în al doilea șapte flori de crin, în câmpul dreapta sigla C întors.

23 Jumătate de gros

AR DM: 15 mm; GM: 0,45 g

Av. Fără legendă; descrierea ca la nr. 22.

Rv. Fără legendă.

Scut ca la nr. 22

Emisiunea a XI-a (cu destinație specială)⁸¹.

24 Monetă de modulul jumătății de gros

⁸¹ Despre această emisiune, v. discuția de mai jos, în continuare.

BİL DM: 15 mm

Av. Fără legendă.

Cap de bour tip II, între coarne stea cu cinci raze, în dreapta o rozetă, în stânga semiluna.

Rv. Fără legendă.

Cruce având în primul și al doilea canton câte o coroană deschisă, în al treilea o stea cu cinci raze, iar în al patrulea canton semiluna; uneori, coroana din primul canton e înlocuită cu o siglă din alfabetul grec: Δ sau π .

Abrevieri: Av.: Avers; Rv.: Revers; dr.: drept; st.: stâng; AR.: Argint; BİL: Bilon; Bz.: Bronz; DM: diametru mediu; GM: greutate medie.

Câteva cuvinte, drept comentariu pe marginea acestui catalog, ni se pare că se poate de utile. Rostul lui este în primul rând acela de a construi cadrul cronologic general în care au apărut și s-au succedat numeroasele emisiuni monetare ale lui Alexandru cel Bun. Subliniem din capul locului acest aspect: avem de-a face cu o clasificare cronologică a unor emisiuni monetare și nu cu un catalog de monete, gen *corpus nummorum*, caz în care ar fi trebuit să înregistrăm până și cele mai neînsemnate variante de ștanțe ivite în cursul procesului de batere, desfășurat în cadrul aceleiași emisiuni. Catalogul nostru este deci o schemă cronologică a unor emisiuni monetare; el fixează jaloanele adecvate, cu ajutorul cărora poate fi reconstituită bogata activitate monetară a unei domnii îndelungate, cum a fost aceea a lui Alexandru cel Bun. Este însă neîndoielnic că, într-o etapă viitoare, schema cronologică prezentată mai sus va servi cu mult folos la elaborarea unui adevărat corpus al monetelor lui Alexandru cel Bun, înregistrându-se la locul cuvenit eventualele variante, cum este cazul celor care au făcut parte din colecția Dr. Rudolf Gassauer, publicate recent⁸².

⁸² Constanța Știrbu, *op.cit.*, p. 330–333, nr. 9–42. Descriind monetele lui Alexandru cel Bun, păstrate în această colecție, autoarea citată crede că a descoperit un tip nou, pe care îl denuțește tipul VII și care ar prezenta, deasupra scutului de pe revers, un pește sau un delfin (?) (p. 317, 321 nr. 41–42, 333 nr. 41–42 și tabelul de la p. 342). Potrivit descrierii sale, acest nou tip, reprezentat în colecție prin două exemplare, un multiplu de gros și un gros, are pe avers capul de bour cu atributele sale obișnuite: steaua cu cinci raze între coarne, în dreapta rozeta, în stânga semiluna, iar pe revers, figurează scutul despicat, în primul câmp fascii, în al doilea șapte flori de crin deasupra scutului un pește (sturiion) sau un delfin, lateral, în dreapta și în stânga scutului, sigla T (p. 333, nr. 41–42). Nu ni se dau indicații cu privire la caracteristicile coarnelor capului de bour, deși, după cum am arătat încă din anii 1949/1957, acest criteriu este fundamental pentru determinarea fazei căreia îi aparține emisiunea în cauză. Examinând însă cu atenție reproducerile celor două monete (p. 333 nr. 41–42), considerate de Constanța Știrbu ca reprezentând un tip inedit, emis după 1420, spre sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun, am constatat următoarele:

– capul de bour de pe avers are coarnele mici, recurbate în afară, deci așa-zisul tip VII nu datează în nici un caz de la sfârșitul domniei emitentului, ci de la începutul ei și anume, din perioada 1400–1409;

Un interes deosebit îl suscită apariția siglelor pe monetele emise de Alexandru cel Bun, începând cu cele din faza a II-a. Ele sunt litere izolate, fără nici o legătură cu legenda monetară și se întâlnesc întotdeauna în câmp pe revers, câte una în dreapta, în stânga sau de ambele părți ale scutului. Pe de altă parte, cunoaștem până azi două emisiuni: a VII-a, monete de argint, a VIII-a, emisiune paralelă de bilon sau bronz, care prezintă sigle deasupra scutului de pe revers. În sfârșit, monetele de bilon din emisiunea a XI-a prezintă uneori în primul canton al crucii de pe revers o siglă din alfabetul grec: un delta sau un pi, ambele majuscule. Din același alfabet, mai întâlnim un K și un Γ altfel, siglele ce figurează pe monetele lui Alexandru cel Bun sunt preluate din alfabetul latin al acelei vremi.

Observăm că utilizarea siglelor, ca semne distinctive în câmpul unei monete, era o practică mult mai veche și mai frecventă, în Țara Românească, fiind atestată încă de la primele emisiuni ale lui Vlaicu Vodă (1364–1377) până la cele ale lui Vlad I (1395–1397); după 1397, această practică va fi complet abandonată de către Mircea cel Bătrân ca și de către urmașii săi, câți vor mai bate monedă în nume propriu⁸³. De asemenea, spre deosebire de Moldova, în Țara Românească siglele sunt preluate atât din alfabetul latin, clasic sau medieval, cât și din cel slav; am văzut mai sus că în Moldova s-a recurs în același scop la alfabetul latin medieval și la cel grec. După moartea lui Alexandru cel Bun, vom mai întâlni sigle în câmpul reversului pe monete bătute de urmașii săi, până la sfârșitul celei de-a treia domnii a lui Petru Aron (1457); Ștefan cel Mare, Bogdan al III-lea și Ștefăniță nu vor recurge niciodată la acest sistem de marcarea a unei emisiuni monetare. Acesta era de altfel și rostul utilizării siglelor, în practica monetară a celor două state medievale românești⁸⁴.

O altă problemă, generată de activitatea desfășurată de Alexandru cel Bun în evoluția economiei monetare a Moldovei la începutul secolului al XV-lea, are ca

– deasupra scutului de pe revers figurează un coif închis în profil spre dreapta și nu un pește (sturgeon!) sau delfin, cum I s-a părut a vedea autoarei;

– lateral, în dreapta și în stânga scutului de pe revers, se observă prezența câte unui T.

Toate aceste caracteristici dovedesc cu deplin temei că monetele descrise de Constanța Știrbu sub nr. 41–42 fac parte în realitate din emisiunea a III-a a catalogului de mai sus și ca atare, datează din faza a II-a de tranziție, mai precis, din anii 1408–1409. Din punct de vedere epigrafic, cele două monete reprezintă o simplă variantă a exemplarului reprodus în 1970 (Octavian Iliescu, *Moneda în România*, pl. 18, 2), care are pe revers, în dreapta și în stânga scutului timbrat de coif, de asemenea câte un T, dar în poziție inversă. Prin urmare, pretinsul tip VII inedit nu este în realitate decât o variantă epigrafică a tipului II, după clasificarea adoptată de autoare: George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977, p. 58–60.

⁸³ O abordare sistematică a problemei utilizării siglelor monetare în Țara Românească la Octavian Iliescu, *Siglele de pe monetele Țării Românești*, C.N.A., t. 16, 1942, p. 10–16; idem, *Cu privire la problema realizării unui „corpus” al monedelor feudale românești*, S.M.I.M., t. 1, 1956, p. 299–308.

⁸⁴ Octavian Iliescu, *Siglele de pe monetele Țării Românești*, loc.cit., p. 14–16.

obiect emisiunea a XI-a, potrivit clasificării noastre. Am arătat mai sus (Catalog nr. 24) că această emisiune cuprinde numai monete de bilon sau de bronz, bătute după modulul jumătăților de groși și care prezintă un tip nou de revers, scutul despicat fiind înlocuit aici cu o cruce. Redăm mai jos o descriere completă:

Av. Fără legendă.

Cap de bour tip II, între coarne stea cu cinci raze, în dreapta o rozetă cu cinci petale, în stânga semiluna senestra (cu coarnele spre dreapta privitorului).

Rv. Fără legendă.

Cruce cu extremitățile brațelor despicate, asemenea ca la crucea de Malta, între brațe, în primul și al doilea canton câte o coroană deschisă, cu trei flori de crin, în al treilea canton stea cu cinci raze, iar în al patrulea canton semiluna senestra.

BIL, Bz; DM: 15 mm; M.B.R. 465.

Cunoaștem direct existența certă a două variante ce aparțin acestei emisiuni: cea dintâi diferă prin înlocuirea coroanei din primul canton al crucii de pe revers cu sigla π din alfabetul grec, iar a doua prezintă în același loc sigla Δ din același alfabet. De asemenea, toate exemplarele provenind din această emisiune sunt de bilon sau de bronz, deși în literatura de specialitate au fost semnalate și monete de argint cu aceleași caracteristice tipologice; asupra acestora, ca și asupra existenței unor alte variante, vom reveni, puțin mai departe.

Dimitrie A. Sturdza este primul autor care descrie o monedă de acest tip, atribuind-o lui Alexandru cel Bun: un exemplar de argint, prezentând pe revers, între brațele crucii, în primul și al doilea canton câte o coroană, în al treilea stea cu cinci raze, iar în al patrulea canton semiluna senestra⁸⁵.

Mai târziu, Constantin Moisil reia examinarea acestei monede, prezentând și reproducând exemplarul publicat anterior de Dimitrie A. Sturdza, arătând că reversul acestei monede copiază tipul de revers al unor oboli ungurești, emiși de regele Sigismund I (1387–1437), autorul citat susține că ea a avut rolul de monedă măruntă, considerând corectă atribuirea ei lui Alexandru cel Bun, cum a propus anterior Dimitrie A. Sturdza⁸⁶.

Când ne-am ocupat de monedele lui Alexandru cel Bun cu acest tip de revers, în urmă cu trei decenii, le-am considerat ca reprezentând o emisiune locală, la cetatea Albă; cu acest prilej, le-am datat din perioada anilor 1416–1431, prin urmare, din a doua jumătate a domniei emitentului⁸⁷.

Un material numismatic mai bogat, provenind din această emisiune, a fost strâns de Octavian Luchian, în monumentală monografie dedicată monedelor și bancnotelor românești și realizată împreună cu colaboratorii săi George Buzdugan

⁸⁵ D.A. Sturdza, *Nouă descoperiri numismatice românești*, A.A.R., Seria a II-a, t. 8, 1885–1886, p. 275, nr. 29.

⁸⁶ Const. Moisil, *Istoria monetei în România*, C.N.A., t. 2, 1921–1922, p. 79.

⁸⁷ Octavian Iliescu, *Moneda în România 491–1864*, cit. supra, p. 28.

și Constantin C. Opreșcu⁸⁸. Ca emisiune excepțională și sub denumirea de Tipul cu cruce cu brațele egale, autorul citat reunește un număr de nouă exemplare, diverse variante, unele de argint, altele de bilon sau de bronz⁸⁹. Procedând la o clasificare mai sistematică, cele nouă exemplare pot fi grupate după cum urmează:

Monete de argint.

Jumătate de gros.

1 Av. Fără legendă.

Cap de bour tip II, între coarne stea cu cinci raze, în dr. o rozetă, în st., semiluna senestra.

Rv. Fără legendă.

Cruce cu brațele egale, în primul și al doilea canton câte o coroană deschisă, în al treilea stea cu cinci raze, în al patrulea semiluna senestra.

AR 12 × 13 mm 0,30 g M.B.R. 466.

2 Av. Ca la nr. 1.

Rv. Ca la nr. 1, dar în primul canton, în locul coroanei, sigla π din alfabetul grec.

AR 15 mm 0,73 g; M.B.R. 466.

3 Av. Ca la nr. 1.

Rv. Ca la nr. 1, dar în primul canton, în locul coroanei, sigla Δ din alfabetul grec⁹⁰.

AR 14,6 mm 0,46 g; M.B.R. 469 A.

4 Av. Ca la nr. 1.

Rv. Fără legendă.

Cruce cu brațele egale, în primul canton?, în al doilea stea cu cinci raze, în al treilea o coroană deschisă, în al patrulea semiluna senestra.

AR 12–13 mm 0,30 g; M.B.R. 467.

Monete de bilon sau de bronz.

Monete de modulul jumătății de gros.

5 Av. Ca la nr. 1

Rv. Ca la nr. 1

BIL 15 mm 0,59 g; M.B.R. 465.

6 Av. Ca la nr. 1.

Rv. Ca la nr. 2.

BIL 14,5 mm 0,46 g; M.B.R. 468.

7 Av. Ca la nr. 1.

Rv. Ca la nr. 3.

BIL 14,5 mm 0,68 g; M.B.R. 469.

⁸⁸ George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Opreșcu, *Monede și bancnote românești*.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 64–65.

⁹⁰ Octavian Luchian, *ibidem*, sub nr. 466, vede aici doi V suprapuși, în poziție inversată; pe exemplare mai bine conservate, se distinge totuși sigla delta majuscul din alfabetul grec.

8 Av. Ca la nr. 1.

Rv. Ca la nr. 1, dar în primul canton, în locul coroanei, semiluna dextra.
Bz 14,5 mm 0,65 g; M.B.R. 464.

9 Av. Ca la nr. 1.

Rv. Fără legendă.

Cruce cu brațele egale, în primul canton stea cu cinci raze, în al doilea o coroană deschisă, în al treilea?, iar în al patrulea semiluna senestra. Bz 14,5 mm 0,62 g; M.B.R. 469 B.

Se observă perfectul paralelism dintre monetele de argint de la nr. 1–3 și cele similare de bilon de la nr. 5–7; viitoare cercetări ar urma să verifice dacă s-au folosit aceleași ștanțe la baterea perechilor de monete 1 AR – 5 BIL, 2 AR – 6 BIL și 3 AR – 7 BIL. Un rezultat pozitiv al acestor investigații ar constitui un argument decisiv pentru a susține ipoteza potrivit căreia, în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, s-au emis în Moldova paralel, simultan și în același atelier monetar, monete de argint, de bilon sau de bronz, cu aceleași caracteristici, sub aspect tipologic. Odată verificată ca deplin plauzibilă, această ipoteză va putea servi ca punct de plecare, în înțelegerea și explicarea fenomenului emisiunilor paralele de monete de argint sau de aliaje inferioare dar prezentând tipuri identice sau similare, fenomen caracteristic pentru prima jumătate a secolului al XV-lea, în economia monetară a Moldovei.

Mai trebuie să notăm, în legătură cu clasificarea de mai sus a materialului numismatic înregistrat de Octavian Luchian în M.B.R. modificarea eventuală a schemei Catalogului de mai sus, după cum urmează:

Emisiunea a XI-a

24 Jumătate de gros.

AR; DM: 15 mm; GM: 0,45 g.

Emisiunea a XII-a

25 Monete de modulul jumătății de gros.

BIL, Bz; DM: 15 mm.

ambele emisiuni înglobând monete cu caracteristicile notate mai sus.

După cum am văzut anterior, comentând apariția acestor monete moldovenești al căror revers prezintă o cruce în locul obișnuitului scut despicat, Constantin Moisil opina în 1922 că ele copiază unii oboli ungurești emiși de regele Sigismund I⁹¹. De fapt, acest nou tip de revers al monetelor divizionare moldovenești nu copiază, ci doar adoptă, cu unele modificări, tipu. de revers al unui nominal unguresc de argint inferior, denumit *parvus*⁹² și emis de regele Sigismund I de Luxemburg; acest nominal are pe avers un scut scartelat (împărțit

⁹¹ Const. Moisil, *op. cit., loc. cit.*

⁹² Denumire latină a unui nominal unguresc de argint inferior, având o valoare mai redusă, în raport cu dinarul de argint.

în patru cartiere), în primul și al patrulea cartier fascii, în al doilea și al treilea acvila; circular legenda S – V – R (Sigismundus Ungariae Rex), iar în câmp, diverse sigle și semne de monetării; pe revers, e o cruce cu brațele egale, având în fiecare canton câte o coroană deschisă, cu trei flori de crin, iar în câmp, diverse sigle și semne de monetării (Huszár⁹³ 580)... După cum se observă, în vreme ce nominalul *parvus* al lui Sigismund I prezintă patru coroane, câte una în fiecare canton al crucii de pe revers, moneda lui Alexandru cel Bun are numai două coroane, câte una în primul și al doilea canton ale crucii de pe revers, al treilea și al patrulea canton fiind ocupate aici de atribute tradiționale ale capului de bour din stema Moldovei. Prin urmare, emițând moneda în discuție, Alexandru cel Bun nu a copiat mecanic tipul de revers (de avers, nici nu poate fi vorba) al monetei lui Sigismund I, ci doar la preluat ca model de inspirație, „moldovenizându-l” prin înlocuirea coroanelor din cantoanele 3 și 4 cu simboluri heraldice specifice moldovenesti, steaua cu cinci raze respectiv semiluna.

Lajos Huszár datează emiterea acestui nominal unguresc din perioada 1387–1427, notează siglele de monetărie întâlnite și observă că în documentele vremii, acest nominal era denumit *denarius parvus*, heller sau „pankart”⁹⁴. Autorul citat înregistrează de asemenea trei variante ale acestui tip de *parvus* și anume: Av. Ca la nr. 580 – Rv. Ca la nr. 580, dar în al doilea canton, în loc de coroană, sigla M din scrierea latină medievală, datare: 1404 – 1405? (Huszár, 581); Av. Scut scartelat, în primul și al patrulea cartier fascii, în al doilea și al treilea leu – Rv. Ca la nr. 580; datare: 1402 (Huszár 582); Av. Ca la nr. 582 – Rv. Ca la nr. 580 (hibrid); datare: 1404 – 1405? (Huszár 583); nr. 581-583 fără sigle de monetării⁹⁵.

Din datele publicate de Lajos Huszár, reținem următoarele:

1. Nominalul denumit *parvus* a fost emis în Ungaria de regele Sigismund I, începând din anul 1387 (sau 1390)⁹⁶ și până în 1427; era o monetă de argint, titlul 353/1 000, deci avea o valoare mai redusă, în raport cu dinarul de argint, care cântărea în medie 0,51 g, titlul 582/1 000, calități neschimbate pe toată durata emiterii (1387–1427);

2. Acest nominal era menționat în izvoarele medievale contemporane sub denumirile de *parvus*, *denarius parvus*, filler (heller) sau „pankart”.

3. Nominalul *parvus* a avut o pondere însemnată în circulația monetară a regatului Ungariei, dovadă faptul că monetele de tipul descris mai sus au fost emise într-un mare număr de monetării, pe o durată de patru decenii (1387–1427);

4. Emiterea acestui nominal a încetat în anul 1427, când, ca urmare a deselor falsificări, a fost scos definitiv din circulație⁹⁷.

⁹³ Lajos Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, München, 1979.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 94, sub nr. 580.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 94.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 12 și 94.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 12.

Aceste date fiind stabilite, ne rămâne acum să examinăm când și din ce rațiune a emis Alexandru cel Bun jumătăți de groși de argint și monete de același modul, dar de bilon sau de bronz, toate prezentând pe revers un tip adaptat de la nominalul unguresc *parvus* al regelui Sigismund I de Luxemburg. Pentru determinarea cronologiei lor, dispunem de un reper absolut cert: capul de bour tip II de pe reversul acestor monete atestă că ele nu au putut fi emise anterior anului 1409, dată la care apare schimbarea caracteristicilor acestui simbol heraldic pe sigiliul domnesc și pe monetele Moldovei. Pe de altă parte e logic să presupunem că monetele lui Alexandru cel Bun de acest tip nu au putut fi emise după 1427, an în care nominalul unguresc *parvus*, luat ca model pentru revers, era scos complet din circulație în regatul Ungariei. Prin urmare, monetele moldovenești în discuție au putut fi emise de Alexandru cel Bun în intervalul 1409–1427, cel mult până la începutul anului 1428.

Care au fost împrejurările ce l-au determinat pe Alexandru cel Bun să emită, în intervalul stabilit mai sus, monetele supuse prezentei discuției? Până azi, după cunoștințele noastre, exemplare provenind din aceste emisiuni nu au fost semnalate în descoperiri monetare, izolate sau tezaure, astfel încât răspândirea lor, pe teritoriul Moldovei sau în afara lui, nu poate fi cartografiată. Cu treizeci de ani în urmă, am considerat că aceste monete ar fi constituit emisiuni locale pentru Cetatea Albă, unde săpăturile arheologice întreprinse în 1935 au scos la lumină monete locale de bronz, datând din secolul al XV-lea și prezentând pe avers capul de bour, iar pe revers, o cruce cu brațele egale și legenda ASPROKASTRON, în limba greacă⁹⁸. Faptul însă că monetele lui Alexandru cel Bun împrumută și adaptează un tip de revers de la un nominal unguresc al lui Sigismund I, fără nici o legătură cu Cetatea Albă, ne-a determinat să renunțăm la ipoteza propusă în 1970. Pe de altă parte, prezența unor sigle din alfabetul grec pe reversul unor variante ale monetelor lui Alexandru cel Bun în discuție ne trimite clar la un mediu de tradiție bizantină, altul decât Cetatea Albă. Acest mediu nu putea fi altul decât cetatea Chilia, ocupată de trupe moldovenești ale lui Alexandru cel Bun în anul 1426. Este vorba aici într-adevăr de vechea cetate bizantină Chilia, ridicată probabil la sfârșitul secolului al X-lea pe malul drept al brațului Chilia⁹⁹, deci în Dobrogea, și nu de cetatea moldovenească Chilia Nouă, situată pe malul stâng al aceluiași braț, înălțată de Ștefan cel Mare într-un timp record în 1479 și aflată azi, din voința lui Stalin, sub stăpânirea statului ucrainean. Cetatea bizantină Chilia, ale cărei fundații sunt

⁹⁸ Paul Nicorescu, *Monete moldovenești bătute la Cetatea Albă*, Cerc. Ist., t. 17, 1943, p. 76–88; despre aceste monete, v. mai recent Octavian Iliescu, *Les armoiries de la ville d'Asprokastron et leur origine byzantine*, E.B.P.B., t. 2, 1991, p. 151–164 și 2 pl.

⁹⁹ Cu privire la localizarea cetății bizantine Chilia, v. mai nou Octavian Iliescu, *Contribuții numismatice la localizarea Chilieii bizantine*, S.C.I.V.A., t. 29, 1978, p. 203–213 și 2 pl. Vechea controversă de geografie istorică având ca obiect identitatea toponimelor Chilia și Licostomo s-a redeschis în 1965 mai ales între Petre Diaconu și semnatul acestor rânduri.

acoperite astăzi de apele lacului Tătaru (la vest de Chilia Veche), a cunoscut de pe la mijlocul secolului al XIV-lea o înfloritoare stare economică, ca urmare a transferării aici de la Vicina a principalului centru comercial genovez de la gurile Dunării¹⁰⁰. În 1360/1361, actele instrumentate de un hotar genovez la Chilia atestă existența aici a unei colonii genoveze, având în fruntea ei un consul numit de metropola ligurică¹⁰¹. A intrat sub stăpânirea Țării Românești probabil încă de la începutul domniei lui Vlaicu Vodă (1364–1377), stăpânire ce s-a menținut și sub urmașii mai sus numitului voievod, până la Dan al II-lea (1422–1431, cu întreruperi). Profitând de nesfârșitele lupte pentru tronul Țării Românești, purtate între Radu al II-lea Praznaglava și Dan al II-lea, Alexandru cel Bun ocupă, în 1426, de la acesta din urmă, cetatea Chilia, asigurând astfel Moldovei un important port la gurile Dunării. Dezvoltarea comerțului moldovenesc, pe de o parte cu Lvovul, pe de alta cu Bistrița și cu Brașovul, dispunea de o însemnată poartă de deschidere spre Marea Neagră.

Privită în acest context istoric, emiterea de către Alexandru cel Bun a unor monete mărunte, având ca tip de revers o cruce simplă, își dezvăluie fără dificultate adevărata destinație: ea era adresată circulației locale în cetatea Chilia, după trecerea ei sub jurisdicția de stat a Moldovei, în 1426. Populația din vechea cetate bizantină și din zona gurilor Dunării era de multă vreme obișnuită ca, în schimburile economice locale, să facă uz de monete mărunte marcate de o cruce

¹⁰⁰ Despre împrejurările în care a avut loc transferul activității comerciale genoveze de la Vicina la Chilia, v. Șerban Papacostea, *de Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux Bouches du Danube au XIVe siècle*, R.É.S.E.E., t. 16, 1978, p. 65–79.

¹⁰¹ Registrul de acte notariale instrumentate în 1360–1361 la Chilia de notarul genovez Antonio di Podenzolo (Ponzò) a fost descoperit – parțial – la Arhivele Statului din Genova și semnalat de Robert-Henri Bautier, *Notes sur les sources de l'histoire économique médiévale dans les archives italiennes* (suite), M.A.H.-Rome, t. 60, 1948, p. 187–188. Am aflat de această descoperire încă în anul 1957, mulțumită unei amabile comunicări personale, primite din partea eruditului numismat și bizantinolog italian Tommaso Bertelè. Apreciind just deosebita ei importanță, am împărtășit public această informație într-un referat, prezentat la 15 noiembrie 1960 la sesiunea specială a Academiei R.P.R. de atunci, al cărei obiect a fost discuția asupra machetei volumului al II-lea din *Istoria României*. Mai târziu, obținând de la Arhivele Statului din Genova un microfilm al acestui registru, am inițiat punerea lui în valoare; v. în acest sens Octavian Iliescu, *Notes sur l'apport roumain au ravitaillement de Byzance d'après une source inédite du XIVe siècle*, în: *Nouvelles études d'histoire*, t. III, București, 1965, p. 105–116. Ulterior, acest registru a fost editat de următorii autori: Geo Pistarino, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360–61)*, Genova, 1971, XL plus 223 (228) p. și IV pl.; Michel Balard, *Gênes et l'Outre-Mer. II. Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò (1360)*, Paris – Haga – New York, 1980, 209 (212) p. și 3 pl. Pentru comentarii pe marginea acestui izvor, v. mai ales Octavian Iliescu, *Nouvelles éditions d'actes notariés instrumentés au XIVe siècle dans les colonies génoises des Bouches du Danube*, R.É.S.E.E., t. 16, 1978, p. 113–129; idem, *Chilia în veacul al XIV-lea, Peuce*, t. 6, 1977, p. 243–246.

¹⁰² Despre aceste monete, v. Ernest Oberländer-Târnoveanu și Irina Oberländer-Târnoveanu, *Contribuții la studiul emisiunilor monetare și al formațiunilor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII–XIV*, S.C.I.V.A., t. 32, 1981, p. 32, 1981, p. 89–109.

simplă pe revers. Astfel, de la începutul secolului al XIV-lea, au circulat în această zonă monete de bronz genovezo-tătare, cu cruce pe revers, emise la Isaccea¹⁰² și la Enisala¹⁰³; după extinderea stăpânirii Țării Românești asupra cetății Chilia și a nordului Dobrogei, au avut circulație legală în această zonă monetele primului stat românesc, între care și *banii* de argint, cu cruce simplă pe revers, emiși succesiv de voievozii Vlaicu Vodă, Radu I, Dan I și Mircea cel Bătrân¹⁰⁴; în fine, după 1420, când, în lipsa emisiunilor autohtone, moneta mărunță ungurească pătrunde masiv în circulația din Țara Românească, e de presupus că acest numerar, incluzând *denarius parvus*, s-a extins și în schimburile economice din nordul Dobrogei.

Ținând seama de cele expuse mai sus, considerăm că monetele anepigrafe de argint, bilon sau de bronz, prezentând pe avers stema Moldovei, iar pe revers, o cruce cu simbolurile bine cunoscute, au fost emise de Alexandru cel Bun în anii 1426–1428 și au fost destinate să circule în cetatea Chilia și în zona înconjurătoare din nordul Dobrogei, intrate în 1426 sub stăpânirea statului moldovean.

La capătul trecerii în revistă a rezultatelor obținute de cercetări mai vechi sau mai recente, care au avut ca obiect evoluția economiei monetare în Moldova în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, e locul să formulăm în acest moment încheierile ce ni se par necesare:

1. Sistemul monetar al Moldovei, creat probabil în anul 1377 de Petru I (1375-1391), avea ca unitate o monetă de argint, denumită *gros*, cu o greutate medie de 0,96 g.; alături de gros, Petru I a emis și o monetă divizionară de o jumătate de gros de argint, a cărei greutate teoretică – deci medie – era de 0,48 g¹⁰⁵. Inițial, baza ponderală a sistemului monetar moldovenesc era o marcă în greutate de 192 g (*marca moldaviensis*), mai ușoară decât marca Țării Românești (*marca valachica*), în greutate de 210 g și chiar cu puțin mai ușoară decât marca poloneză de Cracovia, a cărei greutate era echivalentă cu 196 g¹⁰⁶.

Creșterea circulației monetare, înregistrată în economia Moldovei în ultimele două decenii ale secolului al XIV-lea, l-a determinat pe Alexandru cel Bun să

¹⁰³ Octavian Iliescu, *Génois et Tatars en Dobroudja au XIVe siècle: l'apport de la numismatique*, E.B.P.B., t. 3, 1997, p. 161–178.

¹⁰⁴ Nominalul mărunț de argint din sistemul monetar al Țării Românești era denumit *ban* și a fost emis între anii 1365–1396 având de regulă pe avers o cruce cu brațele egale; v. o descriere sumară la Octavian Iliescu, *Moneda în România 491–1864, cit. supra*, p. 15–20.

¹⁰⁵ Nominalul divizionar de o jumătate de gros, ca emisiune a lui Petru I, a fost identificat de Octavian Iliescu, *Monedă divizionară emisă de Petru I Mușat*, Cerc. Num., t. 3, 1980, p. 87–92.

¹⁰⁶ În lipsa unor izvoare scrise, care ar fi putut conține date precise privitoare la unități ponderale specifice pentru Țara Românească (*marca valachica*) și pentru Moldova (*marca moldaviensis*), existența ca și echivalența lor în grame au fost stabilite prin deducție; v. Octavian Iliescu, în: Costin C. Kirițescu și colaboratori, *op.cit.*, I, ediția a II-a, p. 76.

completeze sistemul monetar moștenit de la Petru I, emițând, încă de la începutul domniei, un nominal de argint de o valoare evident mai mare, în raport cu grosul, deci un multiplu al unității monetare. Acest nou nominal moldovenesc a fost considerat în literatura de specialitate, din 1923 și până în prezent, ca reprezentând un multiplu de 2 groși, deci un dublu gros.

Concomitent, Alexandru cel Bun reduce greutatea grosului moldovenesc de argint de la 0,96g, cât era sub Petru I, la 0,90 g, fapt constatat în cadrul unor cercetări proprii, prin cântărirea unui număr de exemplare susceptibil de a constitui un eșantion reprezentativ. Aceleași investigații metrologice au avut ca rezultat obținerea următoarelor valori ponderale pentru celelalte două trepte ale sistemului monetar instituit de Alexandru cel Bun: 1,35 g pentru nominalul cel mare de argint, respectiv 0,45 g pentru jumătate de gros, de asemenea de argint. Privind cu mai multă atenție raporturile dintre valorile ponderale notate în schema de mai sus, am ajuns la concluzia că nominalul cel mare de argint al lui Alexandru cel Bun nu poate fi un dublu gros, cum a fost considerat unanim până în prezent în literatura de specialitate, ci un multiplu de $1\frac{1}{2}$ gros, așa cum îl determină raportul dintre valorile ponderale 1,35, respectiv 0,90 g. Prin urmare, schema sistemului monetar al lui Alexandru cel Bun se prezintă astfel:

$$\begin{aligned} 1 \text{ M de } 1,35 \text{ g} &= 1\frac{1}{2} \text{ G de } 0,90 \text{ g} = 3 \text{ J de } 0,45 \text{ g} \\ 1 \text{ G de } 0,90 \text{ g} &= 2 \text{ J de } 0,45 \text{ g} \end{aligned}$$

unde M: Multiplu; G: Gros; J: Jumătate de gros.

Cum izvoarele scrise ale secolului al XV-lea, până la urcarea pe tron a lui Ștefan cel Mare, menționează, ca monete curente moldovenești, numai grosul și jumătatea de gros¹⁰⁷, numele nominalului-multiplu de $1\frac{1}{2}$ groși, creat de Alexandru cel Bun, a rămas până azi total necunoscut.

2. Sub domnia lui Alexandru cel Bun, apar pentru prima oară emisiuni paralele de monete moldovenești de același modul și prezentând aceleași tipuri, dar bătute atât din argint, cât și din bilon sau din bronz. Uneori, toate cele trei nominaluri ale sistemului monetar fac obiectul unor asemenea emisiuni paralele, alte ori numai două sau numai unul din ele prezintă această particularitate. Cazul emisiunilor de monete anepigrafe, destinate cetății Chilia și supuse comentariului de mai sus, ni se pare edificator în această privință: au fost semnalate până astăzi nu mai puțin de trei variante, prezentând absolut aceleași caracteristici, dar în cadrul aceleiași variante, unele exemplare sunt de argint, altele de bilon sau de bronz. Emisiuni paralele de acest gen, într-o măsură mai redusă, au continuat să apară și sub urmașii lui Alexandru cel Bun, până la venirea la tron a lui Ștefan cel Mare, care, în toată lunga sa domnie, bate numai groși și jumătăți de groși de

¹⁰⁷ Octavian Iliescu, *Emisiunile monetare ale Moldovei în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, cit. supra, p. 182-185.

argint, încă de foarte bună calitate; ele vor fi reluate însă după moartea sa, sub Bogdan al III-lea (1504–1517) și Ștefăniță (1517–1527). Evoluând în cadrul istoric definit aici, problema stabilirii rostului pe care l-au avut aceste emisiuni rămâne și azi o enigmă economică și istorică, a cărei dezlegare este încă așteptată.

Un rol însemnat ar putea avea, în lămurirea acestei probleme de economie monetară a Moldovei, cercetarea tezaurelor în a căror componență intră exclusiv sau inclusiv monete emise de Alexandru cel Bun. Cele trei tezaure monetare, semnalate până la ora actuală, sunt alcătuite fie numai din monete de argint¹⁰⁸, fie numai din monete de bronz¹⁰⁹; nu cunoaștem nici măcar un singur caz în care monete moldovenești de argint de bilon sau de bronz să intre laolaltă în componența aceluiași tezaur monetar. Ar putea fi aici un fir care să ducă la dezlegarea acestei persistente enigme din numismatica Moldovei.

3. Stabilirea cronologiei relative a emisiunilor monetare din domnia lui Alexandru cel Bun, prin compararea evoluției stilistice a capului de bour din stema Moldovei de pe sigiliul cel mare domnesc și în paralel, de pe aversul monetelor, a dus la obținerea unor rezultate concrete, ce constituie astăzi un bun câștigat, în numismatica medievală românească. Metoda aceasta, sugerată în 1933/1934 de Rudolf Gassauer, a fost reluată și pusă la punct în 1949 și 1957 de autorul acestor rânduri. Aplicarea acestei metode a avut ca prim rezultat repartizarea emisiunilor monetare ale lui Alexandru cel Bun în trei faze sau etape cronologice, astfel: I. 1400–1408; II. 1408–1409 și III. 1409–1431. Mergând mai departe și uzând de diverse criterii de clasificare, am reușit să încadrăm emisiunile monetare ale lui Alexandru cel Bun în următoarea schemă cronologică:

1400–1408: Emisiunea I și a II-a

1408–1409: Emisiunea a III-a

1409–1415: Emisiunea a IV-a

1415–1425: Emisiunea a V-a și a VI-a

1425–1430: Emisiunea a VII-a, a VIII-a și a IX-a

1431: Emisiunea a X-a

1426–1428: Emisiunea a XI-a și a XII-a (pentru cetatea Chilia).

Această schemă cronologică poate constitui, după părerea noastră, cadrul general, istoric și cronologic, pe al cărui schelet se va putea construi fără dificultate un viitor corpus al monetelor emise de Alexandru cel Bun.

4. Până la redactarea studiului de față, literatura numismatică românească nu înregistra nici o încercare de a explica în mod plauzibil un aspect particular al

¹⁰⁸ Tezaurul de la Suceava, 1960, monete de argint de 1½ groși, emisiuni de la Alexandru cel Bun și Iliăș I.; O. Iliescu și Gr. Foit, *op.cit. supra*.

¹⁰⁹ Tezaurul de la Măcin, 1908, monete de bronz de modulul groșilor, emise de Alexandru cel Bun și tezaurul de la Suceava, 1954, monete de bronz de modulul jumătăților de groși, emisiuni de la Alexandru cel Bun și Petru Aron; *ibidem*, p. 165.

economiei monetare moldovenești de la începutul secolului al XV-lea, și anume emiterea unor monete anepigrafe, prezentând pe revers un tip împrumutat și adaptat din iconografia monetară a regelui Sigismund I al Ungariei: o cruce cu brațele egale, având în cantoane coroane deschise. Semnalate ca fiind bătute fie din argint, fie din bilon sau din bronz, aceste monete moldovenești au fost atribuite lui Alexandru cel Bun de către Dimitrie A. Sturdza în 1893 și de Constantin Moisil în 1923. Persista însă un semn de întrebare cu privire la adevăratul rost al adoptării acestui tip de revers, neuzitat anterior în iconografia monetară a Moldovei. Pornind de la identificarea nominalului unguresc denumit *parvus*, care a servit ca model de inspirație pentru tipul de revers adoptat de aceste monete moldovenești, cercetările noastre de ultim moment au confirmat emiterea lor de către Alexandru cel Bun. Aceleași cercetări ne-au condus la stabilirea cronologiei și a destinației speciale pe care le-au avut aceste emisiuni – a XI-a și a XII-a, după clasificarea de mai sus –: ele au fost inițiate în anii 1426–1428 și au avut ca destinație vechea cetate bizantină Chilia de pe malul dobrogean al brațului dunărean cu același nume, intrată sub stăpânirea Țării Românești încă din timpul domniei lui Vlaicu și ocupată de trupele moldovenești ale lui Alexandru cel Bun în anul 1426. Argumentele, credem, decisive, invocate în sprijinul acestor susțineri, au fost expuse pe larg, în paginile precedente; nu este necesar să le reamintim, aici.

Am înmănunchiat în acest studiu rezultatele obținute, decenii de-a rândul, ca urmare a unor cercetări proprii sau ale altor autori, care au avut ca obiectiv evoluția economiei monetare în Moldova, sub lunga domnie a lui Alexandru cel Bun. Prin firea lucrurilor, concluziile expuse cu câteva rânduri mai sus se constituie ca un adevărat bilanț al acestor cercetări, mai vechi sau mai noi. Dar ele pot constitui în același timp și un ferm punct de pornire pentru desfășurarea de noi strădanii ale celor ce ne vor urma pe acest drum și care vor aduce, cu siguranță, completări ale lacunelor încă existente sau chiar fapte noi, astăzi total necunoscute. Nu ne îndoim nici o clipă de deschiderea unei asemenea perspective.

ASPECTS DE L'ECONOMIE MONÉTAIRE EN MOLDAVIE SOUS LE REGNE D'ALEXANDRE LE BON (1400–1432)

Résumé

L'auteur examine certains aspects de l'économie monétaire évoluant en Moldavie sous le règne du voïvode Alexandre le Bon (1400–1432), à savoir les principaux problèmes d'ordre économique et historique posés par l'étude des émissions monétaires appartenant à ce prince roumain. Après avoir tracé l'évolution des recherches vouées au sujet en question, il en dresse le bilan et présente les conclusions suivantes.

1. Le système moldave, créé en 1377 par Pierre Ier (1375–1391) et comprenant deux nominaux en argent, le gros et le demi-gros, a été complété dès le début du règne d'Alexandre le Bon par l'émission d'un nouveau nominal en argent, un multiple du gros. Ce nominal, au poids de 1,35 g, était l'équivalent à 1½ gros, au poids de 0,90 g, ou à trois demi-gros, au poids de 0,45 g. La frappe de ce nouveau nominal cessera en 1435.

2. Parallèlement aux émissions des nominaux en argent, Alexandre le Bon frappa également des monnaies de billon ou de bronze, reproduisant souvent non seulement le module, mais aussi les types de ces nominaux. Cette politique monétaire sera continuée par les successeurs d'Alexandre le Bon jusqu'à l'avènement d'Etienne le Grand (1457–1504), qui émettra uniquement des gros et des demi-gros d'argent, mais elle sera reprise après la mort de ce dernier par Bogdan III (1504–1517) et Stefanita (Etienne IV, 1517–1527). La signification de cette pratique monétaire n'est pas encore expliquée d'une manière satisfaisante.

3. L'étude comparée de l'évolution stylistique marquée entre les années 1377–1432 par la représentation de la tête d'aurochs, emblème héraldique de Moldavie, figurant dans le grand sceau princier et au droit des monnaies de cette période, a permis à l'auteur d'établir, dès 1949, la chronologie relative des émissions monétaires appartenant au long règne d'Alexandre le Bon. Cette chronologie, confirmée par les recherches ultérieures, distingue trois étapes: I. 1400–1408; II. 1408–1409 et III. 1409–1431. Dans ce cadre chronologique, l'auteur classe d'une manière plus précise toutes les émissions monétaires d'Alexandre le Bon, connues jusqu'à présent.

4. Sur la base de plusieurs arguments d'ordre divers, l'auteur identifie une émission monétaire d'Alexandre le Bon destinée spécialement à la ville portuaire de Killia, après son occupation en 1426 par l'armée moldave. Cette émission est datée des années 1426–1428 et comprend des monnaies anépigraphiques d'argent, de billon ou de bronze, aux mêmes types; on en connaît jusqu'à présent une dizaine de variétés.

O ICOANĂ DISPĂRUTĂ ȘI UN TITLU DOMNESC*

ȘTEFAN ANDREESCU

Este binecunoscut conținutul hrisovului din 13 noiembrie 1618, emis la Târgoviște de Gavril Moghilă, voievodul Țării Românești¹. Prin acest act era întărită stăpânirea „biserecii domnii méle den orașul domnii méle, den Câmpulung”, cu hramul Adormirea Maicii Domnului – întemeiată „de răposatul Negru Radul v<oe>v<o>d” – peste satul Bădești, de pe râul Doamnei.

Satul Bădești ar fi fost dăruit la origine bisericii domnești din Câmpulung de Nicolae Alexandru voievod, „carele iaste pristăvit și îngropat trupul lui întru aciastă sf<â>ntă biserică”. Și ar fi fost stăpânit de biserică multă vreme, „până la 180 de ani”, când a fost cotropit de un „boiar puternic”, stolnicul Badea Boloșin.

Abia la începutul secolului al XVII-lea, sub Radu vodă Mihnea, în cursul primei lui domnii mai lungi în Țara Românească (1611–1616), preoții de la biserica domnească din Câmpulung au revendicat satul cu pricina: „Și au arătat popii și o carte bătrână a răposatului Neculae Alixandru v<oe>v<o>d, când au fost cursul anilor 6860 <1352>, și au arătat și sf<ă>nta icoan<ă>, chipul preasf<i>ntei Născătoarei de Dumnezeu, în divanul cel mare întru care era toate milele sf<i>ntei biserică, scrise de răposatul Neculae Alixandru v<oe>v<o>d. Și întru acéia icoană era și satul Bădeștii cu toate hotarele, ca să fie ale sf<i>nti biserică domnești”.

Ulterior, în domnia lui Alexandru vodă Iliăș, procesul a fost redeschis. De astă dată ni se spune în chip destul de vag că au fost înfățișate „cărți bătrâne”, pe lângă „sf<ă>nta icoană de mila sf<i>ntii biserici a răposatului Neculae Alixandru v<oe>v<o>d”.

În fine, chiar Gavril Moghilă, înainte de emiterea hrisovului său, a delegat o „comisie” de șase boieri să examineze probele aduse întru susținerea cauzei lor de către preoții de la Câmpulung. Astfel, cei șase boieri „au socotit și au cititu cărțile de mile și sf<ă>nta icoan<ă> a sf<i>ntii biserică”. Altminteri spus, din nou nu se mai face o referire expresă la „cartea bătrână” a lui Nicolae Alexandru, din anul „6860”. În schimb, vedem că icoana Maicii Domnului, cu „milele” înscrise pe ea, a fost scoasă în toate împrejurările la iveală.

* Comunicare prezentată la Iași, în ziua de 22 septembrie 2000, în cadrul colochiului „Țările Românești și întemeierea Principatelor”, organizat sub egida Fundației Culturale Române.

¹ *Documente privind istoria României, B, Țara Românească, veacul XVII, vol. III, nr. 236, p. 264–268.*

Tradiția înscrisă în fruntea primei cronici a Țării Românești, așa cum ne-a fost transmisă de Macarie Zaim, vedește că cel dintâi popas al lui Negru Vodă, după ce „s-a pogorât pe râul Dâmbovița”, a fost „în orașul Câmpulung”, unde „a zidit o biserică măreață și foarte înaltă și foarte frumoasă”². Cu toate că hrisovul din 13 noiembrie 1618 pomenește la început de faptul că biserica domnească a fost înălțată de legendarul ctitor de țară, totuși dovezile produse de preoții câmpulungeni în cursul procesului pentru satul Bădești erau numai în legătură cu numele voievodului Nicolae Alexandru (1352–1364). Și trebuie spus de îndată că hrisovul din 1351–1352, dacă într-adevăr a existat, ar fi cel mai timpuriu act de cancelarie al Țării Românești³. Numai că D. Onciul a pus la îndoială autenticitatea acestui document, pe temeiul faptului că „cele mai vechi documente ale mănăstirii Câmpulungului, ce s-au păstrat, sunt de la 1552 încoace, iar cel dintâi, privitor la moșia Bădeștii, e din 1644”. De observat că Onciul socotea că însuși hrisovul din 1618, cunoscut numai printr-o tălmăcire românească din *Condica mănăstirii Câmpulungului*, este în realitate „inexistent”⁴. În pofida eforturilor lui Pavel Chihaia de a demonstra contrariul, concluzia lui D. Onciul asupra falsificării hrisovului lui Nicolae Alexandru rămâne valabilă. Doar celălalt hrisov, târziu, din 13 noiembrie 1618, trebuie însă socotit autentic⁵.

Pavel Chihaia are dreptate numai într-o singură privință: preoții de la Câmpulung și-au susținut cauza, în realitate, pe baza a *trei* dovezi, cea dintâi fiind chiar prezența în biserică a mormântului voievodului donator, adică al lui Nicolae Alexandru. Or, această prezență prin ea însăși conferea greutate revendicării asupra satului Bădești⁶. De aceea, în hrisovul din 13 noiembrie 1618 se precizează din

² Virgil Cândea, *Letopiseșul Țării Românești (1292–1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, în „Studii” – Revistă de istorie, t. 23, 1970, 4, p. 681; vezi și Ioana Feodorof, *La chronique de Valachie (1292–1664) – Texte arabe du Patriarche Macaire Za'im, Introduction, édition du texte arabe et traduction française*, în „Mélanges de l'Université Saint-Joseph”, t. LII, 1991–1992, p. 40–41: „Il fit bâtir une église somptueuse, très haute et belle, dans la ville de Câmpulung”. Cf. *Istoria Țării Românești (1290–1690). Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. critică întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 2: „Întâi au făcut orașul ce-i zic Câmpul Lung. Acolo au făcut și o biserică mare și frumoasă și înaltă”.

³ Vezi, mai nou, în această problemă: Matei Cazacu, *La Chancellerie des principautés valaque et moldave (XIVe–XVIIIe siècles)*, în volumul *Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa*, Herausgegeben von Christian Hannick, Köln, Weimar, Wien, 1999, p. 91, n. 10.

⁴ *Anul morții marelui Basarab voievod*, în: Dimitre Onciul, *Scrieri istorice*, ed. A. Sacerdoțeanu, vol. II, București, 1968, p. 327–328, nota 1. Virgil Drăghiceanu, *Curtea Domnească din Argeș. Note istorice și arheologice*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, an. X–XVI, 1917–1923, p. 22–23, crede la rândul lui că hrisovul din 1618 este fals, dar afirmă că actul lui Nicolae Alexandru ar fi existat totuși.

⁵ Vezi Pavel Chihaia, *Hrisovul din 13 noiembrie 1618 pentru ctitoria voievodului Nicolae Alexandru din Câmpulung-Muscel*, în volumul său: *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, p. 274–275 (studiul a fost publicat inițial în anul 1964).

⁶ *Ibidem*, p. 284.

capul locului că vodă Nicolae Alexandru „iaste pristăvit și îngropat trupul lui întruciaciastă sfântă biserică”.

Nu vom mai stăruia asupra chestiunii hrisovului din 1351–1352, reamintind doar că în cuprinsul actului de la Gavril Moghilă el este menționat *o singură dată*.

Ce este, însă, cu icoana Maicii Domnului? Pavel Chihaiia crede că a fost vorba de fapt de un „pomelnic de la proscomidie”, eventual „o tăbliță sau un triptic de lemn, cu imaginea sfântului de hram, zugrăvită în partea superioară”⁷. Drept unic termen de comparație este citat „pomelnicul” din 1514 din interiorul bisericii Sf. Nicolae din Rădăuți, săpat în piatră și încastrat în zid lângă proscomidie, și care consemnează o danie în bani făcută de Bogdan vodă cel Orb⁸.

În cele de față doresc să atrag atenția asupra unei mărturii mult mai elocvente, dar din afara spațiului românesc. În anul 1403 sosea la Constantinopol Ruy González de Clavijo, ambasador al regelui Henric al III-lea al Castiliei, în drum spre Timur Lenk. Un capitol al relației de călătorie a lui Clavijo este dedicat bisericilor din capitala imperială, pe care el le-a vizitat. Iar una dintre acestea a fost Sf. Maria „Peribleptos”, dispărută astăzi, construită în secolul al XI-lea de către împăratul Romanos III Argyros. Odată pătruns în lăuntru, cavalerul spaniol a observat următoarele: pe mâna stângă se zăreau mai multe imagini, printre care cea a Sfintei Maria, încadrată de portretele unui împărat și ale unei împărătese – desigur ctitorii, Romanos III și împărăteasa Zoe. Iar „a los pies de la imagen de Santa Maria estaban figurados trenta castillos e ciudades, escriptos los nombres de cada uno dellos en griego, e estas dichas ciudades e castillos dixieron que sollan ser del senorio de quella iglesia, que las hobiera Romano, e que alli yacia enterado a los pies de aquella imagen; e que estaban colgados unos privilegios de cuero sellados con sellos de cera e de plomo, que decian que eran los dichos privilegios que aquella iglesia hobiera de las dichas ciudades e castillos”⁹.

⁷ *Ibidem*, p. 221, 285 și 287.

⁸ *Ibidem*, p. 222.

⁹ Vezi S. Cirac, *Tres monasterio de Constantinople visitados por Espanoles en el ano 1403*, în „Revue des Études Byzantines”, XIX, 1961, p. 374. Pentru comparație, reproducem și tălmăcirea engleză a aceluiași pasaj, care însă alterează destul de grav sensul textului: „Below the figure of St. Mary, being at her feet, are represented thirty castles and cities, each with name attached inscribed in the Greek character. They say that these various cities and castles are all of the lordship belonging to this church, having been conferred and granted to the same by a certain Emperor whose name was Romanus, and he lies buried elsewhere in the church. Below the figure of St. Mary are seen hanging various plates of steel inscribed with the privileges that had been bestowed on this church, sealed with seals in lead and wax, and these privileges are what have been given to this church by each one of these cities and castles aforesaid” (*Clavijo Embassy to Tamerlane, 1403–1406*, translated from Spanish by Guy Le Strange, London, 1928, p. 64–65). Despre cheltuielile excesive ale împăratului Romanos III pentru înălțarea acestei mănăstiri (*Peribleptos* = privit de pretutindeni, strălucit, vestit), vezi Mihail Psellos, *Cronografia. Un veac de istorie bizantină (976–1077)*, trad. Radu Alexandrescu, cuvânt înainte și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, Iași, 1998, p. 38). Același izvor se referă la un

Deci, iată că la Sf. Maria Peribleptos donația celor „treizeci de castele și orașe” era înscrisă atât sub imaginea sfântă a Fecioarei, de pe perete, cât și, separat, într-un „privilegiu” sigilat cu ceară și plumb și, în plus, atârnat tot acolo, în dreptul chipului Sf. Maria. În fine, la picioarele ei se afla mormântul ctitorului și donatorului, împăratul Romanos III. Este vorba, de fapt, de aceleași trei dovezi invocate în legătură cu donația de la Câmpulung!

Exemplul bizantin abia citat ne face să credem că în cazul bisericii de la Câmpulung a existat într-adevăr o icoană a Maicii Domnului – și nu un simplu pomelnic! –, pe care, în partea inferioară, se aflau înscrise daniile făcute bisericii. Nu ar fi deloc exclus ca anul „6860”, atribuit așa-zisului hrisov al lui Nicolae vodă Alexandru, să fi figurat în realitate tot pe icoana cu pricina. Oricum, icoana Maicii Domnului împreună cu mormântul lui Nicolae Alexandru au fost invocate de preoții de la Câmpulung spre a da girul autenticității piesei celei mai importante din punct de vedere juridic: hrisovul domnesc, care, după toate semnele, a existat, dar a dispărut între timp și a trebuit să fie confecționat în ajunul deschiderii procesului pentru satul Bădești, adică la începutul veacului al XVII-lea¹⁰.

Din alt unghi de vedere mai trebuie subliniat că înrăurirea bizantină pe care am surprins-o mulțumită comparației de mai sus precede cu un număr de ani întemeierea Mitropoliei Ungrovlahiei. Avem de-a face astfel cu unul din elementele care au pregătit terenul pentru opțiunea din anul 1359.

Într-o comunicare rostită la Academia Română în ședința din 1 februarie 1913, Nicolae Iorga semnala și discuta o broderie din vremea lui Alexandru vodă cel Bun al Moldovei, un epitrahil – azi dispărut – cu inscripții în limba greacă. Una dintre inscripții, de lângă portretul domnului, suna în traducere astfel: „Io Alexandru voievod, de sine stăpânitor a toată Moldovlahia și a malului mării”.

moment dat și la daniile făcute de împărat mănăstirii sale: „Până la urmă... a hotărnicit Romano cea mai mare parte a continentului nostru, aducând-o prinos bisericii sale” (*Ibidem*, p. 39).

¹⁰ Biserica de la Câmpulung, afectată de puternicul cutremur din 4 aprilie 1628, s-a năruit în ziua de 20 iulie același an și a fost reclădită de Matei vodă Basarab în 1635–1636 (Mihail Caratașu, Paul Cernovodeanu și Nicolae Stoicescu, *Jurnalul călătoriilor canonice ale Mitropolitului Neofit I Cretanul*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an. XCVIII, 1980, 1–2, p. 301–304). Cu privire la aspectul primului lăcaș, vezi discuția lui Vasile Drăguț, *Biserica domnească din Câmpulung (jud. Argeș)*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, Seria *Artă Plastică*, t. 35, 1988, p. 3–15 și a lui Cristian Moisescu, *Noi puncte de vedere asupra ipostazelor dispărutei biserici domnești „Negru Vodă” din Câmpulung-Muscel*, în „Revista Monumentelor Istorice”, an. LXVII, 1998, 1–2, p. 49–61. Este de bănuț că icoana cu daniile lui Nicolae Alexandru a dispărut în timpul cutremurului din 1628. Căci dispunem de o mențiune potrivit căreia, sub „Leon Vodă” (1629–1632), numele înscrise pe acea icoană, inclusiv al satului Bădești, au fost „prescrise” pe „un pomelnic de lemn” (*Istoria politică și geografică a Țerei Romanesci de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774*, dată mai întâi la lumină în limba greacă în anul 1806 de Frații Tunusli, trad. de George Sion, București, 1863, p. 12).

Cealaltă inscripție vădea faptul că chipul feminin era al Marinei, „doamna de sine stăpânitoare a toată Moldovlahia și a malului mării”. Comentând semnificația cuvântului „parathalassia”, Iorga observa că el privea nu numai Cetatea Albă – pe care socotea că Alexandru cel Bun a anexat-o Moldovei –, ci întreg țărmul mării „până la gurile Dunării”¹¹.

Ulterior a ieșit la iveală încă o broderie cu inscripție grecească, un epitaf păstrat la Lvov, de astă dată comandat de către Macarie, „prea sfințitul mitropolit al Moldovlahiei și părților de lângă mare”, și executat în anul 1428¹². Nicolae Iorga, când a luat cunoștință de existența acestei noi broderii și inscripții, a scris că acest titlu este „întru toate corespunzător cu epoca lui Alexandru cel Bun, când Moldova se numia bisericește așa: «Moldovlahia»” și când, de asemenea, „amintirea episcopiei de Cetatea Albă, de curând anexată apoi la Moldova, trebuia să fie foarte vie”¹³. Reiese deci că Iorga pune în legătură cuvântul „parathalassia” cu „amintirea” episcopiei al cărei titular fusese Iosif, ulterior devenit întâiul mitropolit al Moldovei.

Epitrahilul lui Alexandru vodă a fost datat, cu aproximație, în anii 1428–1429 și nu este nimic de obiectat cu privire la această atribuire cronologică¹⁴. Așijderea, originea bizantină a titlului asociat numelui voievodului sau mitropolitului său mi se pare în afară de orice îndoială¹⁵. Dar cred că s-a insistat prea exclusiv în discuțiile ce au avut loc asupra obârșiei, a trecutului acestui titlu, fără să se pună întrebarea dacă nu cumva resuscitarea lui către sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun are și un tâlc anume, legat de o împrejurare contemporană.

Petre Ș. Năsturel are meritul de a fi atras atenția asupra asemănării dintre titulatura de pe una din broderiile moldovenești, cea a lui Macarie – tradusă:

¹¹ N. Iorga, *Patrahirul lui Alexandru cel Bun: cel dintâi chip de domn român*, în volumul: *Studii asupra evului mediu românesc*, ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, 1984, p. 159–160.

¹² C. Bobulescu, *Pentru pomenirea lui Alexandru cel Bun: Aerul sau epitaful lui Alexandru cel Bun*, în „Revista Societății istorico-arheologice bisericești”, vol. XXIV, Chișinău, 1934, p. 67–72; vezi și Emil Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les epitaphioi moldaves au XV-e et XVI-e siècles*, în „Cercetări Literare”, V, București, 1940, p. 172–173 și 203–204.

¹³ N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ed. a II-a, vol. I, București, 1929, p. 75.

¹⁴ Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de Mihai Berza, București, 1964, p. 130, n. 3; Petre Ș. Năsturel, care se alătură Mariei A. Musicescu, crede că epitrahilul este „din jurul anilor 1425–1431” (*Cercetări asupra unor broderii din Țara Românească și Moldova (veacurile XV–XVIII)*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, an VIII, 1961, 2, p. 476).

¹⁵ În ianuarie 1397 patriarhul din Constantinopol se adresa regelui polon Vladislav cu titlul: „rege al Poloniei... al Litvorusiei și al țărmului mării” (*parathalassia*) (E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV-1, București, 1915, nr. LII, p. 27). Vezi și comentariile lui C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun (23 aprilie 1399–1 ianuarie 1432)*, Iași, 1984, p. 237–238 și ale lui Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 192.

„mitropolitul Moldovlahiei și al ținutului de lângă mare” – și cea a prințului Alexie de Mangop, aflată în două pisanii grecești din anii 1425 și 1427: „Alexie, domnul cetății Todoro și al ținutului de lângă mare”¹⁶. Din câte știu, nimeni nu a adâncit această observație, făcută totuși în treacăt.

Originile principatului de Mangop sunt obscure. Dintr-un teritoriu de „dincolo de mare” al împărăției Trebizondei, în a doua jumătate a veacului al XIV-lea devine, în condiții necunoscute, un principat autonom sub vasalitate mongolă. Tratatul genovezo-tătar din 28 noiembrie 1380 – confirmat la 23 februarie 1381 – a trecut sub stăpânirea genovezilor din Caffa „Gotia”, între Cembalo și Soldaia (*da lb Cembaro fim in Sodaya*), cu alte cuvinte întreaga fâșie de litoral din sudul Crimeii, care anterior pare că aparținuse principatului de Teodoro-Mangop¹⁷.

Dar, așa cum remarca N. Bănescu, Mangopul nu figura în tratatul genovezo-tătar. De unde concluzia sa, perfect îndreptățită: „Il y avait là, certainement, un vassal des Tatares”¹⁸. Nu cu prea multă vreme în urmă a ieșit la iveală un indiciu documentar care vine în sprijinul acestei încheieri. Este vorba de un act notarial din 18 septembrie 1381, prin care autoritățile din Caffa acordau dreptul de represalii unui anume Nicola di Groppo – burghez din Caffa – „...contra Affendizi, dominum de lo Teodoro, eius fratrem, nepotes et propinquos ac despoti predicti loci ac universos subdictos et homines dicti Afendizi”¹⁹.

Prințul Alexie de Teodoro-Mangop apare întâia oară menționat în documente în anul 1411. Mai târziu, autoritățile genoveze vor susține că ele au fost cele care, practic, l-au înălțat la această poziție²⁰. Oricum, între anii 1422-1424, Alexie s-a aflat pentru prima oară în război cu genovezii din Caffa. Și „miza” conflictului a fost portul Cembalo (Balaklava), pe care l-a și ocupat temporar²¹. De altminteri, peste numai un deceniu, în 1433, comunitatea greacă din Cembalo se va răscula și-i va izgoni pe genovezi, trecând sub ascultarea aceluiași „grec” Alexie, devenit iarăși

¹⁶ Petre Ș. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripții grecești*, în volumul *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași. Cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 264.

¹⁷ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, vol. II, Leipzig, 1886, p. 205; Virgil Ciocâltan, *Restaurația Hoardei de Aur și tratatele tătaro-genoveze din anii 1380-1387*, în „Revista Istorică”, Serie nouă, t. I, 1990, 6, p. 580.

¹⁸ N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la Seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, în „Byzantinische Zeitschrift”, t. 35, 1935, 1, p. 36.

¹⁹ Gabriella Airaldi, *Studi e documenti su Genova e l'Oltremare*, Genova, 1974, nr. 54, p. 103.

²⁰ Aldo Agosto, *Nuovi reperti archivistici genovesi dell' „Officium provisionis Romaniae” sulla guerra di Cembalo (1434)*, în „Byzantino-bulgarica”, VII, 1981, p. 107: „...per magnificum comune Janue sive eius officialles in Caffa de stercore fuerit erectus”.

²¹ Vezi mai ales Alexandru A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936, p. 202-204.

„rebel” față de autoritățile din Caffa²². De aceea, o escadră genoveză, sub comanda lui Carlo Lomellino, va ataca în vara lui 1434 nu numai Cembalo, ci și portul Calamita, care era unicul punct de acces pe litoral rămas în stăpânirea prințului de Mangop²³.

Ținând seamă de cele de mai sus, cred că A.A. Vasiliev are dreptate să interpreteze cuvântul „parathalassia” din inscripțiile din 1425 și 1427 în acest chip: „Anxious to establish himself on the southern shore, especially at Balaklava, Alexis might have laid claim to the Genoese coastline, just as after the treaties of 1381–1387 the Genoese regarded the whole territory of Gothia as their vassal state and Alexis as a rebel”²⁴. Într-adevăr, este semnificativ că încă și pentru nepotul lui Alexie, Isac, va fi folosită titulatura de „domn de Todoro și a toată Cazaria”, adică al Mangopului și a toată Crimeea²⁵. Deci în nici un caz noțiunea de „ținut de lângă mare” nu putea acoperi doar modesta realitate a micului port Calamita, construit chiar de Alexie²⁶...

Să ne întoarcem acum în Moldova anilor 1428–1429 și să încercăm să pătrundem înțelesul cuvântului „parathalassia” din cele două inscripții brodate. Lăsând la o parte încărcătura „istorică” a cuvântului, nu cumva folosirea lui în titulatura oficială a lui Alexandru cel Bun, a soției lui Marina, precum și a mitropolitului Macarie implică și o aluzie la un eveniment strict contemporan?

Cu referire la o altă porțiune a titlului domnesc – formula „singur stăpânitor” –, Emil Vârtosu observa că ea dispăre cu totul după actul lui Roman I din 18 noiembrie 1393 și o „regăsim spre sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun, dar nu în înseși actele acestui domn, unde nu apare niciodată, în tot lungul domniei, ci numai într-o inscripție în limba greacă, pusă ca legendă a unui portret brodat pe un patrafir...”²⁷. Reiese astfel în chip elocvent caracterul de excepție al *întregului* titlu

²² *Ibidem*, p. 205, dar mai ales Șerban Papacostea, *Une révolte antigénoise en mer Noire et la riposte de Gênes (1433–1434)*, în „Il Mar Nero”, I, 1994, p. 279–290.

²³ Aldo Agosto, *Due lettere inedite sugli eventi del Cembalo e di Sorcati in Crimeea nel 1434*, în „Atti della Società Ligure di Storia Patria”, vol. XVII, N.S. (XCI), 1977, p. 515.

²⁴ A. A. Vasiliev, *op.cit.*, p. 217.

²⁵ P. Ș. Năsturel, *op.cit.*, p. 262. Un titlu asemănător purta în 1427 Damian, care era „mitropolit al cetății Theodoro și al întregii Goții” (A.A. Vasiliev, *op.cit.*, p. 278).

²⁶ Chiar și existența acestui port era considerată păgubitoare de către genovezi pentru comerțul lor (A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio*, t. I, Genova, 1868, nr. CL, p. 361; nr. CLIII, p. 370 și nr. CCCLXXV, p. 815–816). Vezi și V. Vasiliu, *Sur la seigneurie de „Todoro” en Crimée au XV-e siècle, à l'occasion d'un nouveau document*, în „Mélanges de l'Ecole roumaine en France”, 1929, première partie, p. 319, 324–325, 335; A.A. Vasiliev, *op.cit.*, p. 213.

²⁷ Emil Vârtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, 1960, p. 200. Descrierea amănunțită a broderiei, cu numeroase ilustrații, la Maria-Ana Musicescu, *Date noi cu privire la epitrahilul de la Alexandru cel Bun*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, an V, 1958, 1, p. 75–114. După părerea autoarei, epitrahilul a fost

domnesc din 1428–1429, de parcă atunci s-ar fi vrut cu tot dinadinsul a se marca în acest chip un fapt petrecut de curând.

Faptul, evenimentul cu pricina nu a putut fi – cred – decât *extensia stăpânirii lui Alexandru cel Bun pe țărmul Mării Negre, odată cu cucerirea gurilor Dunării de la Țara Românească*. Prin urmare, așa după cum spunea Nicolae Iorga, cuvântul „parathalassia” însemna întreg țărmul mării, de la limanul Nistrului „până la gurile Dunării”, însă cu precizarea: inclusiv gurile Dunării.

Observația de mai sus tinde să confirme punctul de vedere al lui P.P. Panaitescu, potrivit căruia în anul 1426, profitând de pătrunderea turcilor în Țara Românească și de luptele dintre Dan II și Radu Praznaglava, pretendentul susținut de ei, Alexandru vodă al Moldovei a cucerit cetatea Chilia²⁸. Este adevărat că există o scurtă scrisoare a lui Dan II prin care îi anunța pe brașoveni că el a făcut „pace”, evident cu turcii, și că, deci, ei pot veni să facă negoț „slobod, măcar și până la mare”. Iar scrisoarea a fost datată de Ion Bogdan în lunile aprilie-mai 1427, ținând seamă de cronologia luptelor lui Dan II cu Radu Praznaglava²⁹. Dar această datare rămâne totuși nesigură și ar putea fi schimbată³⁰.

Trebuie spus, pe de altă parte, că demonstrația lui P.P. Panaitescu a fost mai de curând respinsă de Virgil Ciocâltan, care a încercat să acrediteze ideea că Moldova a stăpânit neîntrerupt cetatea Chilia – și deci implicit gurile Dunării – în tot răstimpul cuprins între anii 1412 și 1448. După părerea lui V. Ciocâltan, anul 1426 propus de Panaitescu drept dată a trecerii Chilieii din stăpânirea munteană în cea moldoveană „este pur și simplu o coniectură a istoricului, pe nici o dovadă sprijinită, în afară de înlănțuirea logică a demonstrației sale”³¹. Am argumentat cu alt prilej inconsistența tezei susținute de V. Ciocâltan în ansamblul ei, căci există

lucrat nu în Bizanț, ci la noi, „dată fiind nesiguranța, ezitarea în execuția scenelor ce îl împodobesc” (*ibidem*, p. 111).

²⁸ P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul XV și problema Chilieii*, în „Romanoslavica”, III, 1958, p. 98-103. Cf. Șerban Papacostea, *Kilia et la politique orientale de Sigismond de Luxemburg*, în „Revue Roumaine d’Histoire”, t. XV, 1976, 3, p. 429, care crede că faptul s-a petrecut mai târziu, în 1428. Iată obiecția sa la ipoteza lui Panaitescu: „Il n’y a pas lieu de retenir l’hypothese selon laquelle Kilia aurait été récupérée par la Moldavie dès 1426... Connaissant l’importance exceptionnelle de Kilia pour la politique de Sigismond, il est impossible d’admettre qu’il eut attendu deux années pour réagir contre le geste du voïvode de la Moldavie”.

²⁹ I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, vol. I, București, 1905, doc. Nr. XIV, p. 29–30; vezi și *Documenta Romaniae Historica, D, Relații între țările române*, vol. I, București, 1977, doc. Nr. 154, p. 249–250. Asupra acestui act, vezi Marieta Chipereț, *Dan al II-lea, domn până la „Marea cea Mare”. Tradiție și realitate*, în „Revista de istorie”, t. 40, 1987, 10, p. 974.

³⁰ Vezi, de pildă, cronologia reconstituită de Nicolae Iorga, în *Istoria românilor*, vol. IV, *Cavalerii*, București, 1937, p. 21–26.

³¹ Virgil Ciocâltan, *Chilia în primul sfert al veacului al XV-lea*, în „Revista de Istorie”, t. 34, 1981, 11, p. 2094.

suficiente indicii care pledează pentru o alternare a stăpânirii Țării Românești cu cea a Moldovei asupra gurilor Dunării în prima jumătate a secolului al XV-lea³².

Acum mă voi mărgini să subliniez că raționamentul lui P.P. Panaitescu, după care bătălia diplomatică dată în jurul cheștiunii cetății Chilia în anul 1429, între împăratul Sigismund de Luxemburg și regele polon Vladislav Jagello, este expresia unui conflict *de dată recentă*, a unui litigiu nou apărut, mi se pare justificat. Arborarea de către Alexandru vodă cel Bun tocmai acum, în 1428–1429, a titlului în care una din componente este „parathalassia”, cred că este de natură să întărească acest raționament și concluzia corespunzătoare.

A VANISHED ICON AND A PRINCELY TITLE

Abstract

A document of 1618 mentions the fact that an icon of Mary Mother of God on which were listed all the donations by Voivode Nicholas Alexander, prince of Wallachia (1352–1364), buried inside the church, was being preserved at the Princely Church of Campulung. The author believes that this unusual icon – now vanished! – was of Byzantine influence : in 1403 Knight Ruy González of Clavijo was noting at Constantinople, in the Church of St. Mary “Peribleptos”, the presence of an image of the Holy Virgin under which, on the same wall, were listed the names of thirty castles and towns donated by the founder, Emperor Romanos III Argyros.

The second part of the article reexamines the title used by Voivode Alexander the Good towards the end of his reign, around 1428–1429. It is likely that “parathalassia”, a term included in this title, should have referred to the extension of the rule of Moldavia over the Black Sea shore, after the conquest of the mouths of the Danube.

³² Ștefan Andreescu, *Une ville disputée: Kilia pendant la première moitié du XVe siècle*, în „Revue Roumaine d’Histoire”, t. XXIV, 1985, 3, p. 217–230.

UN STEAG DOMNESC NECUNOSCU AL LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU*

CONSTANTIN REZACHEVICI

Deși sunt cunoscute destule mențiuni despre steagurile românești medievale¹, steaguri care, în fapt, nu și-au ocupat locul meritat în cadrul vexilologiei universale², totuși numărul celor originale ajunse până la noi (nu al celor reconstituite după mențiuni documentare³), este destul de mic. Prin vitregia vremurilor s-au conservat doar cele depozitate inițial în biserici și mănăstiri sau, mai rar, într-un lăcaș laic, cazul steagului lui Eustratie Dabija, cucerit de imperiali în bătălia de lângă Leventz (Leva), la 9/19 iulie 1664, păstrat la Dresda, inițial în posesia electorului Johann Georg II de Saxonia⁴.

Chiar și dintre cele păstrate numai o mică parte sunt domnești, adică aparținând categoriei pe care o numim azi *steagul țării*, restul sunt cele ale unor unități militare de pedestrimă sau călărime. Și totuși, oricât ar părea de ciudat, mai există și acum steaguri medievale românești, pe care mulți le văd, trecând însă pe lângă ele fără să le descopere. Este și cazul steagului domnesc al lui Constantin Brâncoveanu aflat la mănăstirea Hurez, cea mai însemnată ctitorie a marelui domn.

În 1978, vizitând muzeul mănăstirii, am avut surpriza să descopăr acest steag cu una din fețe expusă sub sticlă, pe un perete al încăperii, în chip de veche reprezentare religioasă, lipsit de toate elementele definitorii ale unui drapel. În vara

* Comunicare la Sesiunea științifică a Facultății de Arhivistică a Academiei de Poliție „Alexandru Ioan Cuza”, București, 26 mai 1999.

¹ Constantin Rezachevici, *Steagurile militare ale Țării Românești și Moldovei în veacul al XVII-lea*, în „Revista de istorie”, XXIX (1976), nr. 6, p. 1199–1213 (unde se citează și bibliografia problemei).

² Cf. Witney Smith, *Les drapeaux à travers les ages et dans le monde entier*, Paris, 1976.

³ De pildă, reconstituirea steagului lui Mihai Viteazul, de culoare albă, pe care figura un corb având în cioc o cruce dublă și alături o stea roșie, așezat pe o creangă de ienupăr verde, pe care l-am readus în discuție în mai 1975 (cf. Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 1200), semnalându-l și lui Dan Cernovodeanu, *Stindardul cel mare al lui Mihai Viteazul*, în „Magazin istoric”, IX (1975), nr. 7, p. 14.

⁴ Constantin I. Karadja, *Steagul românesc al lui Istrate Dabija voevod (pierdut în anul 1664, redobândit în anul 1937)*, în „Analele Academiei Române”, M.S.I., S. III, t. XIX, 1937, extras 13 p + VII pl. Steagul s-a aflat la Muzeul Istoric din Dresda, de unde a fost cumpărat de guvernul român și adus la București în 1937. Întreaga bibliografie a discuției referitoare la atribuirea acestui steag la Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 1203–1204, nota 20.

anului 1989, fiind consultat de Muzeul Militar din București în vederea alcătuirii unei expoziții de steaguri vechi românești, am semnalat existența acestei prețioase piese, care a și fost fotografiată după indicația mea de reprezentanții muzeului din capitală pentru fototeca acestuia. Anii s-au așternut însă și odată cu trecerea lor alte preocupări m-au îndepărtat de steagul lui Constantin Brâncoveanu, pe care, în sfârșit, a venit acum momentul să-l dau la iveală, pentru a-și ocupa locul potrivit în șirul drapelurilor românești.

Este, așadar, vorba de un *steag domnesc*, de tip *gonfalon*, sau *prapure*, cu termenul vechi românesc, de origine slavă, atârnat perpendicular pe luncie (hampă), după cum rezultă limpede din poziționarea inscripției și a figurilor. Pe una din fețe sunt înfățișați împăratul Constantin cel Mare și mama sa Elena, de o parte și de alta a unei cruci simple, desfășurată pe întreaga înălțime a feței, pe care cele două personaje se sprijină cu câte o mână. Reprezentările sunt de tip occidental, cei doi sfinți împărați au coroane împărătești din epoca lui Brâncoveanu, Elena purtând chiar o mantie căptușită cu hermină. La încrucșarea brațelor crucii figurează o aură, iar pardoseala în „tablă de șah” vădește o manieră renescentistă, întreaga compoziție, pe ambele fețe, fiind, foarte probabil, opera unui artist italian.

Inscripția românească, cu litere chirilice, plasată deasupra celor două personaje, de o parte și de alta a brațelor transversale ale crucii, arată că e vorba de „Sfinții împărați Constantin și Elena” (Fig. 1).

Pe cealaltă față a steagului figurează inscripția românească chirilică „Botezul lui Hristos”, fiind înfățișat Iisus în apa Iordanului, asupra căruia se pogoară Sfântul Duh, reprezentat printr-un porumbel, în vreme ce Ioan Botezătorul, aflat pe malul apei, ține mâna dreaptă pe creștetul lui Hristos, în mâna stângă având o cârjă terminată printr-o cruce (Fig. 2).

Steagul s-a păstrat în condiții destul de bune, în partea superioară fiind însă cusut vizibil în mai multe locuri. Lipsește doar o mică porțiune din partea dreaptă heraldic a capului lui Constantin cel Mare, cu o parte din aură, ceea ce corespunde pe cealaltă față cu lipsa părții stângi a aurei lui Ioan Botezătorul și a unui fragment din crucea de la partea superioară a cârjei acestuia.

Steagul este din brocart greu venețian, de cea mai bună calitate, culoarea principală de fond fiind verde închis.

Interesant este că la începutul secolului XX, culegând inscripții din bisericile românești, pe care le-a și publicat în 1905, N. Iorga afla la mănăstirea Hurez un prapur al lui Constantin Brâncoveanu, din 1698, cu inscripție latină, la care se referă în următorii termeni: „Pe un prapor cu Sf. Constantin și Elena și stema țării, zugrăvit în Apus: *Konstantinus Brancovan Valachiae Transalpinæ princeps, anno Domini 1698*. Pe dosul prapurului, foarte frumos lucrat, e botezul Domnului”⁵. Atât!

⁵ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, București, 1905, p. 190.

Fig. 1

Cele două fețe ale steagului (prapore, gonfalon) lui Constantin Brâncoveanu de la mănăstirea Hurez.

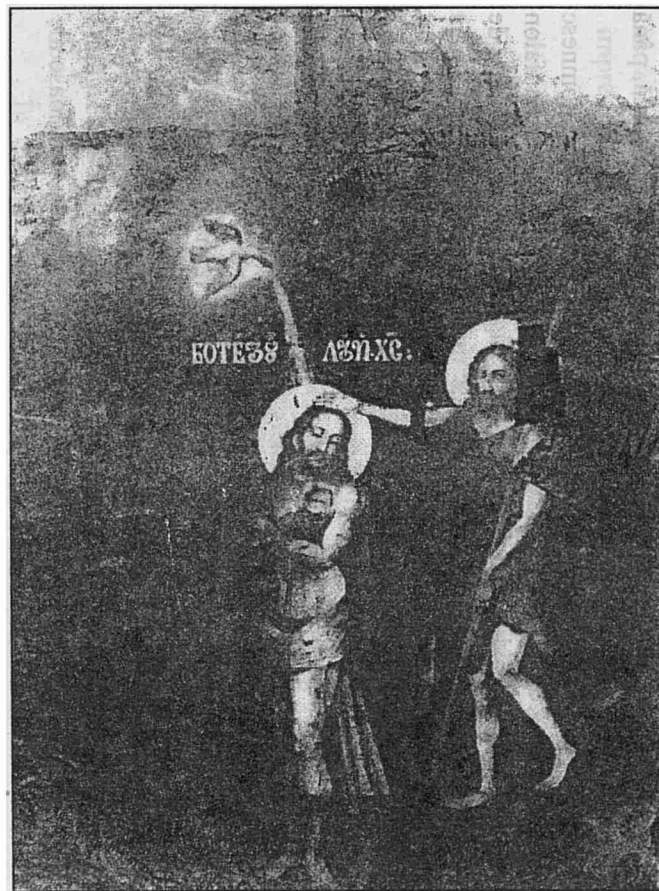

Fig. 2

Chiar și așa această mențiune a trecut neobservată în vexilologia românească, până când am semnalat-o în 1976 în istoriografia de specialitate⁶.

La prima vedere am fi tentați să credem că e vorba de același steag domnesc al lui Constantin Brâncoveanu. În realitate e vorba de două steaguri de tip gonfalon ale voievodului, ambele având aceleași reprezentări religioase, probabil lucrate de același meșter, în manieră occidentală, deosebindu-se însă în ceea ce privește stema Țării Românești, care apare doar pe cel văzut de N. Iorga, dar mai ales sub aspectul inscripțiilor. În timp ce acel menționat de N. Iorga are doar însemnarea latină cu numele, titlul lui Constantin Brâncoveanu și anul 1698, cel descoperit de autorul acestor rânduri tot la Hurez, în 1978, are inscripțiile chirilice românești, amintite mai sus, pe ambele fețe.

Este posibil ca și prapurele lui Brâncoveanu menționat de N. Iorga să se afle încă la Hurez, între reprezentările religioase de tot felul ale mănăstirii, ca și cel pe care l-am depistat în 1978 în muzeul acesteia, figurând ca „icoană”. Confuzia între prapuri (gonfaloane) și așa-zisele *steaguri bisericesti* sau chiar icoane⁷, este veche, datând din al doilea deceniu al secolului XX, când a început și polemica în legătură cu caracterul „bisericesc” sau „militar” al steagurilor cu reprezentări religioase ale lui Ștefan cel Mare, păstrate la mănăstirea Zografu de la Muntele Athos⁸.

În realitate, subliniez încă o dată și cu acest prilej, nu au existat nicicând „steaguri bisericesti”, mai ales sub formă de prapure, cum, din ignoranță, bazată pe lipsa cunoștințelor de specialitate, se mai crede până astăzi, ci doar steaguri laice de tot felul, cu reprezentări religioase, păstrate în mod obișnuit în biserici. Începând din veacul al XIX-lea, mult după ce semnificația lor inițială se uitase, acestea au început să fie scoase la procesiuni și privite ca obiecte de cult, din pricina reprezentărilor religioase, brodate sau pictate, care figurau pe ele⁹.

De la Ștefan cel Mare la Tudor Vladimirescu, pe majoritatea steagurilor românești păstrate sau cunoscute sub formă de mențiuni figurează reprezentări religioase¹⁰, ceea ce este firesc la români, care mult timp s-au împotrivit unor năvălitori păgâni sau islamici, iar apoi și-au legat menținerea ființei de neam de păstrarea credinței ortodoxe. *Steagul lui Constantin Brâncoveanu se înscrie perfect*

⁶ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 1207.

⁷ În trecut, cu prilejul restaurărilor, steagurile erau lipite pe un suport textil și de obicei înrămate sub sticlă, astfel că semăneau cu niște tablouri, ușor confundabile cu icoanele ortodoxe, fiind lipsite de elementele specifice steagurilor (hampă, ciucuri etc.). Astfel, referitor la steagul moldovenesc din vremea lui Eustratie Dabija, păstrat până în 1937 la Dresda, Constantin I. Karadja, *op. cit.*, p. 78, arăta că: „Pe la începutul secolului al XIX-lea, rămășițele steagului, atunci în zdrențe, au fost lipite pe pânză și întinse pe o ramă, ca un tablou”.

⁸ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 1211–1212.

⁹ *Ibidem*, p. 1212.

¹⁰ *Ibidem*, p. 1200 și urm.

în acest șir. Sfântul Constantin cel Mare era patronul onomastic al domnului, și împreună cu mama sa, Sfânta Elena, figura în hramul bisericii mănăstirii Hurez¹¹.

Această mănăstire, începută în vara anului 1690, în vecinătatea unui mic schit, înălțat, cum am identificat mai demult, de Eremia monahul pe moșia sa de la Hurez¹², a constituit principala ctitorie a lui Constantin Brâncoveanu, socotită „cea mai frumoasă și mai întinsă din ctitoriile sale mănăstirești”¹³. Era normal ca Brâncoveanu să-și depună aici spre păstrare steagurile sale domnești. Obligat de poziția sa, de echilibru precar între imperiali și otomani, să întrețină o oaste de circa 20 000 de oameni, bine echipată, să reorganizeze categoriile militare mai vechi și să înființeze chiar altele noi, să facă o adevărată reformă militară în 1690, integrând toate categoriile militare, inclusiv mercenarii, în *organizarea slujitorească*, să creeze prima flotă militară fluvială românească pe Dunăre, în sfârșit, să consolideze sistemul de apărare al țării reprezentat de mănăstirile fortificate, între care se număra și Hurezu, Constantin Brâncoveanu nu putea lipsi, firește, întreg acest sistem militar, bine pus la punct¹⁴, de însemnele sale reprezentative, steagurile. Dintre acestea pot fi amintite astăzi însă, ca păstrate, doar cele două drapele domnești de la mănăstirea Hurez.

În lipsa unor arsenale românești de tip apusean, „pușcăriile” domnești, sub autoritatea marelui armaș, adăpostind doar o parte din armele domniei și o seamă de prizonieri, steagurile românești erau păstrate, cum am amintit, în biserici, de obicei mănăstirești, ca cea de la Hurez. Exemple de acest fel se întâlnesc însă, în ceea ce privește trofeele, și la vecini, încă din secolul al XV-lea. După campania din Moldova, din 1467, regele Matiaș Corvin, deși înfrânt, a dus câteva steaguri moldovenești capturate la Buda, așezându-le „cu mare solemnitate în biserica parohială a preafericitei fecioare Maria”¹⁵. În urma înfrângerii de la Obertyn, din 1531, steagurile dobândite de la Petru Rareș au fost expuse de poloni în catedrala de la Cracovia¹⁶. A doua zi după bătălia de la Bucov, pe Teleajen, din 20 octombrie 1600, hatmanul de câmp Stanislav Żółkiewski relatează că vreo 150 de steaguri ale lui Mihai Viteazul urmează a împodobi catedrala din Cracovia, unde „steagurile

¹¹ Inscricția acesteia, la N. Iorga, *op. cit.*, p. 184–185.

¹² Constantin Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu – Zărnești 1690* –, București, 1989, p. 125, nota 206.

¹³ N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, București, 1938, p. 399. Cf. și Lucian Roșu, *Mănăstirea Hurez*, București, 1965.

¹⁴ Pentru organizarea oastei și reforma militară a lui Constantin Brâncoveanu, cf. Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 127–150; idem, *Elemente noi în oastea lui Constantin Brâncoveanu*, în *Constantin Brâncoveanu*, București, 1989, p. 95–112.

¹⁵ I. Lupaș, «*Chronicon Dubnicense*» despre Ștefan cel Mare, în „Analele Academiei Române”, M.S.I., S. III, t. X, 1929, p. 355.

¹⁶ Ercole Dalmatul, în *Călători străini despre țările române*, I, București, 1968, p. 315.

*prusiene s-au frânt și au căzut*¹⁷, acestea din urmă fiind cele cucerite de la cavalerii teutoni cu peste trei sferturi de veac în urmă, dovadă că astfel de drapele militare capturate nu erau doar *expuse*, ci și *păstrate timp îndelungat în biserici*.

La români erau ținute în biserici steagurile proprii, ca gest de ofrandă, după scoaterea din uz sau desființarea unor unități militare. Astfel, după obiceiul românesc, steagul unui regiment de călărime ușoară „valahă”, probabil cel al colonelului Sandu Colțea, aflat în solda regelui suedez Carol XII, un prapur cu reprezentarea Sfântului Gheorghe, a fost conservat în biserica protestantă din localitatea suedeză Eksjö până în secolul XX¹⁸.

La 1702, în vremea lui Constantin Brâncoveanu, după mărturia englezului Edmund Chishull, în biserica mănăstirii Cotroceni, de lângă București, erau ținute până „și cele două tuiuri ce îngăduie turcii să fie purtate înaintea acestui domn împreună cu steagul țării și un altul numit „*flamura pascală*” pe care Treimea este înfățișată în întregul său în chip neîngăduit (după concepția autorului anglican al relatării – n.a.) – iar Dumnezeu Tatăl – redat prin icoana unui bătrân venerabil – privește la trupul Mântuitorului nostru cum stă răstignit pe cruce”¹⁹.

Tradiția depozitării steagurilor de tot felul în biserici s-a păstrat până târziu în secolul al XIX-lea în Transilvania, unde un drapel românesc de la 1848 era ascuns în biserica din localitatea Bob din Munții Apuseni²⁰.

Aceste steaguri cu reprezentări religioase, fie domnești, fie ale unor unități militare, nu erau obiecte de paradă, ci *erau purtate efectiv pe câmpurile de luptă*, deși astăzi sunt tratate, din neștiința celor care le păstrează, drept „prapuri bisericești” sau chiar „icoane”. Astfel, gonfalonul cu reprezentarea Sfântului Gheorghe de la Eksjö a însoțit regimentul românesc amintit în campaniile regelui Carol XII, steagul probabil domnesc al lui Eustratie Dabija, cu reprezentarea lui Hristos a fost cucerit în 1664 de oștenii electorului saxon pe câmpul de luptă de la Leventz (Leva), și tot în acest context amintesc că în bătălia de la Guruslău, din 1601, Mihai Viteazul și George Basta au capturat un prapur (gonfalon) secuiesc înfățișând pe Hristos răstignit pe toată lungimea pânzei, a cărei reprezentare s-a păstrat²¹.

¹⁷ Mihai Viteazul în conștiința europeană, I, *Documente externe*, București, 1982, p. 584, 588. Cf. și Constantin Rezachevici, *Steagurile militare ale Țării Românești și Moldovei în veacul al XVII-lea*, p. 1211.

¹⁸ C. I. Karadja, *Un steag, poate românesc, în Suedia*, în „*Revista istorică*”, XV (1929), nr. 4–6, p. 145–148; Constantin Rezachevici, *Steagurile militare ale Țării Românești și Moldovei*, p. 1209–1211, cu restul bibliografiei problemei, p. 1209, nota 46.

¹⁹ *Călători străini despre țările române*, VIII, București, 1983, p. 199.

²⁰ Constantin Mustață, *În vâltoarea vremurilor. Rememorări. Confesiuni. Atitudini*, București, 1988, p. 59.

²¹ Mika S., *Weiss Mihály*, Budapesta, 1893, pl. II, anexa. Cf. și Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 1211.

Așadar, steagul prezentat acum al lui Constantin Brâncoveanu, cu inscripție chirilică, de la mănăstirea Hurez, necunoscut până în prezent, trebuie să-și schimbe statutul, revenind de la cel de așa-zisă „icoană”, expusă sub sticlă pe un perete al muzeului mănăstirii sau păstrat în depozitul acesteia, la cel real de stindard domnesc al marelui voievod.

AN UNKNOWN PRINCELY BANNER OF CONSTANTIN BRANCOVEANU

Abstract

Given the scarcity of medieval banners of the Romanian Principalities lying outside the Carpathian preserved through all the hardships of those troubled times to our days, the presentation of a princely banner of the Gonfalon type of Constantin Brancoveanu, marked an event in Romanian vexilology.

The author discovered this banner as early as 1978 in the museum of Hurez Monastery where, deprived of the definite elements of a banner (hemp, etc.), it was exhibited as an old religious representation. It was in fact a banner of Constantin Brancoveanu, different from the one signaled by Nicolae Iorga in 1905, with a Latin inscription dating to 1698. The one presented now is of Venetian brocade, with dark green as its main colour. One face shows Constantine the Great and his mother Elena, with a plain lance standing between them and bearing the Cyrillic inscription “*The Holy Emperors Constantine and Elena*”. The other face shows the Baptism of Christ in the waters of the Jordan by John the Baptist, with the Holy Spirit descending as a dove and with the inscription “*The Baptism of Christ*.”

The only princely banner of Constantin Brancoveanu preserved to our time (considering that no other information about the one identified by Nicolae Iorga in 1905 has ever been made available) was housed by the religious foundation of the prince, Hurez Monastery. The medieval custom of preserving banners in churches has often led to their misinterpretation as cult objects, owing to their religious representations.

VIAȚĂ COTIDIANĂ LA SECUI

TRĂSĂTURILE SPECIFICE ALE EVOLUȚIEI TÂRGURILOR DIN SCAUNELE SECUIEȘTI

PÁL JUDIT

La mijlocul secolului trecut istoricul Kővári László considera că Transilvania este săracă în orașe: „Orașele sunt mici, satele prăpădite”. El enumeră în total 77 de orașe, din care 11 orașe libere regești, 2 orașe nobile, 13 locuri taxaliste și 50 de târguri. „Diferența dintre ele – scrie Kővári – este că orașele libere regești merită denumirea de oraș, orașele nobile denumirea de târg, iar majoritatea locurilor taxaliste și a târgurilor nu sunt decât sate mai mari”¹. Din cele 77 de orașe și târguri notate de el 12 sunt pe teritoriul scaunelor secuiești, dintre care Târgu Mureș este enumerat printre orașele libere regești; Sfântu Gheorghe, Târgu Secuiesc, Ilieni, Brețcu, Odorheiu Secuiesc, Miercurea Ciuc și Vlăhița printre locurile taxaliste, iar Cristuru Secuiesc, Gheorgheni, Miercurea Nirajului și Vințul de Sus figurează printre târguri.

Unele dintre așezările urbane de pe teritoriul scaunelor secuiești au primit deja privilegiile de la regele Sigismund de Luxemburg în urma unei evoluții spre forme urbane. De la început, însă, s-a creat o ierarhie între aceste centre urbane, atât în funcție de puterea lor economică și gradul lor de urbanizare, cât și în funcție de privilegiile deținute, deși privilegiile nu erau întotdeauna în concordanță cu puterea economică și gradul de urbanizare.

Aceste așezări urbane aveau o serie de trăsături specifice. O primă astfel de trăsătură specifică ce se remarcă la studiul acestor localități urbane este deosebirea față de *oppidum*-ul din Europa Centrală (Polonia, Cehia, Ungaria), categorie din care ele fac parte în ciuda deosebirilor. În literatura de specialitate maghiară, de pildă, între *oppidum* și *civitas* se face deosebirea în primul rând în funcție de statutul juridic și dreptul de reprezentare la dietă și mai puțin după privilegiile care se mișcau pe o gamă largă și erau destul de variate. Astfel *oppidum*-ul era sub autoritatea unui senior laic sau ecleziastic (care putea să fie în unele cazuri și regele), era pus sub jurisdicția comitatului, avea autonomie îngrădită și nu avea drept de reprezentare în dietă. În schimb, așezările urbane de pe teritoriul scaunelor secuiești nu au fost în stăpânirea unui feudal, iar în cazul locurilor taxaliste situația devine și mai complicată: ele aveau autonomie foarte largă, erau scoase de sub jurisdicția scaunelor, apelul se făcea direct la principe și aveau drept de reprezentare în dietă. Locurile taxaliste aveau autonomie la fel de largă, deci, cu cea a orașelor libere regești, deosebirile dintre ele nu pot fi foarte precis formulate, acestea fiind mai degrabă de natură economică. Aceste două categorii în Transilvania, de altfel, se intersectau: o serie de orașe libere regești erau totodată și locuri taxaliste. *Oppidum*-urile de pe teritoriul scaunelor secuiești reprezintă, deci, o categorie aparte în zonă, cu autonomie foarte largă, asemănătoare cu cea a *civitas*-urilor, dar cu o putere economică scăzută. Cauza acestei situații poate fi căutată în politica principilor de sprijinire a orașelor și astfel aceste localități au fost înzestrate cu privilegii generoase, fără să aibă o putere economică comparabilă cu cea a orașelor săsești.

¹ Kővári László, *Erdélyország statisztikája*, Kolozsvár, 1847, p. 166.

Cu toată politica favorabilă a principilor, din punct de vedere economic târgurile nu reprezentau o forță serioasă, cu excepția orașului Târgu Mureș; au constituit – cu mici excepții – centre economice și piețe de desfacere doar pentru zona înconjurătoare.

Târgurile secuiești se caracterizează, deci, printr-o largă autonomie administrativă și juridică, care, însă, nu s-a bazat pe o dezvoltare economico-socială adecvată, cum a fost în cazul orașelor săsești. Această slăbiciune economică a contribuit la pierderea treptată a autonomiei și privilegiilor precum și la luptele continue pentru apărarea statutului urban, mai ales față de scaune.

Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea unele dintre târguri au fost incluse în teritoriul regimentelor de graniță, ceea ce a însemnat și amestecul autorităților militare în viața târgurilor și existența triplei autorități asupra lor.

Interferențele dintre autoritatea Guberniului, a scaunului și a Comandamentului General au dat naștere la nenumărate conflicte. În 1805 Guberniul a instruit magistratul din Sfântu Gheorghe ca de acum încolo să se adreseze „jurisdicției militare” dacă au reclamație împotriva persoanelor „din ordinul militar”². Autonomia sfaturilor era destul de limitată și se extindea în unele probleme asupra unei părți restrânse ale populației. Tot în 1805 judele din Sfântu Gheorghe raporta Guberniului că „localitatea noastră în mare parte este sub armată, iar nobilii puțini la număr sunt sub jurisdicția scaunului Sepsi”³.

Îngrădirea autorităților târgurilor militarizate reiese și din instrucțiunile date administratorilor de către Guberniu în 1816, în care se menționa că dacă o persoană din magistrat este reclamată, trebuie compusă o comisie mixtă de investigații din funcționarii scaunului și autoritățile militare, iar pedeapsa să fie aplicată de comun acord⁴.

Data fiind cuprinderea majorității covârșitoare a locuitorilor liberi în cadrul regimentelor de graniță, magistratele din aceste târguri erau compuse de grăniceri. Autoritățile militare puneau, însă, tot felul de piedici în calea alegerii lor. În urma unei hotărâri din 1826, membrii sfatului nu puteau să depună jurământul înainte de a primi acordul autorităților militare. În 1847 magistratul din Brețcu a cerut sprijinul Guberniului, datorită faptului că autoritățile militare nu erau de acord cu alegerea unuia dintre jurați și postul era vacant de câteva luni⁵. Magistratul din Târgu Secuiesc a depus, de asemenea, mai multe plângeri împotriva autorităților militare, fie din cauza amestecului în conducerea târgului, fie pentru vaxarea magistraților, dar mai ales pentru amestecul în viața breslelor.

Viața acestor localități a fost caracterizată – în strânsă legătură cu conflictul dintre scaune, autoritățile militare și târguri – de conviețuirea și conflictul dintre orășeni și nobili, deși acestea n-au fost caracteristice numai acestor localități urbane. Încă din secolul al XV-lea și prima jumătate a secolului al XVI-lea existau tensiuni sociale în cadrul târgurilor între orășeni și câțiva secui puternici și influenți, prevestind conflictul dintre orășeni și nobili, care va dura până la 1848. Din secolul al XVI-lea, acest conflict s-a cristalizat sub forma rivalității dintre nobili și orășeni. Cel mai celebru caz este cel al Odorheiului, unde putem să urmărim documentar acest conflict timp de aproape trei secole.

În 1574 voievodul Ștefan Báthori a obligat nobilii de aici, care au fost scutiți de el sau de predecesorii lui, să suporte o parte din contribuții, deoarece și ei profită de pământul, fânețele și pădurile târgului⁶. În 1623 Gabriel Bethlen a lărgit privilegiile orășenilor, hotărând ca în continuare să

² Arhivele Statului din Ungaria (în continuare A.S.U.), Gubernium Transylvanicum, fond 46, nr. 647/1805.

³ Ibidem, nr. 5969/1805.

⁴ Ibidem, nr. 2711/1830.

⁵ Ibidem, nr. 10142/1847.

⁶ *Székelv Oklevéltár* (prescurtat SzO), red. Szabó Károly, Szádeczky Kardoss Lajos, Kolozsvárt, 1872-1934, vol. IV, p. 32-33.

participe la sarcinile publice și la impozite și nobilii care locuiesc în case „orășenești”; nobilii dacă vor să dea în judecată pe un orășean puteau să o facă numai la instanța orășenească, iar beneficiul pieței și al amenzilor urma să fie numai al orășenilor⁷. Anul următor principele a revenit asupra problemei și a poruncit judeului regal al scaunului să nu scoată pe nimeni de sub jurisdicția târgului, dacă locuiește în casă „orășenească” și își vinde marfa în piața târgului. În continuare a fost interzisă vânzarea și cumpărarea caselor fără avizul „târgului”, pentru că nu este admisibil să scadă numărul orășenilor⁸. În 1630 era numită chiar și o comisie pentru cercetarea și reglementarea situației din târg. În instrucțiile date de principele Gheorghe Rákóczi I comisiei se stipula că numai cei care au fost înnoțiați de principii anteriori sau au prestat un serviciu țării, au adus jertfe de sânge pe câmpul de luptă să fie lăsați în continuare în rândul nobililor⁹.

Conflictul însă a degenerat în așa măsură încât a trebuit reglementat de o comisie aleasă cu ocazia dietei de la Sighișoara, cu ajutorul căreia în 1639 s-a încheiat o înțelegere între nobili și orășeni. Dintre cele nouă puncte ale acordului amintim numai câteva: nobilii, care sunt în evidența scaunului și au parcele și case nobiliare, să fie scutiți în continuare de sarcini publice, în schimb nobilii a căror casă nu e scutită, să contribuie după casă și parcelă împreună cu orășenii. Dacă este vorba de interesul întregului oraș și nobilii să apere interesul localității. Nobilii care devin negustori vor fi datori să plătească vamă, dar întregul beneficiu al pieții și târgurilor să fie al orășenilor. Hotarul, pădurile, apele rămăneau în posesia comună a celor două părți¹⁰.

În Odorhei existau concomitent două sisteme administrative și legislative: unul al nobilimii și celălalt al orășenilor. În secolul al XVIII-lea, datorită scăderii potențialului economic și a condițiilor politice nefavorabile, orășenii au pierdut teren în fața nobilimii. Această pierdere de teren rezultă și din înțelegerile realizate între cele două părți în 1720 și 1757. Conform înțelegerilor, orășenimea a fost nevoită să cedeze din privilegiile economice de până atunci, în schimb nobilimea se obliga să suporte o parte din sarcinile publice, ca de pildă încartiruirile și poștăritul¹¹. Neavând sprijinul principilor, ca până atunci, și neavând nici o burghezie puternică, târgurile au devenit tot mai vulnerabile față de pretențiile scaunelor și încetul cu încetul și-au pierdut terenul, respectiv și o parte din privilegiile dobândite.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, în atmosfera care a urmat după abrogarea reformelor iosefine în rândul opoziției nobiliare, vicejudele regesc l-a întemnițat în toamna anului 1792 chiar și pe primarul din Odorheiu Secuiesc, István Török, eliberat numai la insistențele Guberniului¹². Din 1800 nobilii au trecut la un nou atac și au încercat extinderea jurisdicției nobiliare, cerând desființarea jurisdicției independente a orășenilor. În 1815 conflictul a intrat într-o nouă etapă, în care problema centrală a fost nu jurisdicția, ci repartizarea mai echitabilă a sarcinilor publice. Acum s-a ridicat și problema unirii celor două jurisdicții. Unioniștii – burghezi și nobili laolaltă – au redactat în 1817 un

⁷ *Ibidem*, p. 220–223.

⁸ *Ibidem*, p. 226–227. Parcelele și casele erau de două tipuri: nobiliare și „orășenești”; în funcție de tip, erau sub jurisdicția scaunului sau a orașului. În diplomă se dau și câteva exemple de scoatere de sub jurisdicția târgului: cumpărarea unei case de către un nobil de la un orășean, mutarea iobagilor unor nobili în Odorhei, cazul unei persoane care locuiește pe teritoriul cetății, dar trăiește de pe urma pieții, fiind meșteșugar, deci se cuvine să contribuie și acolo.

⁹ SzO, vol. VI, p. 112–113.

¹⁰ SzO, vol. VI, p. 140–146.

¹¹ Szele György, *A székelyudvarhelyi nemesség és polgárság kiváltságjogi pöre a XVIII és XIX század fordulóján*, Debrecen, 1913, p. 11–14.

¹² Magyar András, *Date privind lupta dintre nobilime și orășenimea din Odorhei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*, în *Studii de istorie a naționalității maghiare și a înfrățirii ei cu națiunea română*, București, 1976, p. 107–108.

compositio unional având 16 puncte, conform căruia magistratul urma să fie compus dintr-un număr egal de nobili și de burghezi, judele urma să fie ales alternativ din cele două comunități, iar beneficiile târgului trebuiau împărțite în mod egal. Înțelegerea a fost semnată de 117 nobili și 64 de orășeni. În urma protestelor, Guvernul a numit pe unul dintre consilieri să medieze între cele două tabere și ca urmare înțelegerea a fost revedeată, dar tocmai în problema împărțirii echitabile a sarcinilor n-a reușit să soluționeze conflictele, mai ales că nobilii constituiau aproximativ 2/3 din locuitori. În 1821 au fost audiați semnatarii compoziției din 1817 și mulți nu s-au prezentat sau și-au revocat semnătura și numai 24 au rămas ferm pe poziția unionistă. În 1822 ideea liberală a unificării a fost scoasă de pe ordinea de zi și a fost considerată o „cauză falită” până în anul 1848¹³.

La Târgu Secuiesc majoritatea covârșitoare a populației era formată din orășeni liberi, mici meșteșugari, dar nici aici n-a lipsit conflictul cu nobilii. În 1721 un cetățean din târg – cel mai avut, care a fost de mai multe ori și jude – a fost înobilat și încerca sub acest titlu să obțină și scutire de impozite și alte obligații. Târgul a protestat împotriva înobilării invocând privilegiile localității și astfel a început un proces între cele două părți, care a durat mai bine de trei decenii. Târgul argumenta în proces cu privilegiile lui anterioare înobilării, cu exemplul altor orașe și cu bunăstarea stării burgheze și implicit a țării, care ar fi periclitată de practicile de înobilare a orășenilor. Este interesant că în timpul procesului, nobilul Szötsi a mai fost ales jude al târgului și a renunțat pentru perioada respectivă la imunitate și după aceea a plătit câțiva ani contribuția, el figurând și cu ocazia conscripției generale din 1750 ca *cives*. Mai târziu și el, și ginerii lui au mai încercat reluarea procesului, dar Guvernul le-a răspuns că dacă vor să aibă parte de beneficiile târgului trebuie să participe și la suportarea sarcinilor. Până la urmă locuitorii din Târgu Secuiesc au reușit să împiedice scutirea de sarcini a nobililor și crearea de parcele nobiliare în târg, ajutați și de numărul relativ mic al nobililor¹⁴.

La Târgu Mureș a intervenit chiar și Mihai Viteazul în conflictul dintre nobili și orășeni și în 1599 a obligat pe cetățenii înobilati de aici, ca în afara celor menționați nominal, să participe la suportarea sarcinilor publice împreună cu orășenii¹⁵. Generalul Basta a poruncit în 1603 nobililor din Târgu Mureș să participe la reconstrucția școlii și bisericii incendiate¹⁶. Pe teritoriul cetății nou construite numai cei din starea orășenească aveau dreptul să posede case¹⁷. Gabriel Bethlen, în diploma în care ridica Târgu Mureș la rang de oraș liber regesc, a întărit și vechile privilegii ale localității și stipula că nobilii care locuiesc în oraș sau se vor muta acolo rămân nobili privind persoana lor, dar casele și loturile lor țin de jurisdicția orașului și sunt obligați să suporte sarcinile publice împreună cu orășenii. La protestul nobililor, principele revine însă peste câteva luni asupra hotărârii și decide ca nobilii, casa lor și toți cei care locuiesc în ea să fie scutiți de orice fel de contribuție conform principiului „*prior tempore, potior est jure*”, deoarece privilegiile lor sunt mai vechi decât cele ale orașului¹⁸.

În legătură cu parcelele nobiliare, în doleanțele „națiunii secuiești” din 1724 figura și cererea ca dacă unii nobili depun jurământ de credință și devin orășeni să-și presteze obligațiile în continuare și către scaun. Ei s-au plâns și de faptul că, în schimb, autoritățile orășenești interzic strict înstrăinarea parcelelor orășenești¹⁹. La sfârșitul secolului al XVIII-lea Târgu Mureș se plânga împotriva celor 32

¹³ Szele György, *op.cit.*, p. 18–48.

¹⁴ Szalay Gyula, *Kézdivásárhelyi Szötsi István főbiró élete (1675–1760) és nemességi pöre (1721–1754)*, Szamosújvár, 1915, p. 15–57.

¹⁵ SzO, vol. VIII, p. 346–348.

¹⁶ SzO, vol. VI, p. 3–4.

¹⁷ Orbán Balázs, *A Székelyföld leirása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, Pest, vol. IV, 1868–1873, p. 131.

¹⁸ Szádeczky Kardoss Lajos, *A székely nemzet története és alkotmánya*, Budapest, 1927, p. 263.

¹⁹ A.S.U., fond 46, nr. 323/1724.

de parcele nobiliare existente, care dăunează mult orașului prin cârciumăritul liber și prin găzduirea cârcaciilor care fac concurență meșterilor breslași²⁰.

În urma revoluției de la 1848 situația s-a schimbat, a început un proces de modernizare în cursul căruia aceste jurisdicții multiple au fost desființate, începând chiar cu regimentele de graniță. Existența acestor jurisdicții multiple a caracterizat, însă, viața acestor localități până în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Un caz special l-a constituit Gheorgheniul, unde au coexistat trei jurisdicții: grănicerii au fost sub jurisdicția autorităților militare, iobagii sub cea a stăpânilor și a scaunului, iar armenii au avut jude propriu, iar din 1794 a funcționat și un tribunal comercial, *Forum Mercantii*, cu un jude și 12 jurați, care judeca orice cauză în care erau implicați armenii în afară de crimele capitale.

Un aspect interesant legat de problematica nobililor din orașe este cazul câtorva localități – Sfântu Gheorghe, Ilieni, Cristuru Secuiesc –, unde nobilii nu numai că s-au organizat în jurisdicții separate, dar comunitatea lor a fost tratată separat ca „sat”, iar orășenii au format „orașul” din cadrul aceleiași localități. Astfel, în cazul acestor localități ne întâlnim cu Sfântu Gheorghe-sat și Sfântu Gheorghe-oraș etc., așa cum apar și în conscripții. Această despărțire numai în cazul târgului Cristuru Secuiesc se putea localiza oarecum pe teren, aici putem să deosebim trei localități distincte, chiar dacă contopite: târgul Cristur, satul Cristur și satul Timafalva, care s-au unificat abia după 1848. În cazul localităților Sfântu Gheorghe și Ilieni însă „orașul” și „satul” nu erau așezări distincte, casele erau amestecate în funcție de apartenența proprietarului, „orașul” și „satul” fiind numai ficțiuni juridice.

În cazul localității Sfântu Gheorghe aceste două comunități nu se disociau teritorial, deci nu era vorba de două localități distincte, ci doar de două comunități având jurisdicție separată: „orășenii” erau sub jurisdicția sfatului, iar „sătenii” sub cea a scaunului. Nu știm exact când s-a produs această ruptură, din secolul al XVII-lea cele două comunități apar deja separat în izvoare; cauza trebuie căutată în diferențele dintre nobili și orășeni. „Orășenii” din Sfântu Gheorghe, în secolul al XVII-lea plăteau numai impozitul către Poartă și erau obligați la transmiterea poștei, „sătenii” în schimb aveau sarcini militare. Printr-o hotărâre din 1678 s-a stabilit ca „sătenii” care locuiesc pe parcele orășenești să nu fie obligați la cărăușie, deoarece ei au obligații militare, dar să contribuie împreună cu „orășenii”²¹. În localitate exista un jude orășenesc și unul sătesc, uneori cele două funcții fiind deținute de o singură persoană. În 1727 orășenii s-au plâns Guberniului că posesorii parcelelor „sătești” au cumpărat multe parcele „orășenești” și au așezat acolo iobagi, astfel că „nu credem că există târg taxalist în patria asta în stare mai mizerabilă ca noi”; ei au cerut ca parcelele orășenești să rămână sub jurisdicția târgului, „că altfel fac sat din orașul nostru și *consequenter* pierim complet”²². Este interesant că armaliștii care au locuit în partea „orășenească” au plătit impozit ca ceilalți orășeni așa cum reiese pentru anul 1732 din arhiva târgului²³.

La Ilieni, dacă o parcelă nobiliară, adică „sătească”, ajungea în mâinile unui orășean, acesta trebuia să plătească impozit către „oraș”, deci nu era recunoscută imunitatea în sine a parcelelor²⁴. La mijlocul secolului al XIX-lea Iganzen von Treuenfeld nota la Sfântu Gheorghe, Ilieni și Cristuru Secuiesc ca o curiozitate acest obicei de a desemna locuitorii liberi și supuși cu termenul de „orășeni” și „săteni”²⁵. Acesta nu era numai un specific al celor trei localități, același lucru fiind semnalat de Lenk în Transilvania și în cazul localităților Ighiu și Blaj²⁶.

²⁰ A.S.U., fond 135, fasc. 125.

²¹ Orbán Balázs, *op.cit.*, vol. III, p. 39.

²² Gödri Ferenc, *Sepsi-szent-györgy város története, în Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarországgal ezeréves fennállása ünnepére*, red. Potsa Jzsef, Sepsiszentgyörgy, 1899, p. 86.

²³ Szalay Gyula, *op.cit.*, p. 11–12.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Iganzen von Treuenfeld, *Siebenbürgens geographisch-, topographisch-, statistisch-, hydrographisch- und orographisches Lexikon*, Wien, 1839, vol. II, p. 240, vol. IV, p. 47–48.

²⁶ *Ibidem*, vol. I, p. 88, vol. III, p. 11–12.

În fiecare localitate avem o situație oarecum unică, deoarece raportul de forțe se modifica după numărul, puterea și influența celor două părți. La Sfântu Gheorghe, unde existau familii nobiliare puternice, ca familia Daczó, Székely și altele, sau la Ilieni nobilii au reușit o separare totală de târg și o situație favorabilă; la Odorheiu Secuiesc s-a desfășurat o luptă aprigă între cele două părți marcate de mai multe încercări de compromis; la Târgu Secuiesc orașenii, fiind mult mai numeroși și puternici, au reușit să împiedice constituirea unor imunități nobiliare, iar la Miercurea Ciuc, prin sistemul de moștenire a parcelelor și caselor, s-a împiedicat mutarea nobililor în târg.

Un aspect interesant, dar neglijat de cercetare, este modernizarea administrației acestor localități și încercările de a-și păstra privilegiile din partea nobililor, dar și a orașenilor, proces care durează încă aproximativ trei decenii după revoluția de la 1848. După înăbușirea revoluției, în perioada absolutismului, administrația austriacă a introdus forțat niște măsuri de modernizare și raționalizare a administrației medievale. Ca reacție la aceste măsuri venite „de sus”, în prima fază a liberalizării, în 1861, odată cu restaurarea vechilor unități administrative, și forțele conservatoare au văzut momentul favorabil pentru restaurare totală. În primăvara anului 1861 Guberniul a trimis o circulară în vederea „reorganizării orașelor”²⁷. La Odorheiu Secuiesc, deși unificarea celor două jurisdicții – orășenească și nobiliară – s-a petrecut încă în 1848, cu ocazia ședinței pentru alegerea noului magistrat unii nobili au cerut anularea unirii, dar au rămas în minoritate²⁸. Aceștia nu s-au resemnat, au înaintat o suplică Guberniului în care au cerut respectarea vechilor „compoziții” și repunerea lor în vechile drepturi²⁹. Guberniul s-a pronunțat în favoarea menținerii unificării în numele principiului egalității în drepturi pronunțate de legile din 1848, precum și din considerentul raționalizării administrației, dar avea în vedere și „respectarea dreptului constituțional”, lăsând astfel o porțiță deschisă pentru cererea nobililor³⁰. Orașenii au văzut în mișcarea unei părți a nobilimii „periclitarea înfloririi viitorului orașului”³¹, care nu s-a putut dezvolta până atunci tocmai datorită fărâmițării politice, ei invocând cerințele epocii și principiul egalității în drepturi³² și până la urmă a triumfat rațiunea.

Aceeași problemă s-a ivit și în alte localități. Astfel, la Ilieni, în aprilie 1861, la adunarea pentru alegerea noului magistrat „în concordanță cu spiritul epocii”, care „cere unire”, s-a hotărât ca și „sătenii” să participe la alegerea judeului „orășenesc” și de acum încolo cele două jurisdicții să se unifice complet³³. Dar și aici o parte din „săteni” au fost împotriva și au cerut menținerea jurisdicțiilor separate³⁴. La Cristuru Secuiesc, de asemenea, s-a pus problema despărțirii celor trei comune (Cristur-oraș, Cristur-sat și Timafalva) unificate „cu forța” de comandantul trupelor austriece Heydte în 1849³⁵.

Problema privilegiilor nobiliare s-a pus și în anii '70 ai secolului al XIX-lea, mai ales legat de dreptul de cârciumărit. Proteste împotriva taxelor aplicate pe importul și desfacerea vinului și a altor băuturi alcoolice au fost înregistrate în aproape toate orașele: la Târgu Secuiesc, Târgu Mureș, Odorheiu Secuiesc, Miercurea Ciuc³⁶. În 1870 nobilii din Târgu Mureș mai exercitau privilegiul

²⁷ A.S.U., fond 266, nr. 25/1861.

²⁸ Ibidem, nr. 2077/1861.

²⁹ Ibidem, nr. 3254, 5260/1861.

³⁰ Ibidem, nr. 2077/1861.

³¹ Ibidem, nr. 7258/1861.

³² Ibidem, nr. 7139/1861.

³³ Ibidem, nr. 1194/1861.

³⁴ Ibidem, nr. 3185/1805.

³⁵ Ibidem, nr. 8635/1861.

³⁶ A.S.U., K 150, 1872-V-12, fasc. 195, 1874-V-12, fasc. 363.

cârciumăritului liber, invocând legea urbarială din 1853, dar numai pentru rachiu³⁷. Chiar și în 1875 orașul a fost nevoit să anuleze contractul de arendă pentru desfacerea băuturilor spirtoase, pe motiv că arendașul n-a vrut să respecte privilegiile parcelelor nobiliare³⁸.

Legile din deceniile 5–8 ale secolului trecut au dus la desființarea definitivă a rămășițelor privilegiilor de grup, a jurisdicțiilor multiple care au caracterizat existența acestor localități timp de secole. În deceniile următoare evoluția lor s-a încadrat în specificul mai general al dezvoltării orașelor din Transilvania, respectiv din Imperiul austro-ungar, cu mici diferențe provenite mai ales din rămânerea în urmă generală a provinciilor de est. Aceste orașe au fost caracterizate de supraviețuirea unor fenomene care în vest deja dispăruseră odată cu modernizarea mai timpurie. Dintre aceste fenomene anacronice putem să amintim formarea târzie a breslelor (Târgu Secuiesc, Odorheiu Secuiesc, Sfântu Gheorghe), precum și supraviețuirea lor sub forma asociațiilor industriale până la sfârșitul perioadei și ca atare rolul mare jucat de industria meșteșugărească în economia câtorva orașe (Târgu Secuiesc, Odorheiu Secuiesc). Începând însă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea tendințele de uniformizare au fost mult mai puternice decât resursele particularismului și aceasta se observă atât în structura cât și în aspectul acestor localități.

TESTAMENTUL LUI ANDRÁS SZÉKELY

KINGA S. TUDÓS, MÁRIA PAKUCS

Sub egida Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”, în cadrul programului *Diplomatarul Secuiesc. Serie Nouă / Székely Okelvéltár. Új sorozat*, a fost inițiată colectarea testamentelor transilvănene de limbă maghiară din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Această colecție de documente, ce va fi cuprinsă în mai multe volume, conține testamente păstrate atât în arhivele din România (Cluj, Sfântu-Gheorghe, Miercurea Ciuc, Brașov, Târgu Mureș, Sibiu), cât și în arhivele din afara granițelor (Budapesta, Viena, Cracovia).

Profilul volumelor va fi următorul:

- testamentele secuilor militari;
- testamentele mării nobilimi a principatului transilvan;
- testamentele orașenilor;
- testamentelor intelectualilor (preoți, învățători);
- testamentele principilor Transilvaniei;
- testamentele din mediul ecleziastic, etc.

În general vor fi publicate testamente originale, care au fost redactate în parte de către testatori, dar care, în marea lor majoritate, au fost întocmite fie de un notar, fie de un știutor de carte/preot, fie, mai ales la cei mai înstăriți, de către funcționari ai cancelariei princiare. Atât în cazul oamenilor simpli, cât și în cel al principilor, există testamente care s-au păstrat în mai multe copii. Copiile erau întocmite fie în legătură cu acțiuni judiciare sau procese, fie erau cerute de către moștenitori pentru ei înșiși. Spre exemplu, sunt cunoscute 6 copii ale testamentului din 1629 al lui Gabriel Bethlen, care probabil au fost întocmite pentru persoanele menționate în testament ca moștenitori.

³⁷ Ibidem, fasc. 195.

³⁸ Ibidem.

Dimensiunea textelor testamentelor variază de la 1–2 pagini la 40–50 de pagini (testamentul lui Gabriel Bethlen).

Testamentele erau întărite fie de semnătura și de pecetea testatorului, fie prin semnăturile și pecețile martorilor, fie erau autentificate de către cancelaria princiară sau la locurile de adevărire.

Primul volum al seriei va cuprinde 120 de testamente ale secuilor militari din Trei Scaune. Cel dintâi document este din 1542, iar cel din urmă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Printre acestea se află testamente ale nobililor, căpitanilor, călăreților, pedestrașilor, ba chiar și ale iobagilor secu. Testatorii sunt deopotrivă femei și bărbați.

Metodologia și concepția volumelor corespund celor mai noi standarde de editare a izvoarelor istorice, norme urmate și de volumele de până acum ale seriei noi a *Diplomatarului secuiesc, Seria nouă* (vol. I–VI).

Fiecare volum va conține un studiu introductiv istoric, urmat de transliterarea testamentelor (se preconizează editarea a cel puțin 100 de testamente pe volum – cca. 400 de pagini), notele biografice ale testatorilor, dicționar al termenilor străini și al expresiilor latine, indici de nume, de localități și de materii, rezumatele în limbile română și germană ale documentelor.

În cele ce urmează prezentăm din primul volum unul din testamentele secuiești timpurii, respectiv testamentul lui András Székely din Estelnic, care a fost redactat în Pleșcovia (Pskow), la 9 septembrie 1581, atunci când Ștefan Báthori, regele Poloniei, a inițiat campania militară împotriva țarului Rusiei, Ivan cel Groznic, cu ajutorul trupelor ardelenene. La această campanie au luat parte aproape 4 000 de transilvăneni. András Székely își scrie testamentul deoarece, conform propriilor sale cuvinte, a fost rănit și urma să moară din cauza rănii. După precizarea motivului redactării testamentului, urmează *invocația și recomandarea* sufletului în mâinile lui Dumnezeu, care exprimă sentimentul său religios, precum și legătura dintre testator și divinitate. Urmează înșiruirea executorilor testamentari, a rudelor și a averilor. Din testament reiese mai întâi că András Székely era necăsătorit, de aceea și-a lăsat averea fraților, Tamás și János, și surorilor, Borbála și Kata. Totodată, el era un om înstărit, având în posesia lui diferite arme de război, cai de călărie și de tracțiune, obiecte de îmbrăcăminte și blănuri (de lup, de panteră), obiecte pe care le avea asupra lui în tabără. El rânduieste prin testament ca gospodăria care i-a fost donată de Ștefan Báthori la Estelnic să fie împărțită între frați și surori. Se îngrijește de asemenea de plata slugilor credincioase și de achitarea datoriilor pe care nu le detaliază în textul testamentului.

Documentul¹

Pleşcovia, 1581 sept. 9

En Zekel Andras ki testemben igen sebes leven, meg Jsmerven magamot, hogj az seb miat kelletnek meg halnom, ezem nalam leven, Zabad akaratom zerent tezek Jllien testamentumot Becz Imreh eleott, Sibrik Gieorg eleott, Zekel moises eleot, Nag Imreh eleot, Czomortani Tamas eleot, Salamon Peter eleot es Zekel balint eleot.

Mindeneknek eleotte Aianlom az Vristennek Zent Kezeiben az en Ielkemet; Annak utanna ezen keonieorgeok az en k[egiel]mes vramnak, hogi eo felsege tekincze meg, hogj en eo felsegenek halalomal zolgaltam, es eo felsege ez keves Jozagot, kit adot wolt ennekem, melj wagion Kezdi Zekben Ezelneken, agia violan meg az en ket eoczeimnek es ket hugomnak; mely Jozagombol tiz haz Jobagiot

¹ Originalul în Arhivele Naționale, filiala Sfântu Gheorghe, Fond 65 – familia Gyulay, fasc. III, nr. 4. Document editat cu ortografie actualizată în *Székely Oklevéltár*, vol. IV, ed. Szabó Károly și Szádeczky Lajos, Kolozsvár, 1895, p. 75–77.

hagiok az ket hugomnak, Borbaranak es Katanak, egiknek is eoteot, masiknak is eoteot, es az tiz haz Jobagion kywl valami Jozagom vagion, mindeneket az ket eoczemnek hagiok, Tamasnak es Janosnak. Azon is keonieorgok eo fel[sege]nek, hagi eo fel[sege] Confirmalia meg az en testamentum teteletem.

Towaba teottem az en marhambol Jllien testamentumot: egi ezwsteos Aranos zabliat azt hagiom az nagiobik eoczemnek, Tamasnak. Egi ezwsteos Aranas Chakant, azt hagiom az kwssebik eoczemnek, Janosnak.

Az pej lowat fekesteol, Niergesteol az eoreogbik niakba weteowel, bonczokal es az aranas pallossal egietembe hagiom Zekel moyšesnek.

Nag Imrehnek hagiok eg bonczokot, eg weres skarlat keopenieget.

Az kwssebik niakba weteo Chomortani Janose wolt, azt az testamentimosok kwlgiek meg az Annianak.

Tizedfel sing granat posztott, azt hagiom az ket eoczemnek.

Becz Imrehnek hagiok tizenket sing weres kamokat. Czomortani Tamasnak hagiok eg granat mentet weres baranj beorrel berlettel.

Sibrik Georgnek hagiok eg ezustos Aranas Zomakot, eg pardož beort, az wiseleo zabliamat es eg weres lasnakot.

Sibrik Gasparnak az eotzenek hagiok eg pardož beort, három muskua suba vagion, egik feier priska beorrel berlet, masik weres mohar, harmadik Chemelet, azokot hagiom az hugaimnak.

Salamon Peternek hagiok egi teoreok pokrotzot.

Zekel Balintnak hagiok negj farkas beort. Egi feguer derekat, eg kozak nierget, egi magjar nierget, ezeket agiak el es az arrat kwlgiek az eoczieimnek.

Egi kis ladat be zarolva es pechetelve, egi sakot, kibe egmas marha vagion, haram ezwt pohar is vagion az eotweosnel, es walsak ki, es kwlgiek ki az eoczieimnek.

Vagion Jt welem neg zekeres lowam mind zekeref.

Makonak hagiom az kek louat szekeresteol, niergesteol, hegies teoresteol, es eg pardož beort, az en magam sisakomot, az feguer derekat panczel wyastol az kit wiselt.

Az roh paripat fekesteol, niergesteol, hegies teoreostel hagiom tamasnak.

Az zekeres lowaknak ketteit Adgiak el es kwldgiek az hugaimnak.

Mattiasnak az Zolgamnak hagiom az giermek lowat az kit Mako hozot, es eot tallert.

Az hattal berlet granat mentet hagiom Tamaskonak.

Zekereš Janosnak eg feguer derekat panczel wýastol.

Az fekete mentet es dolmant eg panczel wýast, eg sisakot az kit wiselt es ket tallert Balintnak hagiom.

Az farkas beor berlest Makonak hagiom, Adgiak el mind az ket satort, az arrat kwlgiek ki az Attiamfiainak.

Imrehfi Janosnak hagiok eg feguer derekat, panczel wýastol.

Salamon Janosnak egi farkas beort hagiok.

Marotj mihalnak hagiok eg keczet.

Az mate deaknak az mi marhajat el wettem wolt, mindeneket agianak meg nekj; eg panczel wýat attam wala nekj, azt is agiak meg.

Lazarnak hattam tiz tallert. Makonak hattam eot tallert. Tamaskonak hagiok neg tallert. Az Zaznak hagiok ket tallert, Istuannak hagiok Neg tallert.

Az martonfalui Zekel lazlonak hattam eg giermek lowat, kit eo tartoth.

Ez kuelw walakinek en Adosa vagiok, az en marhambol mindeneket meg elegiczenek, eleoczer Annak wtanna azon kwwl ha walami marad, mindeneket agiak el es az arrat uigiek az eoczieimnek.

Ezek az en testamentum tetelim, Mellieket en az en halalomal es peczetemel meg peczelettem. Ez level keolt Plescovia Alat walo taborban M[uszka] orszagban Zent Mihalj huanak kilenczedik napian, 1581.

Pleșcovia, 1581 sept. 9

Eu, Andras Zekel, fiind rănit la trup, cunoscând că va trebui să pier din pricina rănii, având mintea întregă, din libera mea voință fac acest testament în fața lui Imreh Becz, a lui Gieorg Sibrik, a lui Moises Zekel, a lui Imreh Nag, a lui Tamas Czomortani, a lui Peter Salamon și a lui Balint Zekel.

Înainte de toate încredințez sufletul meu în sfintele mâini ale Domnului; după aceea mă rog la milostivul meu domn ca înălțimea sa să vadă că i-am slujit cu moartea mea, iar înălțimea sa puțină moșie pe care mi-a dăruit-o, care se află în scaunul Kezdi la Estelnic, să o dea iarăși celor doi frați ai mei și celor două surori ale mele. Din care moșie las zece case de iobagi surorilor mele, Borbara și Kata, uneia cinci și celeilalte cinci; iar în afară de cele zece case de iobagi las toate moșiile pe care le am fraților mei, lui Tamas și Janos. Îl mai rog pe înălțimea sa ca înălțimea sa să îmi întărească (confirme) acest testament.

Mai departe am lăsat testament despre averile mele astfel: o sabie argintată aurită o las fratelui meu mai mic, Tamas. Un ciocan argintat aurit îl las fratelui meu cel mai mic, Janos.

Murgul împreună cu căpăstrul, cu șaua, cu podoaba mai veche pentru cal, cu ornamentul pentru gâtul calului și cu paloșul aurit le las lui Moyses Zekel.

Lui Imreh Nag îi las un ornament pentru gâtul calului, o mantie din scarlat stacojiu.

Podoaba pentru cal mai mică a fost al lui Janos Chomortani, pe aceea testamentarii să o trimită mamei sale.

Zece coți și jumătate de postav granat le las celor doi frați ai mei.

Lui Imreh Becz îi las douăsprezece coți de camocat stacojiu. Lui Tamas Czomortani îi las un mintean din granat, căptușit cu blană de miel stacojie.

Lui Gieorg Sibrik îi las un *zomak* din argint și aur, o piele de panteră, sabia mea pe care o port și o pătură stacojie.

Lui Gaspar Sibrik, fratelui său, îi las o piele de panteră. Mai sunt trei șube rusești, una căptușită cu blană albă, a doua din mohair stacojiu, a treia din camelot, pe care le las surorilor mele.

Lui Peter Salamon îi las o pătură turcească.

Lui Balint Zekel îi las patru piei de lup. O platoșă, o șa căzăcească, o șa ungurească, să fie vândute, iar banii să fie trimiși fraților mei.

O lădiță închisă și pecetluită, un sac în care sunt <diverse> lucruri, mai sunt trei pahare de argint la giuvaergiu, pe care să le scoată și să le trimită fraților mei.

Am aici cu mine patru cai cu o căruță.

Lui Makó îi las calul cenușiu cu căruța, cu șaua, cu floreta și o piele de panteră, coiful meu, platoșa cu armura de braț pe care le-a purtat.

Calul de călărie, împreună cu frâul, cu șaua, cu floreta le las lui Tamas.

Doi dintre caii de căruță să fie vânduți și să fie trimiși surorilor mele.

Slugii mele Mattias îi las mánzul adus de Makó și cinci taleri.

Minteanul de granat căptușit îl las lui Tamaskó.

Lui Janos Zekeres <îi las> o platoșă cu o armură de braț.

Minteanul negru și dolmanul, o armură de braț și coiful pe care le-a purtat împreună cu doi taleri i le las lui Balint.

Căptușeala din blană de lup o las lui Makó. Să fie vândute amândouă corturile, iar banii să fie trimiși rudelor mele.

Lui Janos Imrehfi îi las o platoșă cu armură de braț.

Lui Janos Salamon îi las o blană de lup.

Lui Mihai Marotj îi las o pătură (checea.)

Toate bunurile pe care le-am luat de la Máté Deák să i se dea înapoi; i-am dat și o armură de braț, aceea să i se dea.

Lui Lazar i-am lăsat zece taleri. Lui Makó i-am lăsat cinci taleri. Lui Tamaskó îi las patru taleri. Sasului îi las doi taleri, lui István îi las patru taleri.

Lui László Székely din Mărtănuș i-am lăsat un mânz pe care îl ținea.

În afară de acestea oricui i-aș fi dator să fie răsplătit din bunurile mele, iar apoi dacă ar mai rămâne ceva, toate să fie vândute și banii să fie duși fraților mei.

Acestea sunt articolele testamentului meu, pe care eu le pecetluiesc cu moartea mea și cu sigiliul meu. Dat în tabăra de sub Pleșcovia, în țara muscalilor, în a noua zi a lunii Sfântului Mihai, 1581.

OPINII

AROGANȚĂ ȘI IGNORANȚĂ ÎN STUDII DE NUMISMATICĂ MEDIEVALĂ

OCTAVIAN ILIESCU

Cu câțiva ani în urmă am publicat o monetă-unicat, găsită în 1968 la Târgșor (jud. Prahova), cu prilejul săpăturilor arheologice întreprinse în această veche localitate de către cercetătorul Nicolae Constantinescu. Era un ducat de argint emis de Țara Românească și purtând pe avers efigia voievodului emitent și o legendă în limba slavă cu numele de Vlad, iar pe revers, bustul lui Iisus Cristos. Aducând în discuție numeroase argumente de ordin numismatic, iconografic, epigrafic și istoric, am stabilit că acest ducat a fost emis în 1459–1460 de Vlad Țepeș, în monetăria de curând mutată de la Târgoviște la București¹, oraș devenit în 1459 noua capitală a Țării Românești; în continuare, am arătat că acest ducat al lui Vlad Țepeș se alătură celor cu revers identic, emiși începând din anul 1397 de Mircea cel Bătrân² și, ca atare, poartă același mesaj ideologic, privitor la rezistența împotriva expansiunii otomane, deci ca *ducați de cruciadă*³.

Iată însă că în ultima vreme, Radu Ocheșeanu dedică o amplă discuție acestei monete și, exprimându-și un dezacord total față de susținerile noastre, o atribuie fie lui Vlad I, fie lui Vlad Dracul, în nici un caz însă lui Vlad Țepeș⁴. Este, desigur, dreptul fiecărui cercetător de a adera sau nu la părerile exprimate într-o anumită problemă de un alt autor și de a propune eventual un punct de vedere complet diferit. Dar nu cu aroganță, prin încercarea de a impune un punct de vedere exclusiv și situarea în postura unui magistru necontestat, care își dojenește învățacelul pentru grave erori comise într-o lucrare de seminar, cum se comportă Radu Ocheșeanu, în articolul incriminat. Culmea este că în acest caz, aroganța atitudinii ascunde o periculoasă ignoranță, autorul citat dezvăluindu-și în text serioase lacune de cunoștințe elementare în domeniul numismaticii Țării Românești ca și în cel, mai general, al istoriei evului mediu românesc. Cum din nefericire, independent de soarta hărăzită unui autor⁵, scrierile sale rămân și, dacă ele conțin erori, pot crea grave confuzii în percepția unor utilizatori mai puțin avizați, ne vedem obligați să formulăm în rândurile următoare o necesară punere la punct.

Mai înainte de a trece la o examinare riguroasă a articolului în discuție, vom spune câteva cuvinte despre autorul lui și evoluția preocupărilor sale de numismatică.

Radu Ocheșeanu și-a început cercetările dedicate acestei discipline în 1968, când a preluat colecția de monete și ponduri grecești și romano-bizantine a Muzeului de Arheologie din Constanța. Chiar în anul următor, a publicat în „Pontica” un articol despre monetele regelui Moskonos⁶, prilej cu

¹ Octavian Iliescu, B.S.N.R., 77–79, 1983–1985, p. 268–278.

² Idem, *Moneda în România 491–1864*, București, 1970, p. 20–21; K.R.H., t. 25, 1986, p. 35–44; „Cultură și civilizație la Dunărea de Jos”, 5–6–7, 1985–1989, p. 179–188.

³ V. nota de mai sus, locurile 2 și 3.

⁴ Radu Ocheșeanu, S.C.N., t. 12, 1997, p. 193–199.

⁵ Radu Ocheșeanu a încetat din viață în vara anului 1998.

⁶ Radu Ocheșeanu, „Pontica”, t. 3, 1970, p. 125–129.

care i-am pus la dispoziție, pentru studiere, cele două exemplare din emisiunea acestui dinast dobrogean păstrate la Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei. De la această dată, cât timp Radu Ocheșeanu a funcționat la Muzeul din Constanța, i-am acordat permanent un sprijin colegial, împrumutând pe numele meu lucrări de referință din Biblioteca Academiei și încredințându-i-le apoi pentru lungi intervale de timp, spre a le avea la îndemână la locul său de muncă. Beneficiind de acest avantaj, Radu Ocheșeanu a continuat în anii următori să publice regulat diverse contribuții în „Pontica”, iar din 1975 a început să colaboreze și la publicațiile centrale de specialitate, cu o notă despre monetele histriene cu roată⁷ și un articol despre ponduri inedite de la Callatis și Tomis⁸.

Ulterior, Biblioteca Academiei organizând în septembrie 1977 un concurs pentru ocuparea unui post de numismat principal la Cabinetul numismatic, Radu Ocheșeanu s-a prezentat ca unic candidat, la îndemnul celui care semnează aceste rânduri. Unica probă a concursului era o lucrare scrisă, pentru care, în calitate de membru al comisiei de examinare, am ales un subiect compatibil cu pregătirea de specialitate a candidatului. I-am acordat nota 9 și, pe această bază, Radu Ocheșeanu a fost admis la concurs și s-a transferat de la Muzeul de Arheologie din Constanța la Biblioteca Academiei, fiind încadrat ca numismat principal⁹ la Cabinetul numismatic. Aici l-am avut colaborator până în septembrie 1978, când am trecut la Muzeul Național de Istorie, cu colecțiile Cabinetului numismatic cu tot¹⁰. În anul următor, Radu Ocheșeanu s-a transferat la Muzeul de Istorie al Municipiului București, unde a funcționat până în vara anului 1998, când s-a stins din viață.

Începând din anul 1993, Radu Ocheșeanu își îndreaptă atenția asupra numismaticii Țării Românești, oprindu-se asupra unor teme punctuale și relativ minore: determinarea aversului și, implicit, a reversului, la monetele de tip cavalier ale lui Radu I¹¹ și la ducății cu efigia emitentului și bustul lui Iisus Cristos¹²; comentarii privind cronologia și iconografia banilor anepigrafi, emiși de Vlad Dracul¹³; în sfârșit, articolul privitor la ducatul lui Vlad Țepeș, ce face obiectul acestei discuții. De fiecare dată, Radu Ocheșeanu se erijează în mare cunoscător al numismaticii Țării Românești și din această postură autoconferită, recurgând adesea la un limbaj insolent, caută să formuleze opinii contrare celor ale noastre, din păcate însă, așa cum am mai arătat¹⁴, tot de fiecare dată, el izbutește doar să-și etaleze precaritatea cunoștințelor în materie, ceea ce îl duce inevitabil la elaborarea unor concluzii greșite. Ne vom convinge încă o dată de temeinicia acestei afirmații, examinând, în cele ce urmează, articolul lui Radu Ocheșeanu despre ducatul emis de Vlad Țepeș.

I. Fondul problemei.

Reamintim, pentru început, descrierea monetei în discuție:

⁷ Idem, B.S.N.R., 67–69, 1973–1975, p. 45–48.

⁸ Idem, S.C.N., t. 6, 1975, p. 163–157.

⁹ Funcția de numismat a fost creată în nomenclatorul Academiei Române la 1 ianuarie 1911, când a fost ocupată de profesorul Constantin Moisil, adus prin transfer de la liceul din Tulcea. La 1 ianuarie 1963, în schema de organizare a Cabinetului numismatic al Bibliotecii Academiei R.P.R. de atunci, au apărut din nou funcțiile de numismat și numismat principal.

¹⁰ Acest transfer a fost hotărât de Prezidiul Academiei R. S. România de atunci, în urma unui ordin primit de la organul suprem de partid.

¹¹ Radu Ocheșeanu, B.S.N.R., 86–87, 1992–1993, p. 139–142.

¹² Idem, B.S.N.R., 88–89, 1994–1995, p. 109–114.

¹³ Idem, *Câteva considerații privind cronologia și tipologia monedelor anepigrafe emise de voievodul Vlad Dracul (M.B.R. 253–255)*, în *Al XIV-lea Simpozion național de numismatică. Rezumatele comunicărilor, Tulcea, 16–18 mai 1997*, p. 25–28.

¹⁴ Octavian Iliescu, B.S.N.R., 88–89, 1994–1995, p. 107–108; idem, *False probleme de numismatică medievală românească*, Cerc. Num., 8 (sub tipar).

Av. Іо В АД ВОД (БАД în loc de ВІАД)

Voievodul emitent, văzut din față, în picioare, cu barbă, purtând coroană și „surcotă”, la fel ca Mircea cel Bătrân, Mihail I și Dan al II-lea, ține în mâna dreaptă o cruce lungă, în mâna stângă globul cruciger.

Rv. IC -- XC, în câmp

Bustul lui Iisus Cristos, văzut din față, cu barbă, binecuvântând cu mâna dreaptă și ținând cu mâna stângă Evanghelia la piept.

AR Ducat 15 mm 0,549 g (greutate stabilită înaintea tratării acestei monete la laboratorul Muzeului Național de Istorie, operație în urma căreia a pierdut mici fragmente); conservare relativ bună.

Am redat mai sus descrierea acestei monete, reproducând întocmai textul publicat în 1985; astăzi dorim să-i aducem câteva precizări. Unicul exemplar provenind din această emisiune, cunoscut până în zilele noastre, era întreg în momentul în care ne-a fost încredințat pentru determinare de către descoperitorul lui, arheologul N. Constantinescu; prezenta însă, mai ales pe avers, un strat de impurități. După determinare și cântărire, urmărind obținerea unei cât mai bune reproduceri fotografice a acestei monete, în vederea publicării ei, am solicitat laboratorului de la Muzeul Național de Istorie să încerce înlăturarea acestui strat de impurități. Din păcate, tratamentul aplicat în acest scop a fost prea dur, având ca nedorit rezultat secundar distrugerea a două fragmente.

Pentru determinarea acestei monete-unicat, din capul locului am avut în vedere situarea ei corectă, în evoluția emisiunilor monetare ale Țării Românești. Într-adevăr, numele Vlad al emitentului ei nu ne era în acest scop de mare ajutor, întrucât din 1395 și până în 1481, când Țara Românească încetează de a mai bate monedă proprie, tronul primului stat medieval românesc a fost ocupat de trei voievozi cu acest nume: Vlad I (1395–1397), Vlad al II-lea Dracul (1435–1442, 1443–1447) și Vlad al III-lea Țepeș (1448, 1456–1462, 1476). Atunci am recurs la o gamă largă de argumente diverse, care aveau calitatea de a fi concordante și, deci, puteau să se coroboreze reciproc; pe temeiul lor, am stabilit că moneta în discuție a fost emisă de către Vlad Țepeș, în anii 1459–1461, în monetăria de la București, oraș devenit din 1459 noua capitală a Țării Românești¹⁵.

Radu Ocheșeanu contestă vehement ideea emiterii acestui ducat de către Vlad Țepeș și îl atribuie, ezitant, fie lui Vlad I Uzurpatorul, fie lui Vlad al II-lea Dracul¹⁶. Autorul invocă, în sprijinul părerilor sale un argument ce i se pare peremptoriu: portretele contemporane îl înfățișează pe Vlad Țepeș cu mustăți, dar fără barbă, în vreme ce descrierea monetei, publicată de noi în 1985, îl prezintă pe emitent cu barbă¹⁷. Am revăzut reproducerea fotografică a monetei ce face obiectul acestei dezbateri și spre marea noastră dezamăgire, nu am izbutit să distingem cu certitudine dacă voievodul emitent este reprezentat cu barbă sau imberb; dar la urma urmei, această particularitate a fizionomiei este absolut irelevantă, de vreme ce efigiile monetare ale domnilor români din secolele XIV–XV au un caracter strict convențional și ca atare, sunt realizări schematice, neputând reprezenta portretul real al emitentului respectiv¹⁸. Efigii monetare cu valoare de portret real al emitentului vor apărea în Țările Române abia începând din secolul al XVI-lea, în Moldova cu Despot Vodă (1561–1563), în Transilvania sub Ioan al II-lea Sigismund (1540–1551, 1556–1571), ca ecouri târzii ale Renașterii italiene¹⁹. De fapt, aversul monetei de care ne ocupăm aici preia o mai veche reprezentare a

¹⁵ Octavian Iliescu, *loc.cit. supra*, n. 1.

¹⁶ Radu Ocheșeanu, *loc.cit. supra*, n. 4, p. 199, declarând peremptoriu: *Tertium non datur* (!).

¹⁷ *Ibidem*, p. 198.

¹⁸ Cf. C. Moisil, B.S.N.R., t. 12, 1915, p. 126–137; Constanța Știrbu, *Effigies conventionnelles et effigies-portrait dans l'art monétaire de la Valachie et de la Moldavie du XIVe au XVIIIe siècle*, în *La numismatique, source de l'histoire de l'art et de l'histoire des idées*, București, 1981, p. 75–87 și pl. V–XI.

¹⁹ C. Moisil, *loc.cit.*, p. 137–140; Constanța Știrbu, *op.cit.*; Iudita Winkler, Ana-Maria Velter, F. Pap, *Le portrait princier dans l'art monétaire de la Transylvanie aux XVIe–XVIIe siècles*, în *La numismatique*, p. 88–93 și pl. XII–XV.

voievodului emitent, creată după anul 1400 de Mircea cel Bătrân, reprodusă apoi de Mihail I și de Dan al II-lea și căreia i se aduce de data aceasta o modificare substanțială, prin înlocuirea cu cruce lungă a lancei ținute de emitent în cazurile emisiunilor anterioare.

Indiferent însă de modul în care este reprezentat domnitorul în cauză, cu sau fără barbă, această monetă nu a putut fi emisă nici de Vlad I, nici de Vlad Dracul, cum crede Radu Ocheșeanu. Există într-adevăr argumente foarte serioase, care infirmă categoric asemenea atribuirii ipotetice, după cum vom demonstra de îndată, în cele ce urmează.

1. Moneta găsită la Târgșor nu a putut fi emisă de Vlad I.

Așa cum am arătat cu câțiva ani în urmă²⁰, Vlad I – denumit greșit de Radu Ocheșeanu: Vlad I Uzurpatorul²¹ – a obținut tronul Țării Românești în primăvara anului 1395, ca exponent al împotrivirii boierimii oltene față de politica de alianță a lui Mircea cel Bătrân cu regele Sigismund de Luxemburg al Ungariei, în temeiul tratatului încheiat la 7 martie 1395, la Brașov²². La numai cinci luni după celebra bătălie de la Rovine (10 octombrie 1394)²³, Mircea cel Bătrân era conștient de pericolul iminent al unei noi invazii otomane și încerca să asigure apărarea Țării Românești, încheind acest tratat de alianță cu regele Ungariei²⁴. Dimpotrivă, Vlad, probabil un fiu al lui Vlaicu Vodă²⁵, ridicându-se în fruntea boierilor olteni nemulțumiți de această alianță și înfrângând în munții Cernei armata în retragere a regelui Sigismund I, ocupă în septembrie 1395 scaunul domnesc de la Curtea de Argeș, ca voievod al Țării Românești. Vor urma cincisprezece luni de lupte intermitente pentru putere, purtate între cei doi rivali, Mircea rămânând mai departe aliat cu Sigismund I, în vreme ce Vlad caută să se mențină pe tron obținând sprijin de la sultanul Baiazid I și de la regele Vladislav Iagello al Poloniei, ambii adversari ai regelui Ungariei²⁶. Domnind în aceste condiții precare și întreținând până la sfârșit bune relații cu Imperiul Otoman, ar fi fost imposibil ca Vlad I să fi nutrit ideea bizară de a se înfățișa pe unele din monetele sale în postura de apărător al creștinătății.

Dar nici dacă ne vom limita doar la examinarea aspectului strict numismatic al monetei în discuție, nu vom găsi vreun temei, cât de cât serios, care să poată permite atribuirea ei lui Vlad I. Emisiunile monetare ale acestui voievod al Țării Românești sunt bine cunoscute încă din anul 1910, când N. Docan a publicat un prim exemplar, provenind din tezaurul descoperit pe dealul Bădila (com. Niculițel, jud. Tulcea)²⁷. Ele cuprind ducați de argint, cu legenda slavă, reproducând ducații de tip comun, emiși de Mircea cel Bătrân în anii 1386–1396 (*av.* Scut despicat, în primul fascii, în al doilea o siglă; *rv.* Coif și acvilă, în fața ei, o siglă); diametru 12–13, rar 14 mm, greutate medie 0,30 g²⁸. Cu

²⁰ Octavian Iliescu, R.R.H., t. 27, 1988, p. 74–84.

²¹ Radu Ocheșeanu, *loc.cit.*, p. 197–199. Calificativul *uzurpatorul* (nu însă supranumele *Uzurpatorul*) i-a fost atribuit lui Vlad I de C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, București, 1935, p. 460, dar același autor susține că despre acest Vlad, „se crede că ar fi fost înrudit cu familia Basarabilor” (*ibidem*, p. 457). Vlad era deci *os domnesc* și ca atare, avea vocație la tronul țării ca oricare alt membru al familiei domnitoare. Se știe că în Țara Românească și în Moldova, succesiunea la tron era ereditară, indiferent dacă filiația candidatului era legitimă sau naturală, dar și electivă, boierii având dreptul de a alege viitorul domn dintre doi sau mai mulți pretendenți; în acest cadru juridic, atribuirea supranumelui *Uzurpatorul* lui Vlad I nu are nici un fundament.

²² Octavian Iliescu, *loc.cit.*, p. 76–78.

²³ Această dată a făcut obiectul unei vii controverse, în anii 1986–1989; nu este cazul de a o readuce în discuție, aici și acum.

²⁴ V. n. 22.

²⁵ Octavian Iliescu, *loc.cit.*, p. 99.

²⁶ *Ibidem*, p. 80.

²⁷ N. Docan, A.A.R., t. 32, 1909–1910, p. 506.

²⁸ Octavian Iliescu, *loc.cit.*, p. 87–96 și 103–105.

totul diferiți ne apar parametrii monetei descoperite la Târgșor: diametru 15 mm, greutate 0,549 g, aliaj de argint de mai bună calitate, altă factură, mult mai îngrijită, tip iconografic ieșit din comun. Cum ar fi fost posibil ca, într-un răstimp de numai cincisprezece luni și având de înfruntat împrejurări net defavorabile, Vlad I să fi emis o monetă cu asemenea caracteristici, alături de ducații săi de tip comun, ce stau pe cea mai de jos treaptă a evoluției acestui nominal în anii 1383–1396, iată o întrebare de bun simț, la care Radu Ocheșeanu nici nu se gândește. Nu este însă nevoie să fii mare specialist în numismatica Țării Românești pentru a-ți da seama că voievodul Vlad I nu a putut fi, în nici un caz, emitentul ducatului găsit la Târgșor.

2. Moneta în discuție nu a putut fi emisă nici de Vlad Dracul.

Refuzând din capul locului să accepte emiterea acestei monete de către Vlad Țepeș, dar neputându-se hotărî, din lipsă de argumente, cărui alt Vlad, Vlad I sau Vlad Dracul, poate să i-o atribuie, Radu Ocheșeanu înclină totuși să opteze mai mult în favoarea celui de-al doilea voievod. Dacă autorul citat și-ar fi dat osteneala să consulte fie chiar și o lucrare de popularizare, ce reduce istoria națională la o simplă înșiruire de date și fapte diverse, încă s-ar fi convins foarte repede că Vlad Dracul nu putea emite o monetă care să-l prezinte în ochii supușilor săi ca apărător al creștinătății. Și iată de ce:

Vlad, ultimul fiu al lui Mircea cel Bătrân, a încercat în mai multe rânduri, începând din 1430, să obțină tronul Țării Românești. La începutul anului 1431, Vlad e rezident la Nürenberg, la curtea lui Sigismund I de Luxemburg, devenit din 1419 împărat romano-german; acesta îi acordă protecție și o deosebită atenție, primindu-l ca membru cu rang înalt în ordinul Dragonului, de curând înființat pentru stăvilirea expansiunii Imperiului Otoman. După tribulații care l-au adus pentru câțiva ani în Transilvania, Vlad Dracul²⁹ reușește în sfârșit, sprijinit de Sigismund I, să obțină în decembrie 1436 tronul Țării Românești. Cu toate aceste antecedente de ordin politic, noul domn al Țării Românești e nevoit să se supună curând turcilor și în 1438 participă cu ostirea sa, alături de o armată otomană, la o campanie de prădăciuni întreprinsă de acesta în Transilvania. La începutul anului 1442, fiind bănuțit de turci că ar face joc dublu, în raporturile sale cu regatul Ungariei și cu orașele săsești din Transilvania, Vlad Dracul e chemat la Poartă, împreună cu fiii săi, Vlad (viitorul Vlad Țepeș) și Radu (viitorul Radu cel Frumos), pentru a da explicații în fața sultanului Murad al II-lea. Lăsând în țară, ca locțiitor, pe cel de-al treilea fiu, Mircea, încă minor, Vlad Dracul, însoțit de cei doi fii ai săi, se înfățișează înaintea sultanului, care însă îl aruncă în închisoarea din Galipoli, iar pe fiii Vlad și Radu îi reține ca ostatici la Adrianopol³⁰. Până aici, nimic din activitatea desfășurată de Vlad Dracul între anii 1436–1442, ca voievod al Țării Românești, nu putea justifica emiterea unei monete care să-l prezinte ca apărător al creștinătății.

Aflând vestea despre plecarea la Adrianopol a lui Vlad Dracul și a fiilor săi Vlad și Radu, Iancu de Hunedoara intră cu o oaste în Țara Românească, prinde și decapitează pe minorul Mircea voievod și în locul acestuia îl întronează pe Basarab al II-lea (1442–1443)³¹. Dar în anul următor, Vlad Dracul este eliberat din închisoare, revine în țară cu ajutor otoman, îl detronează pe Basarab al II-lea și își recapătă domnia. De data aceasta, Vlad Dracul se alătură hotărât alianței creștine și ia parte efectiv cu ostile sale la marea campanie antiotomană din anii 1443–1445, care a avut ca moment culminant bătălia de la Varna (10 noiembrie 1444), o reeditare a celei din 1396 de la Nicopole și

²⁹ Vlad, cel de-al doilea voievod al Țării Românești purtând acest nume, a fost supranumit de contemporani Dracul nu ca o aluzie la diavoliile din credința creștină, ci pentru faptul că în calitate de cavaler al ordinului Dragonului, purta însemnul acestui ordin, reprezentând animalul fantastic care îi dădea numele: dragonul, în latinește *draco*, de unde supranumele Dracul pentru voievodul purtător al acestui însemn.

³⁰ Pentru aceste date, v. C. C. Giurescu, *op.cit.*, II/I, ed. a 4-a, București, 1943, p. 8–9.

³¹ Despre Basarab al II-lea, v. mai recent Octavian Iliescu, S.C.N., t. 7, 1980, p. 109–116.

încheiată ca și aceasta printr-un dezastru al forțelor creștine³². Vlad Dracul participă și la continuarea acestei campanii în anul 1445, reușind la capătul ei să recucerească de la turci cetățile Giurgiu și Turtucaia. După ce, probabil, încheie din nou pace cu turcii, Vlad Dracul domnește mai departe până spre sfârșitul anului 1447, când Iancu de Hunedoara intră din nou cu o armată în Țara Românească, îl prinde și îl decapitează la Bălteni, ridicând în scaunul domnesc, în locul lui, pe Vladislav al II-lea (1447–1448, 1448–1456), fiul lui Dan al II-lea³³.

Analiza evenimentelor petrecute în timpul celei de-a doua domnii a lui Vlad Dracul nu ne permite să detectăm vreo împrejurare care să justifice, cât de cât, emiterea unei monete de genul celei de la Târgșor. Anii 1443–1445 au fost marcați de participarea sa, aproape neîntreruptă, la marea campanie antiotomană; în mod cert, voievodul Țării Românești nu ar fi avut răgazul și condițiile economice necesare emiterii unei monete. Cum e foarte probabil că, după încheierea acestei campanii, Vlad Dracul a fost obligat să se supună din nou turcilor – ceea ce explică intervenția lui Iancu de Hunedoara de la sfârșitul anului 1447 și uciderea sa –, rezultă că nici în ultimii săi ani de domnie voievodul în cauză nu avea nici un temei să se înfățișeze ca apărător al creștinătății pe aversul unei monete, a cărei emiterie urmărea să transmită contemporanilor tocmai un asemenea mesaj.

Nici mutând discuția problemei în plan strict numismatic, nu vom găsi argumente temeinice, în stare de a ne permite să atribuim lui Vlad Dracul, fie și numai cu titlu ipotetic, emiterea ducatulului de argint descoperit la Târgșor. Vlad Dracul a emis într-adevăr monetă proprie, dar nu ducați de argint, ci numai *bani* anepigrafi de bilon, având ca tipuri pe avers, acvila Țării Românești, iar pe revers dragonul, însemnul ordinului al cărui membru era voievodul emitent și care, cum se vede, fusese adoptat de acesta, ca blazon personal³⁴. Cât de mare era importanța acordată de Vlad Dracul apartenenței sale la acest ordin rezultă și din faptul că în câmpul sigiliului său, dragonul figurează în

³² Ca și la Nicopole în 1396, bătălia de la Varna din 1444 s-a încheiat cu o înfrângere de mari proporții, suferită de forțele creștine, ca urmare a unei acțiuni necugetate întreprinsă de cavalerii cruciați: încă de la deschiderea ostilităților, regele Vladislav al Poloniei și al Ungariei s-a avântat în mijlocul trupelor otomane, dispărând în confruntarea care a urmat. Corpul regelui nu a fost găsit pe câmpul de luptă, dar dispariția sa a provocat panică în rândurile forțelor creștine și astfel, înfrângerea lor de către oastea otomană n-a mai putut fi evitată și s-a transformat în dezastru. După bătălie, Vlad Dracul și oștenii săi au călăuzit spre Dunăre rămășițele acestei cruciade ratate (C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 10).

În 1979, arheologul Dinu V. Rosetti a descoperit la Teneriffe, în insulele Canare, mormântul regelui Vladislav al Poloniei și al Ungariei, dezlegându-se astfel misterul dispariției acestuia în bătălia de la Varna. Însuși papa Ioan Paul al II-lea a venit în acel an la Teneriffe, pentru a vedea mormântul regelui polonez. Dinu V. Rosetti a încetat din viață în ziua de 18 august 1980, la Teneriffe, unde a fost înmormântat (deținem aceste informații de la doctorul Gheorghe Popescu, care a fost căsătorit cu fiica lui Dinu V. Rosetti decedat în 1996, la București).

³³ C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 9–11, cu următoarea rectificare: voievodul întronat de Iancu de Hunedoara, după uciderea lui Vlad Dracul, a fost Vladislav al II-lea și nu Dan al III-lea, cum notează autorul citat (p. 11).

³⁴ Despre monetele emise de Vlad Dracul, v.: G. Severeanu, comunicare în ședința Societății Numismatice Române din 19 februarie 1933, C.N.A., t. 10, 1934, p. 51–52; publicată în: „Urbanismul. Monitorul Uniunii Orașelor din România”, t. 11 (3), 1945, nr. 3–4, p. 207–212; Octavian Iliescu, S.C.N., t. 2, 1958, p. 325–330 și t. 3, 1960, p. 501–505; Creșt.Col., 39-40, 1972, p. 37 nr. 97; Katiușa Pârvan, S.C.N., t. 10, 1993, p. 101–107; Radu Ocheșeanu, *op.cit.*, *supra*, n. 13. Ultimul autor crede că exemplarul-unicat, prezentând acvila și dragonul spre dreapta și nu spre stânga privitorului (S.C.N., t. 3, 1960), ca la celelalte exemplare cunoscute azi, ar fi un fals, ceea ce e de neconceput, dacă avem în vedere valoarea redusă a nominalului respectiv.

nu mai puțin de trei locuri, alături de stema de stat a Țării Românești³⁵. Este în afară de orice îndoială că acest simbol nu ar fi putut lipsi din iconografia oricărei monete emise de Vlad Dracul, ceea ce nu este cazul cu ducatul de argint de la Târgșor.

Cele expuse mai sus dovedesc cu prisosință că nici Vlad I și nici Vlad Dracul nu au putut emite moneda supusă discuției noastre de astăzi. Contrar afirmației categorice a lui Radu Ocheșeanu, potrivit căreia *tertium non datur*³⁶, de data aceasta, tocmai dimpotrivă, *tertium datur*: ducatul de argint, prezentând pe avers un voievod purtând coroană și ținând o cruce lungă și globul cruciger, iar pe revers, bustul lui Iisus Cristos, nu a putut fi emis decât numai de Vlad Țepeș. Un argument hotărâtor, de ultimă instanță, în sprijinul acestei determinări constă și în împrejurarea că până la 29 mai 1453, cât timp pe tronul de la Constantinopol stătea împăratul bizantin, ca urmaș al lui Constantin cel Mare, nici un voievod român nu putea aspira să-și atribuie rolul de apărător al creștinătății; dar după căderea Constantinopolului sub puterea sultanului Mahomed al II-lea, Vlad Țepeș era în mod cert singurul monarh din sud-estul Europei care, prin faptele sale, putea năzui la asumarea unui asemenea rol. Iar tipurile iconografice, alese de voievod pentru emiterea monetei de la Târgșor, reflectă pe deplin această năzuință.

În rest, articolul lui Radu Ocheșeanu se reduce la o paradă inutilă de aparentă erudiție, ce nu merită osteneala unei luări în discuție.

II. Limbaj și stil.

Lectura textului redactat de Radu Ocheșeanu pentru articolul său de care ne ocupăm aici ne dezvăluie în mod neplăcut un limbaj inadecvat, un ton arogant, adesea strident și un stil încărcat de diatribe la adresa noastră, ca și cum am avea de-a face nu cu o discuție a unei probleme științifice, ci cu un soi de pamflet gazetăresc. Nu este prima dată când Radu Ocheșeanu se dedă la asemenea manifestări de comportament, vizându-ne direct³⁷. De fiecare dată însă, aceste manifestări penibile accentuează lipsa unei pregătiri de specialitate a autorului, în materie de istorie și numismatică medievală românească.

O altă notă caracteristică pentru modul în care se exprimă Radu Ocheșeanu, nu numai în articolul comentat aici, este dată de recurgera în exces la citate latinești. Culese de bună seamă din *Partie rose* a renumitelor dicționare Larousse, astfel de citate sunt presărate în text mai la fiecare pagină, uneori fără prea multă preocupare privind corecta lor reproducere. Cităm: *Quid prodest?*³⁸ (corect: *Cui prodest?*); *horresco refens*³⁹ (corect: *horresco referens*); într-un alt articol al aceluiași autor: *captatio benevolensis*⁴⁰ (corect: *captatio benevolentiae*). Ne-am întrebat, pe bună dreptate, cui folosește (în latină: *cui prodest?*) o asemenea stâlcire a limbii latine? Autorului acestor mostre lingvistice, în nici un caz.

Intervenind între timp neașteptatul sfârșit al lui Radu Ocheșeanu, am ezitat mult, mai înainte de a așterne pe hârtie această punere la punct. Până la urmă, am ajuns la convingerea că ea este absolut necesară. Pornind de la vechiul și bine cunoscutul aforism potrivit căruia vorbele zboară, dar cele scrise rămân, am considerat că în unele cazuri, această zicală poate duce la următoarea dezvoltare: vorbele zboară, oamenii se duc, dar scrierile lor rămân și, uneori, pot fi dăunătoare. Articolul în discuție al lui Radu Ocheșeanu constituie cu certitudine unul din cazurile în care această

³⁵ Descrierea acestui sigiliu la Emil Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești*, în *DIR. Introducere*, II, București, 1956, p. 363–366 și 543 fig. 18.

³⁶ Radu Ocheșeanu, S.C.N., t. 12, 1997, p. 199.

³⁷ V. mai ales Radu Ocheșeanu, B.S.N.R., 88–89, 1994–1995, p. 109–114.

³⁸ Idem, S.C.N., t. 12, 1997, p. 194.

³⁹ *Ibidem*, p. 198.

⁴⁰ Radu Ocheșeanu, B.S.N.R., 88–89, 1994–1995, p. 113, n. 5.

nouă formulare își găsește o deplină aplicație. Într-adevăr, mai întâi, concluziile greșite la care ajunge autorul lui, generate de precaritatea cunoștințelor sale în materie și publicate – atenție! – într-un periodic de strictă specialitate al Academiei Române, pot induce grave confuzii în informarea unor beneficiari mai puțin avizați. Iar în al doilea rând, tonul agresiv și stilul pamfletar, caracteristice acestui articol, îl transformă într-un exemplu negativ, ne la locul lui într-o discuție sau chiar dispută ce se poartă în plan riguros științific. Pentru aceste motive, am socotit că intervenția noastră de astăzi este cu totul îndreptățită.

Ne exprimăm în final nedumerirea pentru faptul că nici un membru din Comitetul de redacție al publicației *Studii și cercetări de numismatică* nu a găsit de cuviință să-i semnaleze lui Radu Ocheșeanu deficiențele contribuției sale de numismatică medievală românească, evidențiate aici⁴¹. S-ar fi evitat astfel ca apariția ei să aducă o atingere prestigiului de care se bucură orice publicație editată sub egida Academiei Române.

O DISCUȚIE PE MARGINEA CĂRȚII LUI ANDRÁS RÓNA-TAS, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages.* *An Introduction to Early Hungarian History*

ALEXANDRU MADGEARU

La propunerea redacției „Revistei istorice”, reluăm pentru cititorii acesteia recenzia cărții lui András Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*, (Budapest, Central European University Press, 1999, XXII+566 p.) din publicația electronică „The Medieval Review”, editată de Institutul de Studii Medievale de la Western Michigan University, Kalamazoo (<http://www.hti.umich.edu/t/tmr/>). Ea a apărut pe Internet în data de 6 iulie 2000 și s-a bucurat de un anumit ecou printre abonații acestei reviste *on-line*, citită de medievști din întreaga lume. Unele dintre chestiunile tratate de această carte prezintă un interes destul de mare pentru istoriografia românească. Paginile care urmează pot prilejui (re)deschiderea unei discuții sincere și serioase pe marginea unor probleme controversate ale istoriei Transilvaniei și, în general, ale relațiilor româno-maghiare.

A. Róna-Tas este lingvist de formație, dar a publicat și diverse lucrări de istorie, arheologie și etnografie. Fiind rezultatul cursurilor ținute la Universitatea din Szeged și al studiilor efectuate de grupul său de cercetare proto-istorică, volumul lui Róna-Tas are un caracter mai mult didactic-informativ și este accesibil unui public mai larg. Tocmai din acest motiv el a fost tradus în engleză, de către o editură care în ultimii ani a fost foarte activă în propaganda istorică maghiară. Cartea este exemplară pentru modul de a face propagandă, căci impune prin ținuta sa științifică și prin înfățișare. Astfel, punctele de vedere mai șubrede ori tendențioase devin și ele credibile. Nu există nicăieri în

⁴¹ Ca inițiator, alături de Bucur Mitrea, al publicației *Studii și cercetări de numismatică* și de asemenea ca membru în Comitetul ei de redacție, de la apariție până azi, am avut nu numai dreptul, ci și îndatorirea de a cunoaște conținutul contribuțiilor trimise spre publicare și de a face, eventual, observațiile de rigoare pe marginea lor. Am îndeplinit constant și riguros aceste atribuții, de la pregătirea tomului I (1957) până la apariția tomului X (1993). De atunci, nu am mai fost invitat să iau parte la activitatea Comitetului de redacție al susmenționatei publicații.

această carte o contestare explicită a prezenței românilor în Transilvania în vremea cuceririi maghiare, dar falsificarea istoriei relațiilor timpurii româno-maghiare se face prin omisiune. Mai elegant și mai subtil, dar la fel de incorect și de nepotrivit pentru o lucrare ce se vrea științifică. Este trist, dar în Ungaria (ca și în România) se mențin aceste fantome ale naționalismului de secol XIX, de neînțeles pentru publicul occidental al acestei cărți. Aparținând unei generații care s-a format imediat după instaurarea comunismului, Róna-Tas a creat o operă reprezentativă pentru istoriografia oficială din Ungaria anilor 60–80.

Înainte de a discuta chestiunile controversate, vom trece în revistă conținutul cărții. Remarcăm acribia cu care autorul prezintă în prima parte a volumului numeroasele și variatele izvoare ale istoriei maghiare timpurii (literare, arheologice, lingvistice, etnografice, antropologice). Totodată, autorul a reușit să definească foarte bine conceptul de *ethnos*: „un grup evoluat de-a lungul timpului cu un sistem semiotic comun, ai cărui membri se disting de alte entități etnice și care posedă o denumire proprie permanentă”. Sistemele semiotice sunt limba, cultura, ritualurile funerare, obiceiurile, iar etnosul are ca elemente formative teritoriul, organizarea politică și religia comune (p. 6–12).

Pe baza studierii relațiilor lingvistice cu vecinii, A. Róna-Tas amplasează patria inițială a maghiarilor în bazinele râurilor Volga și Kama, în apropiere de zona centrală a Uralilor. De aici, triburile fino-ugrice s-au separat de cele uralice în jur de 2000 î.d.Hr. Contribuții interesante au fost aduse și de antropologia fizică. Autorul prezintă rezultatele unor cercetări potrivit cărora „95% din populația maghiară (actuală) aparține grupului european” (p. 161). Aceasta înseamnă că ungerii cuceritori au fost rapid asimilați de cei pe care i-au găsit în Bazinul Carpatic. Autorul observă cu multă dreptate că „micile grupuri care se luptau între ele au căutat protecția ungerilor și astfel s-au unit cu ei” (p. 159). Actualul popor maghiar descinde din sinteza tuturor populațiilor care au adoptat limba maghiară. Acest proces poate fi comparat cu romanizarea care a unificat prin limbă populațiile cucerite.

A doua parte este dedicată rudelor și vecinilor ungerilor timpurii (vorbitorii limbilor uralice, turcice și indo-europene). Este vorba, practic, de o istorie prescurtată a stepei eurasiatice în secolele IV–X, bazată însă numai pe sursele literare (arheologia ar fi îmbogățit informația). Fundalul istoric al migrației ungerilor este prezentat în mod amănunțit în capitolul V, unde în mod neconvingător se afirmă o continuitate avaro-maghiară în Pannonia (în schimb, nu se amintește nimic despre resturile populației romanice de acolo)¹.

A treia parte începe cu o lungă discuție asupra numelor etnice ale ungerilor (proprii sau date de ceilalți). Competența lingvistică a autorului își dă aici măsura. Reținem derivarea numelui *Magyar* din două nume etnice, *Maj* și *Er*, purtate de două populații ugrice care au fuzionat. Numele *unguri* a fost dat de slavi din cauza legăturilor cu onogurii turcici, care au trăit și în steпа eurasiatică, și în cadrul khaganatului avar din Pannonia (așa se explică prezența numelui *Ungri* în izvoare occidentale din secolul al IX-lea)². Maghiarii (ungurii) au devenit o entitate etnică în zona dintre Volga și Munții Urali, de unde au emigrat spre steпа Don-Kuban către finele secolului al VI-lea (unde au ajuns supuși ai khazarilor). Ulterior, ei s-au deplasat în Atelkuz. Vom reveni ceva mai jos asupra problemei datării acestei ultime migrații. Pentru moment, este de reținut ideea valoroasă că toate migrațiile desfășurate în steпа eurasiatică au implicat doar deplasarea unor elite conducătoare, care s-au suprapus peste

¹ Pentru care, vezi în special: A. C. Sós, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München, 1973, p. 133–149; E. H. Tóth, *Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien)*, în *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jh.*, hrsg. von B. Hänsel, München, 1987, p. 251–264.

² În privința numelui de *başkiri*, care a fost și el purtat de unguri, amintim că V. Ciocâltan a demonstrat că rom. *bozgor* derivă din acesta, fiindcă başkiri propriu-ziși au trăit în Transilvania până în secolul al XIII-lea (*Wilhelm von Rubruks Angaben über Rumänen und Baschkiren im Lichte der orientalischen Quellen*, „Südost-Forschungen”, 42, 1983, p. 113–122).

populațiile supuse care rămăneau pe loc, de la un imperiu nomad la altul (p. 316). Oare nu tot așa s-au petrecut lucrurile și la extremitatea vestică a acestui spațiu, adică la est și sud de Carpați?

În importantul capitol IX este examinată societatea maghiară după instalarea în Bazinul Carpatic, în special pe baza informațiilor aduse de Constantin Porfirogenetul. Sunt relevate contactele cu slavii, care au pregătit integrarea ungarilor în lumea europeană (prezentată în capitolul următor). Această integrare a însemnat formarea statului creștin. Autorul observă că ungarilor au creat un regat și au devenit un popor european fiindcă (spre deosebire de avari) i-au exclus pe slavi de la orice activitate militară și pentru că nu s-au confruntat cu o formă de organizare politică unitară în Bazinul Carpatic (p. 380–381). Această concluzie pare corectă, dar nu trebuie neglijat rolul creștinării în unificarea poporului și în organizarea statului. Se știe că slavizarea proto-bulgarilor s-a încheiat doar după convertirea la creștinism. Considerăm, de aceea, că etnogeneza maghiară nu s-a desăvârșit în secolul al X-lea (cum propune Róna-Tas).

A patra parte a volumului este dedicată unor probleme speciale, între care mai importantă este trecerea în revistă a cercetărilor din ultimele decenii (p. 395–411). De asemenea, de un interes deosebit este capitolul XVI, în care este discutată așa-numita scriere runică secuiască (p. 437–444). Deși cele mai timpurii inscripții cunoscute sunt din secolul al XV-lea, mulți istorici au presupus o legătură cu acea scriere menționată de Simon de Keza în 1285. Simon de Keza afirma că secuii au învățat scrierea de la români (vlahi), pe când trăiau împreună în munți. A. Róna-Tas evită să comenteze acest pasaj, dar consideră că secuii au moștenit o scriere de tip runic de origine turcică (probabil de la avari), influențată ulterior de scrierile greacă, chirilică și latină. Este posibil, dar alte fapte pot explica tradiția amintită de Simon de Keza. Nu este exclus ca acesta să se fi gândit nu la o scriere adevărată, ci la semnele de tipul răbojului folosit de ciobani (magh. *rovásiras*). Un etnograf român a găsit analogii semnificative între inscripțiile secuiești și semnele ciobanilor³. Desigur, inscripțiile medievale secuiești au reprezentat o formă târzie și mai sofisticată a acestei scrieri runice.

Există în carte unele greșeli minore. Astfel, numele ducatului longobard era „Benevento”, nu „Benvenuto” (p. 123). Ceea ce s-a descoperit la Malaya Pereshchepina nu este mormântul lui Kuvrat, ci un tezaur (p. 217)⁴. Data corectă a trecerii Dunării de către Asparuch este toamna 680, nu 679 (p. 227). Conflictul dintre sârbi și așa-numiții *Timociani* de la începutul sec. IX este o confuzie. *Timociani* nu era amplasați în apropiere de Sirmium și în Slavonia, ci între Timoc și Morava (p. 242). Traducerea inscripției grecești de pe coroana bizantină trimisă regelui Geza este greșită: *krales Tourkias* înseamnă „Regele Ungariei” (Tourkia), nu „Regele Turcilor” (p. 277). Atacul maghiar de la Walandar (Develtos⁵) amintit de Masudi (p. 291) nu este sigur datat în 932. A fost avansată și o dată mai timpurie, în 917⁵.

Pe lângă aceste erori sau scăpări, am întâlnit în volum câteva probleme care merită o discuție amănunțită.

În primul rând, considerăm că subcapitolul despre sursele latine ale istoriei maghiare necesită mai multe explicații asupra semnificației și contextului *Gestei* anonime. Regele al cărui notar a scris acest text nu este identificat de toți cercetătorii cu Bela III (1172–1196). Autorul nu menționează cealaltă datare, după Bela II (1131–1141). Aceasta nu e o chestiune lipsită de însemnătate, căci o cronologie timpurie poate schimba unele concluzii. Apoi, lunga controversă asupra credibilității lui Anonymus nu este deloc amintită, deși chiar unii istorici maghiari de vază s-au bizuit pe această sursă

³ P. N. Panaitescu, *Răbojul. Studiu de istorie economică și socială la români*, București, 1946.

⁴ M. Kazanski, J. P. Sodini, *Byzance et l'art „nomade”: remarques à propos de l'essai de J. Werner sur le dépôt de Malaya Pereshchepina (Pereshchepino)*, „Revue Archéologique”, Paris, 1987, 1, p. 71–83. A. Róna-Tas nu citează acest important studiu.

⁵ H. Dimitrov, *Bulgaria and the Magyars at the Beginning of the 10th Century*, „Études Balkaniques”, 22, 1986, 2, p. 76.

în cercetarea unor evenimente din epoca cuceririi maghiare. De pildă, marele bizantinolog Gyula Moravcsik a demonstrat că mai multe detalii din *Gesta Hungarorum* pot clarifica relațiile maghiarobulgare de la începutul secolului al X-lea. El admitea existența unor eroi menționați de acest izvor, deși aceștia nu apar și în alte surse⁶. La rândul său, orientalistul L. Rásonyi a acordat deplină încredere relatării războiului contra *Blaci*-lor din Transilvania⁷. Este adevărat că Róna-Tas afirmă că „opera poate fi folosită doar ocazional pentru informații directe despre ungurii cuceritori, și atunci doar cu mare grijă” (p. 59), dar el nu arată care sunt aceste informații. În altă parte, Róna-Tas accepta că „multe elemente din aceste relatări păstrează amintiri care, supuse unei analize istorice atente, pot fi «convertite» în fapte istorice reale” (p. 340). În schimb, nu este făcută nici o observație asupra valorii celeilalte *Gesta*, cea scrisă de Simon de Keza.

Autorul a acordat un spațiu foarte redus izvoarelor latine, poate fiindcă ele sunt târzii în comparație cu cele bizantine sau arabe. Totuși, această atenție redusă pare să fie și un mijloc de a evita controversele implicate de critica lui Anonymus. Același lucru poate fi spus și despre marea problemă a acestei surse: prezența românilor în Transilvania în perioada cuceririi maghiare. Róna-Tas nu a adus acest fapt în discuție, deși ocazional a menționat coabitarea secuilor cu vlahii în munți, amintită de Simon de Keza (vezi mai sus). Printre numeroasele etnii din spațiul eurasiatic și Europa centrală care au stabilit contacte cu ungurii timpurii, românii par să fie singurii care nu sunt menționați în carte. Dacă autorul crede că românii au venit în Transilvania prin secolele XII–XIII, atunci el era obligat să exprime și să argumenteze această opinie, deoarece unele dintre izvoarele pe care le-a folosit conțin referiri la acest popor (nu doar Anonymus și Simon of Keza, ci și „Cronica Primară Rusă” și Moses Chorenafi). Românii sunt astfel ignorați și excluși din istoria Europei nord-dunărene în evul mediu timpuriu.

A doua problemă care trebuie dezbătută cu atenție este cea a epocii în care ungurii au ocupat regiunea denumită *Atelkuz* (*Etelköz*), ajungând astfel vecini cu românii. Noua idee avansată de Róna-Tas este că ungurii au ocupat această zonă dintre Nipru și Dunăre mult mai devreme decât se consideră de obicei: imediat după 670 (p. 326). De fapt, suntem de părere că autorul nu are nici un argument în afara unor speculații. El susține că tribul occidental al confederației khazare (adică ungurii) a ocupat imediat locul stăpânit anterior de Asparuch, la fel cum pecenegii vor ocupa mai târziu același teritoriu lăsat liber de către unguri. De fapt, ungurii au fost forțați să facă astfel fiind goniiți de către pecenegi, în timp ce proto-bulgarii au decis în mod liber să plece spre sud-vest. O asemenea prezență îndelungată a unguirilor în stepa dintre Dunărea de Jos și Nipru nu se potrivește cu realitatea arheologică. Pare mai probabil ca regiunea dintre Dunăre și Nistru să fi constituit o zonă tampon între Bulgaria și imperiul khazar, o zonă care uneori a fost controlată de către Bulgaria⁸. După cum remarcă Róna-Tas (p. 328–329), informația transmisă de Gardizi trebuie datată după 870 (acest izvor vorbește despre situarea unguirilor lângă un popor creștin denumit *Vanandar*, care sunt bulgarii). Este adevărat că războinicii *Ungroi* au ajutat în 839 oastea bulgară în războiul contra prizonierilor bizantini așezați în sudul Munteniei, dar acțiunea s-a desfășurat în apropierea gurilor Dunării, într-o zonă nu prea depărtată de Nistru. Pe de altă parte, acești războinici ar putea fi identificați și cu onogurii turcici. Oricum, este mult mai probabil ca separarea triburilor maghiare și khavare de

⁶ G. Moravcsik, *Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen*, „Revue des Études Sud-Est Européennes”, 7, 1969, 1, p. 167–174.

⁷ L. Rásonyi, *Bulaqs and Oguzs in Medieval Transylvania*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae”, 33, 1979, 2, p. 129–151. El a identificat pe *Blaci* cu o populație turcică, dar fără temeii. *Blacii* sunt românii, așa cum o arată în mod clar cronicile și documentele medievale maghiare.

⁸ Vezi, de exemplu, F. Curta, *Blacksmiths, Warriors and Tournaments of Value: Dating and Interpreting Early Medieval Hoards of Iron Implements in Eastern Europe*, „Ephemeris Napocensis”, 7, 1997, p. 250.

confederația khazară să fi avut loc în a doua jumătate a secolului al IX-lea, atunci când a decăzut acest imperiu al stepelor. Ocuparea fostului teritoriu bulgar de la vest de Nistru de către unguri trebuie plasată în aceste împrejurări⁹.

Autorul mai presupune că mormintele de la Frumușica, Probota, Grozești și București-Lacul Tei au aparținut unor garnizoane maghiare instalate în acele părți după cucerirea Bazinului Carpatic (p. 118–119, 353). Asemenea „garnizoane” ar fi putut exista doar după ce întreaga Transilvanie a fost ocupată de regatul Ungariei. Or, aceasta s-a întâmplat în a doua jumătate a secolului al XII-lea, când Moldova era sub dominația cumanilor. Pe atunci, Carpații Orientali erau apărați de secui (care s-au deplasat în acea zonă pe la mijlocul secolului al XII-lea). S-a descoperit, într-adevăr, un post de control maghiar la Piatra-Neamț-Bâta Doamnei¹⁰, dar acesta nu are nici o legătură cu mormintele amintite mai sus. I. Fodor și C. Bálint au atribuit aceste morminte ungarilor, dar le-au dat înaintea cuceririi Pannoniei - ceea ce pare mult mai probabil¹¹. Apoi, originea lor maghiară nici nu este sigură în toate cazurile. Potrivit lui V. Spinei, nici unul dintre morminte nu ar fi maghiar¹², dar am putea admite o origine maghiară pentru mormântul de la București-Lacul Tei. O comparație cu vestigiile pecenege evidențiază trăsăturile sale diferite¹³. Pe de altă parte, două aplice cordiforme maghiare timpurii s-au descoperit în Muntenia și Moldova. Piesa de la Sultana provine din mormântul 14, care are un inventar de la începutul sec. X, în timp ce cea de la Dănești a fost găsită într-o așezare din secolele IX–X. Ambele sunt foarte simple, ceea ce sugerează imitarea lor locală¹⁴. Vedem astfel că problema vestigiilor maghiare timpurii din Moldova și Muntenia rămâne deschisă. A. Róna-Tas nu a reușit să o clarifice.

În privința cuceririi, autorul îmbrățișează vechea teorie care afirmă pătrunderea în Transilvania prin trecătorile Carpaților Răsăriteni. El consideră că ungurii au cucerit această zonă de la bulgarii care stăpâneau ocele din sudul Transilvaniei. Așa s-ar fi deschis prima fază a cuceririi, care a fost urmată de extinderea la vest de Tisa, după 898 (p. 332–338). Róna-Tas nu a folosit datele arheologice în sprijinul acestei teorii. De fapt, arheologia sugerează altă cale pentru pătrunderea ungarilor în Transilvania: prin nord-vest, adică prin Porțile Meseșului. Cele mai vechi descoperiri maghiare din Transilvania provin de la Cluj și Alba Iulia. Ambele situri se află departe de Carpații Răsăriteni, dar destul de aproape de Porțile Meseșului¹⁵.

⁹ Vezi I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century*, The Hague, 1967, p. 70–80, 90, 113–117.

¹⁰ Vezi A. Ioniță, *Date noi privind colonizarea germană în Țara Bârsei și granița de est a regatului maghiar în a doua jumătate a secolului al XII-lea*, „Revista Istorică”, SN, 5, 1994, 3–4, p. 279.

¹¹ I. Fodor, *Zur Problematik der Ankunft der Ungarn im Karpatenbecken und ihrer fortlaufenden Besiedlung*, în *Interaktionen des mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert*, Nitra, 1984, p. 102; C. Bálint, *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*, Wien-Köln, 1989, p. 136–139, 144.

¹² V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 113, 116, 122; Idem, *Migrația ungarilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX–X*, „Arheologia Moldovei”, 13, 1990, p. 111–114.

¹³ M. Sâmpetru, *La région du Bas-Danube au Xe siècle de notre ère*, „Dacia”, NS, 18, 1974, p. 258–259.

¹⁴ B. Mitrea, *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, „Dacia”, NS, 32, 1988, p. 125, Pl. 2/14/9; V. Spinei, 1985, p. 52–53. Aplice maghiare cordiforme s-au mai descoperit în nordul Bulgariei și în Dobrogea. Vezi M. Wendel, în *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, III. *Die mittelalterlichen Siedlungen*, Berlin, 1986, p. 176–177, Taf. 65/644–645 – cu analogii la Nova Cerna, Stärmen, Păcuilul lui Soare și Garvân.

¹⁵ Pentru materialul arheologic maghiar de secol X din Transilvania, vezi R. R. Heitel, *Die Archäologie der Ersten und Zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, „Dacia”, NS, 38–39, 1994–1995, p. 389–439.

Autorul acordă credibilitate și legendei uciderii lui Almos în Transilvania (p. 344). Amintim însă că această legendă (consemnată de cronicile din secolul al XIV-lea) a rezultat din confuzia făcută între numele *Septem Castra* (Transilvania) și cele șapte cetăți menționate de Simon de Keza lângă Hung. Cronicile târzii au înțeles referința la cele șapte fortificații ca o aluzie la noul nume dat Transilvaniei în secolul al XIV-lea (*Siebenbürgen, Septem Castra*)¹⁶.

András Róna-Tas a realizat o operă de referință pentru istoria Europei răsăritene în evul mediu timpuriu. Aspectele controversate arată însă că până și asemenea lucrări de înalt nivel științific perseverează (tacit sau nu) în susținerea dogmei venirii românilor în Transilvania în urma ungarilor. Nu este un caz singular, ci aproape o regulă.

¹⁶ C. A. Macartney, *Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources*, III, Budapest, 1940, p. 39–41; A. Madgearu, *A Legend from the 'Chronicon Pictum Vindobonense' about the Coming of the Hungarians in Transylvania*, în *Proceedings of the International Historical Conference 900 Years from Saint Ladislav's Death*, ed. by A. Sășianu, Gh. Gorun, Oradea, 1996, p. 63–65.

MEMORIA INSTITUTULUI DE ISTORIE “N. IORGA”

ȘEDIȚA LĂRGITĂ A SECȚIEI DE ISTORIE MEDIE
DIN 30 NOIEMBRIE 1951

PAUL CERNOVODEANU

În planul de activitate al secției de istorie medie a Institutului de Istorie și Filozofie al Academiei R.P.R. a fost înscrisă vreme de patru ani și alcătuirea indicelui toponomastic al mării colecții de documente externe „Hurmuzaki”, însumând 35 volume apărute până în 1946. Colectivul a reunit deopotrivă specialiști de valoare, ca și elemente tinere ce și-au desăvârșit inițierea în activitatea științifică sub îndrumarea lor¹. Conducerea colectivului de autori a fost încredințată de directorul institutului, acad. Prof. Petre Constantinescu-Iași, Laetitei Lăzărescu-Ionescu (1903–?)², o activistă modestă, cu puțină știință de carte, dar afișând o fidelitate necondiționată față de regimul dominant comunist din România acelor vremuri. Adeptă, în mod servil, a unei doctrine marxist-leninist-staliniste primitive, extinsă la toate domeniile de cercetare, Laetitia Lăzărescu-Ionescu a condus ca o diletantă colectivul de indici, neținând seama de părerea specialiștilor și intrând adeseori în conflict cu ei. O mostră crasă de neînțelegere a operațiilor complexe de alcătuire a unui indice l-a demonstrat zisa cercetătoare improvizată în ședința lărgită de lucru a secției din 30 noiembrie 1951, când, după ce a debitat o serie de ineptii legate de necesitatea întocmirii indicilor după modelul unor cărți sovietice de istorie, a atacat vehement pe învățatul profesor Andrei Oțetea, autentic marxist, care a afirmat în mod categoric că „în problema indicelui *nu avem nevoie de marxism* (subliniat în ms. dactilografiat), ci avem nevoie de erudiție”. Raportul prezentat directorului institutului poartă apostila sa pe pagina 1 și apoi sublinierile cu creionul roșu a pasajelor ce l-au interesat. Prezentăm mai jos textul integral al raportului Laetitei Lăzărescu-Ionescu ca mostră de stupiditate și îngustime de spirit specifice unei epoci istorice revolute.

¹ Vezi pentru componența colectivului amănunte la Paul Cernovodeanu, *Activitatea Institutului de Istorie „N. Iorga” în perioada 1948–1952*, în „Revista istorică”, serie nouă, tom IX (1998), nr. 5–6, p. 265–266.

² A funcționat în calitate de conferențiar suplinitor la Facultatea de istorie (catedra de istorie a României) și prodecan între 1948–1952, iar la Institutul de Istorie și Filozofie al Academiei R.P.R. ca director al secției de istorie medie a României (1948–1952), apoi director adjunct de secție (1952–1954); din 1952 a fost încadrată și cadru didactic la Institutul Pedagogic, de unde a fost pensionată în 1961. Activitatea ei științifică se rezumă la publicarea, sub semnătură proprie, a două articole în revistele „Studii” (1/1948) și „Studii și cercetări de istorie medie” (1/1950), cf. *Bibliografia lucrărilor științifice ale cadrelor didactice Universitatea București – seria istorie*, vol I, A–L, București, 1970, p. 320–321.

Institutul de Istorie și Filosofie
al Academiei R.P.R.

Secția de istorie medie

Sedința lărgită de secție din ziua de 30 Noembrie 1951

Tov. L. Lăzărescu-Ionescu citește raportul alcătuit de colectivul Indici. Tovarășa arată că în anul 1949 a fost un an de cotitură a activității pe tărâmul științelor istorice; în cadrul programului de activitate a Institutului s'a propus și s'a admis studierea problemei alcătuirii Indicilor marilor colecții de documente. Problema a fost dezbătută de mai multe ori în fața Consiliului Științific al Institutului, iar în ședințele de colectiv s'a discutat pe larg problema dată în studiu.

În munca desfășurată s'a analizat – în mod critic – indicii care au fost elaborați în trecut și s'a valorificat ceea ce s'a apreciat că s'a lucrat în chip satisfăcător. În munca la Indici însă colectivul a fost foarte mult ajutat de *realizările științei istorice sovietice în acest domeniu*.

În ședințele de colectiv s'au examinat cu cea mai mare luare aminte indicii volumului „Documentele Marelui Novgorod și ale Pskovului” apărut în 1949; indicii lucrării lui B.B. Kafenhauș „Istoria gospodăriei familiei Demidov în sec XVIII–XIX”, I, Moscova 1949; indicii „Pravdei Ruse” ediția Grecov; indicii lucrării lui N.A. Mașkin „Istoria Romei Antice”, Leningrad, 1947 etc.

S'au cercetat cu luare aminte indicii ce s'au publicat în legătură cu literatura de Partid apărută în URSS sau în R.P.R.

Munca la indici, ca de altfel întreaga activitate ce se desfășoară la Institut, este bazată, călăuzită și luminată de concepția clasei muncitoare, știința cea mai înaintată pe care o cunoaște omenirea, știința marxist-leninistă-stalinistă.

Pe temeiul experienței dobândite în procesul muncii, ținând seama și de unele realizări în problema dată, am găsit un neprețuit ajutor în indicii care însoțesc lucrările istoricilor sovietici.

Munca la indici *trece prin mai multe faze*: I culegerea numirilor și a referințelor, II identificările, III trimiterile, IV verificări și revizuirii, V munca de redactare a indicelui toponomastic care are trei feluri de fișe: 1 fișe simple, 2 fișe mijlocii, 3 fișe mari; clasificarea fișelor în trei categorii este în funcție de numărul referințelor găsite în colecție.

În munca desfășurată la indici *am avut și lipsuri*: Unii tovarăși – cu tot efortul pe care-l fac – nu au izbutit să-și însușească metoda muncii în colectiv care poate asigura calitatea și unitatea lucrului.

Unii tovarăși la munca la indici au căutat să imprime muncii lor *caracterele unei erudiții formale* care ar fi putut transforma indicii într'o enciclopedie. În munca la identificari se constată și unele exagerări.

La discuții au luat parte următorii tovarăși: T. Lupu, Andrei Oțetea, Ovidiu Papadima, Gh. Zane, Aurel Sava, Nestor Camariano, Maria Holban, M. Berza și Al. Elian.

Tov. Oțetea este satisfăcut că la colecția indici s'a adoptat metoda de lucru elaborată în colectivul Hurmuzachi. Spune că în problema indicelui *nu avem nevoie de marxism, ci avem nevoie de erudiție*. Există două feluri de lucrări: 1/ munca de erudiție și 2/ munca de interpretate, care numai ea trebuie să țină seama de materialismul istoric.

Tov. M. Holban arată că *identificările chiar cele mai dificil de realizat sunt foarte necesare*.

Tov. O. Papadima arată că ar fi foarte utilă *publicarea indicelui pe materii*. Tov. Gh. Zane se raliază propunerii.

Tov. Al. Elian roagă ca să fie *cuprinse și cronicile, nu numai materialul documentar socotit ca atare*.

Tov. L. Lăzărescu-Ionescu arată care a fost scopul ședinței lărgite de Secție, în care s'a expus modul cum s'a lucrat la indici. Tovarășa arată contribuția tovarășilor cari au luat parte la discuții și care au dat prin aceasta un ajutor însemnat. Tov. Lăzărescu-Ionescu protestează împotriva afirmațiilor făcute de tov. prof. Oțetea care spune că în unele probleme care se studiază la Institutul de Istorie nu avem nevoie de marxism. Afirmația tov. Oțetea nu este justă; în calitate de membru al Consiliului Științific al Institutului a arătat o neînțelegere a modului în care trebuiesc lucrate toate problemele care se pun în R.P.R. indiferent de domeniul de activitate și de faza de lucru.

Conducerea Institutului a recomandat – deocamdată – *alcătuirea unui indice toponomastic. Realizarea unui indice pe materii va fi o problemă de viitor.* S'a fișat materialul documentar cuprins în marile colecții de documente, nu și materialul cuprins în cronici. Deasemenea au fost elaborați indici pentru studiile ce însoțesc unele volume de documente din colecția „Studii și Documente”. Identificările sunt prețioase, dar nu trebuiesc exagerate.

L. Lăzărescu-Ionescu

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

REUNIUNEA DE LA MOSCOVA A COMISIEI BILATERALE A ISTORICILOR DIN ROMÂNIA ȘI FEDERAȚIA RUSĂ,

Moscova, 12–14 octombrie 1999

La mijlocul lunii octombrie 1999, la Moscova au avut loc lucrările celei de-a 3-a reuniuni a Comisiei bilaterale a istoricilor din România și Federația Rusă. Desfășurată timp de 3 zile (12–14 octombrie 1999) în localul Institutului de Slavistică al Academiei Ruse de Științe, ea a prilejuit un fructuos schimb de idei și o binevenită reluare a contactelor științifice între cercetătorii istoriei din cele două țări.

Cuvântul de deschidere al lucrărilor a fost rostit de acad. L.V. Milov, președintele părții ruse a Comisiei. El a salutat cordial delegația istoricilor români și a subliniat necesitatea imperioasă a menținerii și dezvoltării contactelor dintre specialiștii acestui domeniu din cele două țări, chiar în condițiile dificile ale tranziției spre economia de piață, prin care trec în acest moment atât România, cât și Federația Rusă. La rândul său, președintele părții române, prof. dr. Șerban Papacostea, membru corespondent al Academiei Române și director al Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” din București, a evidențiat bazele de pe care s-a reluat activitatea acestei Comisii, în contextul prăbușirii sistemului totalitar în România în urma evenimentelor din decembrie 1989, și respectiv a destrămării fostei U.R.S.S. (decembrie 1991).

Membrii celor două delegații au mai fost salutați de asemenea și de A. K. Volkov, directorul instituției gazdă, care a subliniat cu satisfacție reluarea cooperării cu istoricii din România.

Cea dintâi temă supusă dezbaterii comune s-a intitulat: *U.R.S.S. și România în contextul stereotipurilor „războiului rece”*. Asupra acestui subiect au fost prezentate următoarele comunicări: *De la compromis la confruntare: schimbarea politicii est-europene a Moscovei în perioada inițială a „războiului rece”* de dr. T. V. Volokitina, Centrul de studiere a stalinismului – Moscova; *Etapele „războiului rece” și evoluția relațiilor româno-sovietice* de prof. dr. Ioan Chiper, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” – București; *Rolul Occidentului în formarea și dezvoltarea relațiilor sovieto-române (sfârșitul anilor '40 – mijlocul anilor '60)* de prof. dr. I. I. Orlik, Institutul de Slavistică – Moscova; *Represiunile în interiorul partidelor comuniste din Europa răsăriteană (la limita anilor '40–'50): Stalin și elitele naționale* de A. F. Noskova, Institutul de Slavistică – Moscova; *Relațiile româno-sovietice în contextul politicii europene la sfârșitul anilor '50 – începutul anilor '60* de prof. Vitalie Văratec, Ministerul de Externe al României; *„Războiul rece” și problema controlului Kremlinului și partidelor comuniste din Europa Răsăriteană asupra informației (sfârșitul anilor '40 – începutul anilor '50)* de dr. T. A. Pokivailova, Institutul de Slavistică – Moscova.

Atât comunicările, cât și discuțiile care le-au urmat au evidențiat marea complexitate a temei supuse spre dezbateri, au prilejuit identități de vederi, dar și divergențe de opinii și au concluzionat spre sporirea bazei de documentare privind perioada analizată prin lărgirea accesului la arhivele de profil din cele două țări.

Cea de-a doua zi a Simpozionului a fost consacrată temei: *Războaiele ruso-turce și politica Rusiei în sud-estul Europei în secolele XVIII–XIX. Influența lor asupra Principatelor Române*. La această temă au

fost prezentate următoarele comunicări: *Războaiele Ecaterinei a II-a. Elaborarea poziției strategice față de Principatele Dunărene*, de prof. dr. V. N. Vinogradov, Institutul de Slavistică – Moscova; *Războaiele ruso-turce din secolul al XVIII-lea și societatea românească. De la impact politic la transformări de mentalitate*, de dr. Marian Stroia, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” – București; *Rusia și formarea armatelor naționale regulate în Țara Românească și Moldova*, de prof. dr. V. Ia. Grosul, Institutul de Istorie a Rusiei, Moscova; *Planurile de eliberare ale elitei din Principatele Dunărene în perioada războaielor ruso-turce din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, de dr. L. E. Semionova, Institutul de Slavistică din Moscova; *Români și ruși. Schimbarea imaginii Rusiei în Moldova și Țara Românească în secolele XVIII–XIX*, de dr. Armand Goșu, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” – București.

Dezbaterile care au avut loc la această temă au relevat semnificația amintitelor confruntări militare pentru spațiul românesc și societatea autohtonă, schimbările operate de aceasta la nivelul elitei conducătoare, în fine, semnificația reală a apelurilor către Rusia înregistrate în această perioadă.

Ultima zi, cea de 14 octombrie, a fost consacrată temei: *Dezvoltarea istoriografiei române și ruse în ultimii ani și a prilejuit audierea următoarelor comunicări: Istoriografia românească consacrată perioadei medievale*, de Ovidiu Cristea, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” – București; *Noi direcții de cercetare în mediavistica românească*, de prof. dr. Șerban Papacostea, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” – București; *Orientări principale și realizări ale istoriografiei ruse privind cercetarea istoriei medievale*, de prof. dr. A. A. Gorski, Institutul de Istorie a Rusiei – Moscova; *Cercetările românești de istorie modernă*, de dr. Armand Goșu, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” – București; *Relațiile internaționale din Balcani în epoca modernă în istoriografia contemporană*, de prof. dr. V. N. Vinogradov – Moscova; *Direcții și realizări ale istoriografiei românești consacrate epocii contemporane*, de prof. dr. Ioan Chiper – București; *Orientări ale istoriografiei autohtone privind modernizarea Rusiei în epoca modernă*, de prof. dr. V. N. Karenin, Institutul de Istorie a Rusiei – Moscova.

Dezbaterile vii de la acest sector au prilejuit contactul participanților cu cele mai recente realizări și tendințe în istoriografia din cele două țări. S-a subliniat faptul că, în ciuda dificultăților prilejuite de perioada istorică complexă pe care o traversează cele două țări, istoricii, atât români, cât și cei ruși, s-au străduit să editeze, cu eforturi deosebite, monografiile și izvoare atât de necesare continuării procesului de studiere a evoluției celor două societăți.

Cu același prilej, delegația română a oferit colegilor ruși un bogat fond de carte reprezentând producții editoriale atât ale Institutului „Nicolae Iorga”, cât și ale altor organisme și instituții specializate din România.

În după amiaza aceleiași zile, în prezența celor două delegații și a numeroși colegi din institutul-gazdă, a fost semnat *Protocolul* comun privind desfășurarea lucrărilor Comisiei. Pentru delegația română documentul a fost semnat de prof. dr. Șerban Papacostea – președinte, respectiv dr. Ioan Chiper – secretar, iar pentru partea rusă de acad. A. N. Milov – președinte și dr. M. I. Ereșcenko – secretar. Părțile au convenit, cu același prilej, ca lucrările următoarei întâlniri să se desfășoare, în principiu, în cursul anului 2 000, în România.

În dimineața zilei următoare, partea rusă a organizat pentru colegii români vizitarea Expoziției de carte religioasă din secolele XIV–XVIII, deschisă în incinta Muzeului Istoric de Stat din capitala Federației Ruse, iar în după amiaza de 15 octombrie ambasadorul României la Moscova, dl Ion Diaconu, a oferit, la sediul ambasadei, un prânz de gală în onoarea celor două delegații.

Se cuvine a fi amintit aportul incontestabil la buna desfășurare și la organizarea efectivă a întâlnirii a d-rei Tatiana Oprescu – de la Serviciul de Relații Externe al Academiei Române și, respectiv, al d-lui Constantin Botez, atașat cultural al Ambasadei României în Federația Rusă.

Reuniunea de la Moscova a celor două delegații de specialiști a reprezentat un bun prilej de punere în temă reciprocă cu rezultatele obținute de istoriografiile din două țări și a prilejuit o fertilă și binevenită confruntare de opinii în problemele de interes reciproc supuse dezbaterii. Se desprinde de aici concluzia privind utilitatea menținerii și pe viitor a acestui cadru de întâlniri reciproce, dat fiind beneficiile incontestabile pe care le aduce în evoluția pe viitor a școlilor istorice din România și Federația Rusă.

Marian Stroia

SESIUNEA ANUALĂ DE COMUNICĂRI ȘTIINȚIFICE A INSTITUTULUI DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”: „BILANȚ ȘI PERSPECTIVE ÎN CERCETAREA ISTORICĂ ROMÂNEASCĂ DUPĂ 1990: DIRECȚII NOI DE CERCETARE”,

15–16 noiembrie 1999

În zilele de 15 și 16 noiembrie 1999 s-au desfășurat la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” lucrările sesiunii anuale de comunicări științifice a institutului. Datorită apropiatei împliniri a unui deceniu de la evenimentele din decembrie 1989, manifestarea s-a desfășurat sub genericul „Bilanț și perspective în cercetarea istorică românească după 1990: Direcții noi de cercetare”, urmărind analiza stadiului în care se află cercetarea istorică astăzi, cu toate realizările și cu neajunsurile sale. Prin tematica extrem de variată și interesantă, stabilită, așa cum arăta în cuvântul de deschidere directorul institutului, prof. dr. Șerban Papacostea, în funcție de interesele istoricilor și de marile direcții în care este angajată cercetarea, sesiunea a reușit să reunească istorici din afara institutului și chiar și studenții.

Lucrările sesiunii s-au desfășurat pe mai multe secțiuni. Prima secțiune intitulată „Istoria totalitarismului” a debutat cu o analiză a regimului carlist, a dictaturii legionare și a regimului mareșalului Antonescu (Florin Müller, *Natura regimurilor politice din România în perioada 1938–1944*), pentru ca apoi să se realizeze o interesantă caracterizare a regimului Antonescu, făcându-se o comparație cu sistemul bonapartist (Alexandru Mamina, *O dictatură bonapartistă: regimul antonescian 1941–1944*). Ultima comunicare a fost dedicată proceselor politice organizate de regimul comunist ca mijloc de sovietizare a țării (Șerban Rădulescu-Zoner, *Procesele politice, principalul mijloc de sovietizare a României, 1945–1946*).

Cea de-a doua secțiune a fost consacrată „Studiilor pontice medievale”, o mai veche direcție de cercetare în institut, care a luat amploare în ultimul deceniu. După realizarea inventarului contribuției istoricilor români în domeniu (Ovidiu Cristea, *Studiile românești de istorie medievală a Mării Negre în ultimii 10 ani*), au fost abordate chestiuni mai speciale privind politica pontică a lui Bayezid I și raporturile cu sultanii turcomani ce decurgeau din aceasta (Nagy Pienaru, *Politica pontică a lui Baiazid Fulgerul*), și de asemeni a fost analizată viziunea ambasadourilor habsburgi asupra spațiului dunăreano-pontic (Ileana Căzan, *Spațiul dunărean și pontic în jurnalele ambasadourilor Habsburgilor, secolul al XVI-lea*). În continuare s-a făcut o prezentare a problemelor legate de organizarea și evoluția flotei otomane de la asediul Vienei și până la pacea de la Belgrad (Adrian Tertecel, *Probleme organizatorice și tehnice privind flota militară otomană și operațiunile acesteia în Marea Neagră, 1683–1739*) și o expunere a problemelor privind Dobrogea în timpul

ultimelor secole ale stăpânirii bizantine (Alexandru Madgearu, *Dunărea în secolele X-XII: o frontieră permeabilă*). O ultimă comunicare a fost consacrată Banatului angevin, cu componenta sa dunăreano-pontică (Viorel Achim, *Banatul de Severin în politica sud-estică a regatului ungar în secolul al XIII-lea*).

În deschiderea celei de-a treia secțiuni desfășurate sub genericul „Istorie socială”, domeniu ce ocupă un loc din ce în ce mai important în cercetarea istorică din România, s-a realizat un bilanț al studiilor întreprinse (Violeta Barbu, *Istoria socială ca istorie a formelor de experiență. Stadiul cercetărilor*), pentru ca apoi să fie analizate anumite aspecte caracteristice problemei iobăgiei în secuime (Tüdös S. Kinga, *Drepturi specifice ale iobagilor din secuime în secolul al XVII-lea*). Studii privind chestiunea hîcleniei și a zestrei în Țara Românească, acoperind fiecare un decupaj cronologic de un secol (Gheorghe Lazăr, *Hiclenia în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, și Constanța Vintilă, *Zestrea în Țara Românească în secolul al XVIII-lea*), au încheiat secțiunea de „Istorie socială”.

Ultima secțiune închinată „Istoriei bisericești și confesionale” a debutat cu o prezentare a progreselor realizate în această direcție după anul 1989 (Ștefan Andreescu, *Un teritoriu istoriografic recuperat: istoria Bisericii*), urmată de o comunicare referitoare la lăcașurile de cult din bazinul inferior al Mureșului (Suzana Heitel, *Despre mănăstiri și biserici ctitorite în bazinul inferior al Mureșului, secolele X(?)–XIII*). În continuare s-a realizat o foarte interesantă analiză a atacului de noapte a lui Vlad Țepeș din anul 1462, demonstrându-se inspirația sa biblică (Ștefan Andreescu, *Vlad vodă Țepeș și Biblia*), iar apoi s-au adus importante argumente pentru prioritatea versiunii grecești a textului Învățăturilor lui Neagoe Basarab față de versiunea slavonă (Andrei Pippidi, *Noi considerații în legătură cu Învățăturile lui Neagoe Basarab*). În final au fost expuse problemele ținând de primele așezăminte caritabile, care aparțin în aceeași măsură atât spațiului religios, cât și celui politic (Ligia Livadă-Cadeschi, *Așezămintele de binefacere cu dublu patronaj Biserică-domnie: așezămintele monastice*).

Comunicările extrem de variate și de interesante au stârnit interesul auditoriului, dând naștere la intervenții și discuții aprinse.

Ecaterina C. Petrescu

NOTE ȘI RECENZII

* * *Aleksandr I, Napoleon i Balkanî*, Moskva, Edit. Nauka, 1997, 266 p.

Cercetările privind istoria politică a Peninsulei Balcanice în cursul secolului al XIX-lea și a rolului Rusiei în acest conglomerat etnic au continuat să reprezinte o constantă majoră în preocupările istoriografiei ruse chiar și după prăbușirea și destrămarea fostei U.R.S.S. în 1991. Din păcate, același tip de probleme cu care se confruntă istoricii din România în perioada de tranziție, apărute și în fruntariile Comunității Statelor Independente (K.N.G.), a făcut și face în continuare ca fluxul de producție istoriografică rusă (chiar așa subțire cum este el acum) să pătrundă cu dificultate în bibliotecile noastre.

Încercând să completăm (după modestele noastre posibilități, evident) acest vid editorial, în cele ce urmează ne vom referi la una din ultimele realizări în acest domeniu ale istoricilor din țara vecină.

Lucrarea cu titlul de mai sus este rodul efortului colectiv al unui prestigios grup de specialiști, cu vechi preocupări în studierea acestei perioade și acestei zone (G. L. Ars, I. S. Dostian, O. V. Medvedev, L. E. Semionova, V. N. Vinogradov, L. V. Zelenina, V. I. Șeremet) și reprezintă incontestabil o monografie de certă valoare științifică și, în egală măsură, arhivistică. Luând ca reper cronologic de început anii 1797–1799 și continuând analiza subiectului în chip firesc până la prăbușirea sistemului napoleonian (1819), autorii au fost preocupați să ofere o expunere clară și coerentă asupra rolului și poziției avută în relațiile internaționale din arealul sud-estic al continentului european în intervalul amintit.

Ceea ce este meritoriu – și spre lauda lor autorii nu ezită să o sublinieze clar – este faptul că avem de-a face cu o recunoaștere sinceră a faptului că această arie geopolitică a servit ca teren de confruntare a ambițiilor marilor puteri ale vremii (între care prin vecinătatea sa nemijlocită Rusia a avut o poziție specială) și considerarea acestor teritorii (aflate în acea vreme încă sub dominația economică și suveranitatea politică a Porții otomane) ca monedă de schimb de către factorii de decizie ai superputerilor amintite.

După un spațiu destul de amplu (circa o treime din lucrare) consacrat panoramei relațiilor internaționale și a ciocnirilor expansioniste ruso-franceze, un alt segment al volumului se ocupă de situația popoarelor din zonă în epoca începutului de secol XIX. Starea celor două principate românești în acest răstimp, raporturile lor cu Poarta, dar și interacțiunea cu Rusia fac obiectul unei analize sintetice aparținând L. E. Semionova (p. 132–143).

După ce relevă – cu drept cuvânt – regimul de spoliere economică și de instabilitate politică la care Poarta a supus Moldova și Țara Românească în primul deceniu al secolului al XIX-lea, cunoscuta cercetătoare evidențiază paradoxul cu care s-a confruntat politica externă a Rusiei în această zonă și căruia ea a trebuit să-i găsească soluționarea. În esență este ceea ce autoarea a numit un „caracter dual” al politicii ruse în zonă și care s-a manifestat prin bascularea între a menține relații amiabile cu Poarta (aceasta în condițiile confruntării cu Franța napoleoniană), și a cultiva la populația locală (cu predilecție în boierime și cler) a sentimentului încrederii și simpatiei către Rusia erijată în protectoare a etniilor (popoarelor) creștine de pe cuprinsul Imperiului otoman. Expresia cea mai edificatoare a modului cum diplomația rusă s-a străduit să rezolve această dilemă au reprezentat-o cele două *hatișerifuri* (și nu firmane – cum susține L.E. Semionova) emanate de către Poartă în septembrie 1802. Emise de Poartă sub presiunea nemijlocită a Sankt-Petersburgului, ele au marcat pe de o parte o specificare clară a statutului politic și economic al

celor două principate dunărene în cadrul sistemului otoman, și au reflectat, pe de alta, acele tendințe spre o mai largă autonomie internă și o amplificare a curentului de emancipare națională în societatea românească.

Nu putem să nu consemnăm (cu satisfacție evident) faptul că din expunerea subcapitolului este evidentă renunțarea la unele aprecieri și clișee eronate și astăzi desuete (ca, spre pildă, teza aberantă din 1962 a lui N.G. Seliach potrivit căreia cele două hațișerfuri ar fi fost de fapt un „tratată diplomatic ruso-otoman”?!).

Cu același interes nedisimulat am parcurs și subcapitolul elaborat de reputatul cercetător al istoriei moderne V. N. Vinogradov și intitulat „*Ciudatul*” război ruso-turc (1806–1812) și pacea de la București (p. 169–203). Este în afara oricărei discuții, de altfel, realul profesionalism și cunoaștere a surselor pe care le denotă paginile acestui capitol. Amintim de asemenea aici faptul că autorul vine cu noi și interesante precizări de detaliu, mai puțin cunoscute istoricilor noștri (misiunea de mediere din 1808 a ofițerului superior N.G. Krasnosutski, cele două variante ale numirii în calitate de comandant suprem al armatei de la Dunăre a amiralului P.V. Ciceagov ș.a.), iar prezentarea contextului politico-militar pe care s-a derulat caravana conflictului de șase ani este corectă și respectă adevărul istoric al epocii.

Cu toate acestea, nu putem să nu remarcăm că episodul extrem de important, în opinia noastră, al păcii de la București (16/28 mai 1812), care în fapt a pus capăt războiului și care a avut pentru români o semnificație cu totul specială (în ceea ce privește integritatea teritorială a uneia din cele două entități statale), este tratat foarte sec, în doar câteva rânduri, fără a se sublinia caracterul arbitrar și injust al unei asemenea reglementări.

I se mai poate reproșa autorului și modul subiectiv în care, atunci când se referă la atitudinea populației românești față de război în general și armata rusă în special, a selecționat dintre mărturiile de epocă cu predilecție pe acelea care descriu atitudinea prorusă și favorabilă ocupanților, omițând (sau minimalizând) acele izvoare care redau și cealaltă față a monedei (p. 197 și urm.).

Sub rezerva observațiilor de mai sus, lucrarea menționată rămâne incontestabil o contribuție științifică meritorie, extrem de utilă pentru cunoașterea unei epoci istorice pe cât de complexe pe atât de controversate. O prezentare grafică elegantă și îngrijită conferă totodată volumului o ținută editorială ireproșabilă, din care – subliniem – regretăm doar lipsa ilustrațiilor de epocă.

Marian Stroia

*. * *Der Herrscher in der Doppelpflicht. Europäische Fürsten und ihre beiden Throne*, coordonator Heinz Duchhardt, Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 1997, 276 p., index.

Lucrarea de față este o culegere de studii – editată sub egida prestigiosului Institut de Istorie Europeană din Mainz – și își propune să prezinte modul în care suverani, ce au fost chemați să guverneze două țări, au reușit să facă față intereselor, uneori divergente, ale celor guvernați. Volumul poate fi caracterizat ca o *realizare europeană*, deoarece au participat cu studii istorici din nouă țări, fiecare aducând în prim plan punctul de vedere al istoriografiei țării sale în problema *uniunilor personale*, atât de des întâlnite în practica politică europeană, din evul mediu, până în epoca modernă.

Lucrarea este dedicată unor personalități bine cunoscute: Mathias Corvin (rege al Ungariei și Boemiei), Henric de Valois (rege al Poloniei și al Franței), Iacob Stuart (rege al Scoției și al Angliei), Wilhelm de Orania (staathalter al Olandei și rege al Angliei), August cel Puternic (principe elector al Saxoniei și rege al Poloniei) și, în sfârșit, Carol de Bourbon (rege al celor două Sicilii și al Spaniei).

Părerea editorului este că destinul politic al celor șase suverani se aseamănă în foarte puține privințe și se deosebește în cele mai multe, tocmai această caracteristică fiind cea care i-a determinat pe autori să le prezinte biografiile. Ceea ce îi aseamănă pe toți este faptul că au fost nevoiți să lupte să câștige măcar unul din tronuri. Lupta nu a fost neapărat cu arma în mână, ci ea s-a desfășurat inclusiv pe cale politică, prin impunerea în cadrul adunărilor de *alegere* a suveranilor a unui punct de vedere, care nu era în conformitate cu ideea de legitimitate. De altfel, un drept succesoral clar nu a fost în vigoare în cazurile luate în discuție decât pentru Henric al II-lea, care devenea rege al Franței în 1574, și pentru Carol al III-lea, ca rege al Spaniei din 1759.

Deosebirile sunt mult mai numeroase, dar ele se pot grupa totuși în două mari categorii: pentru unii dintre monarhi deținerea celei de a doua coroane a fost doar un moment episodic în viața lor politică (așa este cazul lui Henric de Valois, în calitate de rege al Poloniei) sau dimpotrivă o îndatorire de lungă durată, care a necesitat multă abilitate politică din partea celui care și-a asumat-o și care a presupus chiar neglijarea „primei coroane” (exemplul cel mai elocvent este cel al principelui elector August cel Puternic). Pentru alți principii cea de a doua coroană a venit ca un „dar” al destinului, pentru care nu au avut de întâmpinat nici o greutate (din nou se pot da exemplele lui Henric al II-lea și al lui Carol al III-lea), în timp ce pentru alții a fost consecința unui scop urmărit cu înverșunare ani de-a rândul (este cazul lui Mathias Corvin și a lui Wilhelm de Orania).

Dacă s-ar încerca o sistematizare tipologică a situațiilor prezentate s-ar putea vorbi despre un model al *domniilor consecutive*, prin care se înțelege faptul că două coroane au fost deținute consecutiv de aceeași persoană, principele în cauză renunțând la prima, în favoarea celei de a doua. Acest tip de suveran poate fi identificat cu Henric de Valois și cu Carol de Bourbon, ambii, însă, din punct de vedere politic au fost departe de a fi suverani model, ci mai degrabă un exemplu de lipsă de responsabilitate. Există un tip mai interesant de suverani cu o dublă investitură, cei care timp de câteva decenii s-au străduit să rezolve problemele a două regate, pe care le-au guvernat simultan. În timpul domniei lor unul dintre regate s-a confruntat cu dificultăți insurmontabile, care au reclamat prezența aproape permanentă a regelui. Aceste cazuri sunt cele mai interesante, pentru că aduc în lumină o anumită practică politică, deosebit de abilă, prin care principii amintiți au optat pentru una dintre posesiuni, stabilind o ierarhie, între *țara principală* și *cea secundară*.

Un alt aspect dezbătut de studiile amintite (12 la număr) este cel al modului în care prezența unui rege străin a potențat raportarea societății din țara *gazdă* la practica de guvernare a altor state europene. În mod inevitabil principii amintiți au fost străini într-unul din regate și regi naționali în celălalt. În această dublă ipostază au lăsat o imagine diferită în mentalul și în istoriografia celor două regate. În același timp ei au fost purtătorii unei culturi aduse din țara de origine, pe care au încercat, cu mai mult sau mai puțin succes, să o implanteze în noua patrie. La polul opus, mulți suverani, care au obținut cea de a doua coroană ca urmare a unui plan politic, urmărit cu multă asiduitate, și-au abandonat propriile regate pentru a încerca să se integreze într-o societate străină și uneori chiar ostilă. Rezultatele au fost de cele mai multe ori modeste, deoarece nu au reușit niciodată să *simtă* și să înțeleagă poporul pe care doreau să-l guverneze. Mai mult, exemplul lui Wilhelm de Orania arată că domnia sa în Anglia s-a sfârșit într-un adevărat dezastru.

În sfârșit, studiile volumului se opresc și asupra modalităților concrete de reglementare a guvernării unui principe străin, prin introducerea acelor *Wahlkapitulationen*, cum au fost *Pacta conventa* – 1572 sau *Revolution Settlement* – 1689. Prin aceste acte nobilimea din țara gazdă se asigura că un principe străin nu avea să încalce obiceiurile țării și nu avea să îi lezeze privilegiile și interesele.

Alte probleme luate în discuție sunt cele legate de modul de comunicare al unui principe străin, care nu numai că nu cunoștea limba noului său regat, dar venea însoțit de o suită de curteni, care nu puteau fi primiți cu plăcere de nobilimea autohtonă. Nici problema reședinței suveranilor ce și-au asumat coroana a două regate nu a fost ușor de rezolvat pentru aceștia. Ideal era ca principele să rezideze în mod egal în ambele sale posesiuni, în practică întotdeauna unul din regate a acaparat

atenția suveranului, care își petrecea acolo majoritatea timpului. Iacob al II-lea a construit chiar o nouă reședință regală în Anglia.

În încheiere dorim să amintim numele istoricilor care s-au aplecat asupra dublului destin politic al unor suverani europeni. Domnia lui Mathias Corvin, în Ungaria și Boemia, este tratată de Zsuzsa Teke și de František Šmahel; despre Henric de Valois, în calitate de rege al Poloniei și al Franței, s-a ocupat Anna Filipczak-Kocur și Gérald Chaix; domnia lui Iacob Stuart, rege al Scoției și al Angliei, a fost în atenția lui Jenny Wormald și a lui Conrad Russell; despre Wilhelm de Orania au scris Arie Th. van Deursen și James R. Jones; figura lui August cel Puternic a făcut obiectul studiilor semnate de Karl Czok și de Jacek Staszewski; în fine, biografia politică a lui Carol de Bourbon a fost trasată de Rafaella Ajello și Pere Molas Ribalta. După cum se poate vedea, editorul a dorit ca fiecare suveran să fie judecat prin prisma istoriografiei țărilor pe care le-a guvernat. Din acest efort colectiv a rezultat și un alt aspect pozitiv, anume o vedere de ansamblu asupra istoriografiei europene și a modului în care istoricii din Ungaria, Cehia, Polonia, Olanda, Germania, Italia, Anglia sau Spania judecă destinul politic al suveranilor amintiți, în ce măsură autorii consideră unul sau altul din cele două regate ca fiind *principal* sau *secundar* în practica politică a principelui, cum unul și același personaj a putut avea o activitate benefică într-un stat și una lipsită de strălucire sau chiar periculoasă în celălalt.

Considerăm că cele prezentate succint nu au făcut altceva decât să trezească curiozitatea istoricilor români de a aprofunda studiile din volum, care, de altfel, se constituie într-un exemplu de colaborare științifică fructuoasă, în abordarea unei teme deosebit de interesante, susceptibilă de multiple interpretări, cum este tema *dublilor* suverani.

Ileana Căzan

* * *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, ed. by Mark Pinson, Cambridge, Massachusetts – U.S.A., 1994, XIII + 188 p.

Începând din primăvara anului 1992, întreaga lume a urmărit cu mare atenție și îngrijorare conflictul armat interetnic (de fapt, interreligios) din fosta republică iugoslavă Bosnia-Herțegovina (pe scurt, Bosnia). El se adaugă conflictului armat izbucnit în anul 1991 între fostele republici iugoslave Serbia și Croația. După încetarea acestor două războaie, avea să se declanșeze pe teritoriul fostei Iugoslavii un nou conflict armat (de data aceasta, într-adevăr interetnic). Este vorba despre conflictul desfășurat pe teritoriul provinciei sârbe Kosovo între forțele armate și polițienesti ale Serbiei și populația albaneză (majoritară în sus-amintita provincie). În prezent, acest din urmă conflict nu s-a încheiat.

Ca răspuns la acest mare interes internațional pentru Bosnia (și, în general, pentru fosta Iugoslavie), celebra Universitate Harvard (S.U.A.) a organizat în anul 1993 un simpozion științific americano-britanic dedicat istoriei Bosniei din secolul al VII-lea până în 1992 (cu specială privire asupra musulmanilor din această regiune). Amplele comunicări științifice prezentate în cadrul acestui simpozion au fost apoi publicate în lucrarea de față sub formă de capitole care, în ordine cronologică, analizează evoluția problematicei respective în întreaga perioadă sus-amintită.

În *Prefață* (p. VII–VIII) și în *Introducere* (p. IX–XIII), Roy P. Mottahedeh și, respectiv, Mark Pinson subliniază importanța simpozionului științific menționat mai sus și a comunicărilor prezentate în cadrul său (publicate în această carte) atât pentru sintetizarea informațiilor și opiniilor de specialitate privitoare la istoria Bosniei în perioada 602–1992, cât și pentru facilitarea accesului cât

mai multor persoane și instituții la aceste date. Se precizează că lucrările în limbi de circulație internațională referitoare la acest subiect sunt puține (prea detaliate sau prea generale) și insuficient cunoscute. Fără o bună cunoaștere a istoriei nu se poate înțelege prezentul Bosniei și nu se poate sprijini eficient dezvoltarea viitoare a acesteia.

Capitolul I (elaborat de John V.A. Fine) se intitulează *Rădăcinile medievale și otomane ale societății bosniace moderne* (p. 1–21). Se prezintă în mod sintetic originea și evoluția celor trei mari grupuri etno-religioase din Bosnia (sârbii, croații și musulmanii) în perioadele preotomană (602–1463) și otomană (1463–1878). Este subliniată identitatea de limbă și origine etnică a sârbilor, croaților și musulmanilor bosniaci, deoarece limba maternă a tuturor acestora este limba sârbo-croată, toți fiind urmașii triburilor slavilor de sud sosite pe aceste meleaguri în secolul al VII-lea. Diferența între sârbii, croații și musulmanii din Bosnia este în primul rând religioasă (sârbii sunt creștini ortodocși, iar croații sunt creștini romano-catolici). Până în secolul al XIX-lea aproape toți locuitorii Bosniei (indiferent de religie) se considerau bosniaci. De abia în a doua jumătate a acestui secol, sub influența propagandei naționaliste sârbe, respectiv croate, ortodocșii din Bosnia au început să se considere sârbi, iar catolicii croați. În consecință, s-a accentuat și identitatea religioasă (și culturală) a musulmanilor (cauzată și de intrarea în 1878 a Bosniei sub stăpânirea unui imperiu creștin, și anume Austro-Ungaria). Spiritul de conviețuire pașnică și toleranță reciprocă între toți locuitorii Bosniei a început să piardă tot mai mult teren. Noi instigări venite din Serbia și Croația au dus la adevărate masacre între sârbii, croații și musulmanii din Bosnia în anii 1941–1945 și mai ales în anii 1992–1995.

Capitolul II (scris de Colin Heywood) poartă titlul de *Bosnia sub stăpânire otomană (1463–1800)* (p. 22–53). Deși recunoaște de la început că această perioadă din istoria otomană a Bosniei conține încă numeroase aspecte insuficient elucidate, autorul schițează totuși un tablou succint al evoluției regiunii în respectivul interval de timp. De asemenea, el aduce un omagiu turcologilor bosniaci din Sarajevo care după al doilea război mondial au contribuit mult la mai buna cunoaștere a trecutului otoman al Bosniei. Este deplănsă moartea unora dintre aceștia și distrugerea institutelor, bibliotecilor și arhivelor lor în timpul războiului izbucnit în Bosnia în 1992. Se remarcă faptul că, după ce au cucerit Bosnia în 1463, otomanii au reușit până la mijlocul secolului al XVI-lea să atragă la religia islamică aproximativ jumătate din populația acestei regiuni. Acești noi musulmani fuseseră, până în 1463, mai ales creștini aparținând bisericii bosniace (sectă dizidentă a bisericii romano-catolice, influențată de bogomilism), dar și creștini ortodocși și romano-catolici. Doar în cazul Albaniei s-a mai înregistrat, în timpul stăpânirii otomane, o asemenea trecere masivă a populației băștinașe de la religia creștină la religia islamică. Explicațiile acestui fenomen constau mai ales în avantajele oferite de autoritățile otomane noilor musulmani și în slaba organizare ecleziastică a creștinilor bosniaci (și albanezi) în momentul în care trupele Porții au cucerit aceste regiuni. Este demn de remarcat faptul că, pe aproape întreaga durată a secolelor XVI–XIX, atât Bosnia, cât și Albania au rămas provincii otomane de frontieră, iar bosniacii și albanezii musulmani au constituit un permanent și valoros izvor pentru împrăștierea rândurilor armatei otomane.

Capitolul III (întocmit de Justin McCarthy) se intitulează *Bosnia otomană (1800–1878)* (p. 54–83). Autorul prezintă o sinteză a istoriei otomane a Bosniei în secolul al XIX-lea cu principalele sale aspecte (politic, administrativ, militar, demografic, etnoreligios, cultural, economic și social). Se arată că, după 1839, autoritățile otomane și-au întărit controlul politic și militar asupra Bosniei. Ele au zdrobit tendințele autonomiste ale nobililor musulmani locali (arabii) și au impus și pe teritoriul Bosniei otomane reformele Tanzimatului. Pe plan administrativ, militar și tehnico-științific, precum și în domeniul transporturilor și telecomunicațiilor s-au realizat o serie de progrese importante. Având sprijinul musulmanilor, consensul tacit al croaților și putând înăbuși la nevoie cu ușurință o eventuală răscoală a sârbilor (instigați de conaționali lor din Serbia), otomanii puteau spera să stăpânească Bosnia pentru încă multă vreme. Însă tratatul de pace de la Berlin (1878), care punea capăt războiului ruso-otoman din 1877–1878, a cedat Bosnia otomană Austro-Ungariei sub forma unei ocupații militare pe durată nedefinită. Astfel, Bosnia a ieșit definitiv din componența Imperiului Otoman.

Capitolul IV (elaborat de Mark Pinson) poartă titlul *Musulmanii din Bosnia-Herțegovina sub stăpânirea austro-ungară (1878–1918)* (p. 84–128). Se subliniază faptul că ocupația militară austro-ungară a Bosniei a început în 1878. Anexarea oficială a Bosniei la Austro-Ungaria a fost proclamată în 1908. În anul 1918, la finele primului război mondial (1914–1918), Austro-Ungaria s-a destrămat, iar Bosnia, Croația și Slovenia s-au unit cu Serbia, Muntenegru și Macedonia formând Regatul Iugoslavia. Fără îndoială, stăpânirea austro-ungară a adus Bosniei importante progrese în domeniile administrativ, tehnico-științific, legislativ și economic. De asemenea, autoritățile austro-ungare au împiedicat izbucnirea unor conflicte violente între sârbi, croați și musulmani. În schimb, agitațiile naționaliste ale Serbiei printre sârbii din Bosnia și tendințele de autonomie ale Croației în cadrul Austro-Ungariei (cu influențe asupra croaților din Bosnia) au creat tensiuni între locuitorii Bosniei și autoritățile de ocupație, precum și între sârbii, croații și musulmanii din această regiune (cu atât mai mult cu cât musulmanii, ostili la început față de Dubla Monarhie, vor privi în final Viena ca pe singura lor protecție în fața pericolului unei Serbii Mari, Croații Mari sau unei uniuni sârbo-croate). Relațiile dintre cele trei mari grupuri etno-religioase din Bosnia se vor agrava astfel lent, dar sigur, pregătindu-se terenul pentru masacrele din 1941–1945 și 1992–1995.

În sfârșit, capitolul V (scris de Ivo Banac) se intitulează *Bosniicii musulmani: de la comunitate religioasă la națiune socialistă și statalitate postcomunistă (1918–1992)* (p. 129–153). Autorul prezintă pe scurt istoria Bosniei și a musulmanilor bosnieci în perioada 1918–1992, când această regiune a făcut parte mai întâi din Regatul Iugoslaviei (1918–1941), iar apoi din Iugoslavia comunistă (1945–1992). În anii de război 1941–1945, Bosnia s-a aflat sub controlul Croației naționalist-șovine condusă de Ante Pavelić (aliat al Germaniei naziste). Naționalismul sârb și naționalismul croat s-au dezvoltat foarte rapid. Musulmanii au încercat să ducă o politică de echilibru pentru a-și salva identitatea religioasă și culturală. Sârbii declarau că musulmanii sunt sârbi islamizați. La rândul lor, croații afirmau că musulmanii sunt croați islamizați. Unii sârbi pretindeau chiar că musulmanii bosnieci sunt turci otomani musulmani sârbizați apoi pe plan lingvistic. În anii 1941–1945, trupe croate (ustașii) venite din Croația (ajutate de unii musulmani din Bosnia) au ucis mulți sârbi bosnieci. La rândul lor, trupe sârbe din Serbia (cetnicii) – sprijinite de sârbi din Bosnia – au masacrat în acei ani zeci de mii de musulmani bosnieci. Regimul comunist iugoslav (1945–1991), bazat pe o dictatură ateistă și pe efortul de a-i convinge pe toți locuitorii Iugoslaviei să se simtă în primul rând iugoslavi (și abia apoi sârbi, croați, sloveni etc.), a dat impresia, sub conducerea croatului Iosip Broz Tito, că a reușit să rezolve problema națională în întreaga Iugoslavie, inclusiv în Bosnia. Întrucât rolul religiei scăzuse mult, se părea că în Bosnia sârbii (32% din totalul populației), croații (19%) și musulmanii (43%) trăiesc în bună înțelegere, pe baza limbii materne comune (sârbo-croate) și a tot mai numeroaselor căsătorii mixte. După moartea lui Tito (1980), situația a început însă să se înrăutățească lent, dar sigur. Pe fondul dezvoltării economice din Slovenia și Croația și al stagnării economice din restul Iugoslaviei, naționalismul sârb și naționalismul croat au cunoscut o rapidă renaștere. La început, Bosnia a fost mai puțin afectată. Dar după desprinderea Croației și Sloveniei de Iugoslavia (1991), Bosnia și Macedonia au făcut același lucru (începutul anului 1992). Serbia a încercat să refacă vechea Iugoslavie pe calea războiului. Trupe sârbe din Serbia și trupe recrutate din rândurile minorității sârbe din Croația au început lupta armată contra trupelor Croației. În Bosnia, instigați de la Belgrad, sârbii locali nu au recunoscut independența Bosniei (proclamată de alianța croato-musulmană condusă de Zetbegović). Ei au declanșat contra croaților și musulmanilor bosnieci un război sângeros menit să asigure anexarea Bosniei la Serbia (care, aliată cu Muntenegru, a format actuala Iugoslavie restrânsă). Astăzi (1999) cunoaștem foarte bine masacrele și distrugerile cauzate de războiul din Bosnia (încheiat în 1995), precum și efectele sale asupra Serbiei, Croației și chiar a unor state vecine cu fosta Iugoslavie.

Anexa (alcătuită de Mark Pinson) cuprinde o listă de lucrări bibliografice dedicate Bosniei și ansamblului fostei Iugoslavii, precum și o listă de hărți ale Bosniei aflate în Biblioteca Universității Harvard, precum și în alte biblioteci din S.U.A. (p. 155–170).

Indicele general (întocmit de Mark Pinson) constituie o foarte utilă completare a acestei lucrări (p. 171–187).

În concluzie, cu toate că are și unele minusuri (cauzate mai ales de stadiul insuficient de avansat în care se află cercetarea istorică a perioadelor 602–1463 și 1463–1800 din istoria Bosniei), această lucrare reprezintă un indiscutabil succes științific. Ea sintetizează informațiile și opiniile de specialitate privitoare la istoria Bosniei în intervalul 602–1992. De asemenea, faptul că este publicată într-o limbă de circulație internațională, precum și faptul că folosește o vastă bibliografie științifică și este scrisă într-un stil accesibil atât istoricilor, cât și publicului larg, sporesc valoarea acestei excelente lucrări de sinteză care umple un gol în literatura de specialitate.

Adrian Tertecel

* * Reich oder Nation? Mitteleuropa 1780–1815, herausgegeben von Heinz Duchhardt und Andreas Kunz, Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 1998, IX + 318 p. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte, Beiheft 46).

Evoluția Europei Centrale sub impactul Revoluției Franceze a constituit obiectul unei Conferințe care a reunit în luna septembrie 1996 la Halle un grup de istorici germani și americani, cercetători ai istoriei moderne a Europei. Sub titlul sugestiv *Imperiu sau națiune? Europa Centrală 1780–1815*, organizatorii reuniunii au editat comunicările susținute cu acest prilej. Tematica volumului acoperă aspecte variate ale istoriei germane din ultimii ani ai *vechiului regim*, așadar anteriori izbucnirii Revoluției Franceze până la prăbușirea Imperiului napoleonic: regim politic, război și legitimitate politică, evoluția stărilor, naționalismul, constituționalismul, comerț, meșteșuguri, justiție, etc. Un întreg mecanism social-politic supus presiunilor externe și interne puse în mișcare de seismul din vara anului 1789, al cărui epicentru a fost Parisul, s-a aflat în atenția participanților la simpozion.

Charles Ingrao, *War and Legitimation in Germany in the Revolutionary Age* prezintă reacțiile lumii germanice la provocarea Revoluției Franceze: o lume în general satisfăcută cu regimurile ei eficiente, monarhii cu deschidere spre reforme în spiritul luminist moderat, cu politici economice cameraliste, novatoare. Revoluția franceză, în faza ei inițială, a fost acceptată ca o adaptare, aducere la zi a societății franceze cu obiectivele filozofilor reformatori. Radicalizarea Revoluției a îndepărtat însă cercurile intelectuale și guvernante ale statelor germane de demersul revoluționar și a declanșat curentele antirevoluționare care devin dominante. Chiar și reformele adoptate sub presiunea victoriilor napoleoniene au fost repudiate sau îngrădite după 1815. Monika Neugebauer-Wölk, *Reich oder Republik? Pläne und Ansätze zur Republikanischen Neugestaltung im Alten Reich (1790–1800)* corectează viziunea tradițională cu privire la absența totală a unui jacobinism german dincolo de sfera gândirii. Autoarea trece în revistă, pe baza investigațiilor proprii, planurile de „republicanizare” în imperiu și tendințele de purtare a lor în aplicare în legătură cu constituirea „republicilor-fiice” ale Republicii franceze (Belgia, enclava Basel, teritorii marginale ale imperiului, ș.a.). De fapt, curentul republican s-a oprit la această limită formală și a încetat odată cu proclamarea de către primul consul a încheierii Revoluției. Wolfgang Neugebauer, *Landstände im Heiligen Römischen Reich an der Schwelle der Moderne: Problem von Kontinuität und Diskontinuität um 1800* discută tipologia adunărilor de stări între dietele vechiului regim și cele ale secolului XIX și tendințele de organizare constituțională în Germania în perioada post-revoluționară. Paul W. Schroeder, *Austria and Prussia, 1813–1848. Pause in the Rivalry or Shift in the Paradigm* analizează trecerea de la rivalitatea celor

două puteri între 1740 și 1789, al cărui mobil principal era hegemonia în Germania, la colaborarea lor sub impactul Revoluției franceze, mai ales din faza finală a regimului napoleonian până în vremea revoluției din 1848. Robert D. Billinger Jr., *Good and true Germans. The „Nationalism” of the Rheinbund Princes 1806–1814* discută modelele de identificare ale germanilor în vremea de dinainte de naționalismul modern, cu specială privire la conducerea din Saxonia și Nassau, la reprezentanții celei de „a treia Germanii”, așadar din afara Prusiei și Austriei; o lume care a crezut în formula Confederației Rinului, cadru de remodelare a Sfântului Imperiu Roman, expresie a unității germane, realizată în cooperare cu Imperiul napoleonian. Michael Hundt, *Stein und die Deutsche Verfassungsfrage in den Jahren 1812 bis 1815*, prezintă concepțiile reformatorului german cu privire la organizarea constituțională a Germaniei, concepții orientate spre trecut, în „contrapunct” cu ideile revoluționare franceze și cu cele ale liberalismului și naționalismului incipient. Andreas Kunz, *Verkehr und Binnenhandel in Mitteleuropa 1750–1850. Forschungsdeizite und Forschungsperspektiven* prezintă realizările epocii cercetate în privința rețelelor de comunicație. Wilfried Reininghaus, *Gewerbe-Regionen und Handel in Deutschland im 18. Jahrhundert*, cercetează legătura dintre evoluțiile politice și cele din sfera economico-tehologică în Europa apuseană și centrală. Evoluția dreptului penal în raport cu constituția imperiului și a ligii renane e studiată de Karol Härter, *Kontinuität und Reform der Strafjustiz zwischen Reichsverfassung und Reichsbund*. Situația femeii în lumea germanică, valorile moral-sociale ale schimbărilor intervenite în mentalități și legislație în definirea rolului femeii și a bărbatului în societate constituie obiectul studiului lui Marion W. Gray, *Men as Citizens and Women as Wives. The Enlightenment Codification of Law and the Establishment of Separate Spheres*. Volumul se încheie cu comunicarea lui Christine L. Mueller, *The französischer Neuerungsgeist and the Milieu of the Clerks. A study in the social history of Politics*, care urmărește impactul ideilor novatoare din Franța asupra mediului funcționăresc în lumea germană.

Volumul oferă o selecție reprezentativă de studii cu privire la raportul dintre spiritul revoluționar francez și societatea germană.

Șerban Papacostea

GEORGE CIORĂNESCU, *Românii și ideea federalistă*, București, Edit. Enciclopedică, 1996, 184 p.

Statul federal sau confederația de state s-au repropus la intervale ca alternativă a Statului-Națiune, al suveranității absolute. Și e un fapt de subliniat că tocmai paralel cu desfășurarea mișcărilor liberal-democratice, în ansamblul generalei tendințe a „secolului naționalităților” de realizare a libertății politice, independenței și unității statale, a înmugurit și prima gândire federalistă.

Ideea europeană s-a încorporat în diverse formule și, după 1918, chiar în construcții regionale de tip prefederal. Ea a cunoscut un *revival* spectacular în anii Rezistenței, când, sub impactul dezastrelor generate de război și escaladarea totalitară, a trecut de la stađul de proiect privilegiat al unor precursori la acela de program politic al generației în scenă.

Proiectele de reorganizare constituțională centro-orientală și-au trăit prima mare stagiune între 1848 și 1867, anul compromisului austro-ungar; în Europa sud-orientală, ele și-au găsit mereu expresie printre insurecții și conflicte endemice, încât repetitivitatea lor a fost asociată cu imposibilitatea absenței măslinelor pe masa unui grec.

Din exilul său parizian, planurile lui Adam Czartoryski s-au îndreptat în direcția Pestei – preconizată și de Mazzini drept centru al unei libere federații – pentru ca într-o a doua formulă să viseze și aderarea Turciei la idee.

Trialism în cadrul Imperiului habsburgic, cum l-a înțeles Palacky, sau confederație, în afara acestuia, cu conservarea Ungariei istorice, cum o proiecta Kossuth, acestea au fost principalele alternative propuse până la apariția dualismului.

Colocviul Pesta–Belgrad–București se reia în 1859 prin reapariția la rampă a lui Kossuth, căruia i se adaugă acum Klapka, prinții domnitori Cuza și Obrenović și mazzinianul Marco Antonio Canini.

În discursul „48”-ului românesc, termenii *patrie* și *umanitate* sunt complementari: patria e inițiere la umanitate, frăția popoarelor, punct cardinal în programul revoluției.

„Statele Unite ale Dunării de Jos” sunt prezentate de Bălcescu contelui Zamoyski ca singură cale de salvare a naționalităților asuprite, pentru ca necesitatea federației sud slavo-româno-maghiare să fie reafirmată de el, într-un memorandum adresat conducerii emigrației ungare la Paris, conform unei directive programatice a Comitetului Național Român și reluată apoi de Dumitru Brătianu, tot în numele său, în răspunsul la *Manifestul* lui Mazzini către români.

Un demers federalist de substanță va fi întreprins de Aurel Popovici, a cărui operă tipărită la Leipzig în 1906, *Statele Unite ale Austriei Mari*, e considerată de Keith Kitchens cea mai completă și eficace expunere a aceluși punct de vedere. Planul său de introducere „de sus” a unui federalism supranațional, înmormântat în 1914 prin asasinarea la Sarajevo a lui Franz Ferdinand, rămâne relevant și prin susținerea sa de către arhiduce, cercul de la Belvedere și partidul social-creștin, dar și pentru că viitoarea federație era deschisă și acelor ramuri ale naționalităților din Austro-Ungaria trăitoare în afara imperiului.

Paralel cu Mica Înțelegere și Uniunea Balcanică, ideea europeană, exprimată în perioada interbelică prin *Paneuropa* contelui Richard Coudenhove-Kalergi sau planurile Briand și Tardieu, cu variațiuni, și-a avut adepți reprezentativi în Europa centrală și orientală, așa cum ea îi va avea și în cursul exilului postbelic, inițial în prevalență în rândul grupurilor transnaționale ce vor face din New York și Londra mari centre ale curentelor de opinie profederaliste, în militanța cărora se vor angaja eminente figuri precum Grigore Gafencu, viitor președinte al „Uniunii Europene a Federaliștilor”.

De asemenea proiecte confederale și federaliste, examinate riguros potrivit relevanței lor, sub raportul structurării politico-instituționale, ca și de variate formule mitteleuropene pseudo-federaliste, acoperind o vocație hegemonic-imperialistă, ca expresie în special a pangermanismului, se ocupă cartea lui George Ciorănescu, *Români și ideea federalistă*, prezentată ca teză de doctorat la Cluj în 1946, sub conducerea profesorului George Sofronie și apărută recent la Editura Enciclopedică în îngrijirea Georgetei Penelea-Filitti: o pregnantă reconstrucție a unei istorii de un secol a temei, operă de o generoasă documentare și întemeiere pe izvoare, de elevată cultură politică, juridică și economică, organizată în raport cu natura finalităților ce au prezidat în timp programele și aspirațiile propunătorilor, de la primele planuri schițate la finele secolului XVIII la cele modelate în preziua ultimului conflict mondial și în primii săi ani.

Această sinteză monografică valorizează teoretic rezultatele școlii britanice de la „Federal Union”, ale cărei texte de referință obligatorie constituie și azi baza oricărei cercetări federaliste autentice.

Federalismul n-a constituit pentru George Ciorănescu doar expresia unui interes de moment; publicații ale sale au continuat să apară în Franța, unde Jacques Droz semnala în 1953, între planurile non-germane de *Mitteleuropa*, cele două memorii ale lui Ion Măiorescu, cărora el le consacrase pagini solid fondate în *Autour de quelques projets fédéralistes concernant le bas Danubes*, cercetare căreia îi urma *L'activité fédéraliste des exilés roumains, 1850–1852*, centrată asupra lui Dumitru Brătianu și contactelor sale mazziniene, într-o exemplară valorizare a presei democratice franceze contemporane și a corespondenței lui Mazzini, pe care mai toți istoricii români care scriu despre el omit să o menționeze.

Fidel acestui interes de studiu, George Ciorănescu a mai redactat, în afara unor eseuri în aceeași arie tematică, o operă de cercetare monografică rămasă inedită, „Le Risorgimento italien et les

projezt fédéralistes danubienne”, contractată în 1955 cu C.N.R.S. și elaborată în acord cu profesorul Pierre Renouvin de la Universitatea Sorbona.

Asemenea precursorilor de la 1848, care au trecut de la proiect la militanța pentru împlinirea lui, George Ciorănescu a făcut același drum, împreună cu alți compatrioți, înrolându-se din 1947 ca protagonist al României exilate în Mișcarea Europeană de inspirație creștină a „Noilor Echipe Internaționale”, în „anii eroici” ai începuturilor războiului rece și opoziției blocurilor de putere, când federalismul, grație raportului său, de data aceasta, nu numai parțial cu procesul istoric, a dobândit un grad de autonomie conceptuală ce i-a permis nu numai recunoașterea caracterului federalist a unei părți importante a gândirii europene – începând cu doctrina politică a lui Kant – dar și să recupereze, odată cu *ideea programatică de unitate europeană*, facultatea de a proiecta viitorul.

Carențe neimputabile autorului unei cărți ce se situează prin temă și prin valoarea de fond și de analiză în seria unor sinteze, ca, de exemplu, acelea din 1960, ale lui Jacques Droz, *L'Europe Centrale. Evolution historique de l'idée de „Mitteleuropa”*, și Rudolf Wierer, *Der Föderalismus im Donauraum*, pe care le-a precedat cronologic, fără a fi apărut, puteau fi evitate cel puțin în parte printr-un control mai penetrant, reclamat de exigențele publicării unei opere remarcabile care a așteptat o jumătate de secol și în orice caz prin includerea într-un apendice a indispensabilelor note biografice referitoare la personajele ei.

În ce privește notele în elaborarea cărora mi se atribuie cooperarea, mărturisesc că nu mă recunosc în substanța și formularea unora din ele, aportul meu real la apariția acestei cărți, în genere de altă natură și amploare, rămânând nerelevat.

Ștefan Delureanu

CONSTANTIN CONSTANTINESCU, *Prințul Barbu Alexandru Știrbey în istorie*, București, Tip. Artprint, 1998, 224 p.

O interesantă incursiune în trecutul românesc ne oferă volumul *Prințul Barbu Alexandru Știrbey în istorie*, volum semnat de Constantin Constantinescu. Autorul mărturisește cu modestie pe copertă: „Dacă după lectura acestei cărți cititorul are sentimentul că n-a pierdut timpul în zadar, eu sunt mulțumit”. Lucrarea domnului C. Constantinescu are la bază o bogată documentație de arhivă, de periodice și memorii, o vastă bibliografie.

Prințul Barbu Știrbey este descendent după bunică din neamul Brâncovenilor și nepot dinspre tată al domnitorului Țării Românești Barbu Dimitrie Știrbey (1849–1853 și 1854–1856). El s-a născut la Buftea în 1872, a frecventat liceul și Universitatea la Paris, fiind sfetnicul principal al Majestății Sale Regele întregitor de țară, Ferdinand I. A fost un om devotat Casei Regale până la moartea regelui Ferdinand I (1927) și în timpul domniei regelui Mihai I (1927–1930; 1940–1947). A fost un adversar al regelui Carol al II-lea (1930–1940) și colaborator principal al artisanului Marii Uniri din 1 Decembrie 1918, Iuliu Maniu, președintele Consiliului Dirigent, marele bărbat de stat și om politic de talie internațională, mort în temnița comunistă din Sighetul Marmației.

Sunt descrise acțiunile sale diplomatice de la Cairo și Moscova, ca emisar al lui Iuliu Maniu, conducătorul principalului partid politic din opoziție din perioada celei de-a doua mari conflagrații mondiale a secolului XX. El a fost, din însărcinarea lui Iuliu Maniu, mijlocitor al semnării armistițiului de la Moscova cu Națiunile Unite (septembrie 1944). După cum se știe, în urma loviturii de palat condusă de Majestatea Sa Regele Mihai I la 23 august 1944, armata regală română s-a alăturat Națiunilor Unite împotriva Germaniei hitleriste și a Ungariei hortyste, contribuind la scutirea războiului mondial cu șase luni, așa după cum o atestă documentele vremii din România și de peste hotare.

La 3 martie 1949, prințul Știrbey este arestat de comuniști, la ordinele Moscovei, și i se stabilește domiciliul forțat la Focșani, județul Vrancea. În aprilie 1952 este arestat din nou și dus la Canalul Dunăre – Marea Neagră.

A fost eliberat în iulie 1954, după moartea dictatorului sovietic Iosif V. Stalin. A încetat din viață la 30 ianuarie 1964, în București, intrând astfel în istorie ca un mare patriot, luptător neînfricat în Rezistența anticomunistă și antisovietică din țara noastră. Lucrarea are un valoros indice, comentat cu multă înțelepciune.

Bogat ilustrată, cartea *Prințul Barbu Alexandru Știrbey în istorie*, semnată de prof. Constantin Constantinescu, pune în circulație date și fapte inedite, oameni și evenimente din istoria românilor de pretutindeni. Cartea, valoroasă în general, ar fi câștigat în conținut dacă autorul ar fi înserat la sfârșitul demersului său științific rezumate în limbi de circulație internațională.

Ioan Babici

CHARLES HARVEY, JON PRESS, *Databases in Historical Research Theory. Methods and Applications*, New York, St. Martin's Press, 1996, 331 p.

Cartea scrisă de Charles Harvey și Jon Press este o contribuție adusă metodologiei istoriei, adăugându-se acelor lucrări care se preocupă de căile și mijloacele prin care putem reprezenta cunoașterea istorică. Cei doi autori sunt cercetători experimentați, specialiști cu o recunoaștere internațională în domeniul lor, acela al istoriei economice a secolului al XIX-lea.

Autorii pornesc prin a observa că, în ultimii ani, crearea bazelor de date istorice a devenit o activitate răspândită, care mobilizează pe scară largă resursele din cercetare. Departe de a fi un inventar exhaustiv, un ghid, recent editat de Association for History and Computing, oferă detalii asupra a 376 proiecte de cercetare din Marea Britanie, proiecte care presupun construirea unor baze de date istorice¹. Aceste proiecte abordează o mare varietate de subiecte, acoperă toate perioadele istorice și sunt bazate pe diferite tipuri de surse. Deși majoritatea cercetărilor se concentrează asupra secolului al XIX-lea, iar principalele surse rămân recensămintele, listele electorale sau registrele parohiale, rămâne de necontestat faptul că demersul axat pe construirea bazelor de date este aplicabil în orice domeniu al investigației istorice.

Interesul stârnit de bazele de date istorice nu este greu de înțeles. Strângerea informației, organizarea, sortarea și cercetarea ei sunt sarcini uzuale pentru istorici. Fiecare din ele devine mai ușoară dacă se utilizează computerul și un software de gestionare a bazelor de date. Timpul și energia astfel economisite se canalizează spre crearea unor mari baze de date istorice, care să includă date de diverse tipuri, extrase dintr-o mare varietate de surse. De aici se desprinde ideea de a folosi aceste bogate colecții de date ca pe o resursă colectivă, care să acopere cerințele unui mare număr de cercetători, pentru un număr mare de studii, de-a lungul mai multor generații. Asociația History and Computing demonstrează cu succes acest scop, dacă ne gândim că în cele trei volume publicate de Manchester University Press, între anii 1987-1990, bazele de date istorice supt subiect principal pentru 53 de studii și secundar pentru alte 16².

¹ K. Schürer, S.J. Anderson ed., *A Guide to Historical Data-Files in Machine-Readable Form*, London, 1992.

² Peter Denley, Deian Hopkin ed., *History and Computing*, Manchester, 1987; Peter Denley, Stefan Fogelvik, Charles Harvey ed., *History and Computing II*, Manchester, 1989; Evan Mawdsley ed., *History and Computing III: Historians and Data*, Manchester, 1990.

Utilizarea bazelor de date istorice va cunoaște o asemenea dezvoltare, încât cunoașterea sistemelor de proiectare și gestionare a bazelor de date va deveni esențială pentru profesia de istoric. Valoarea bazelor de date istorice este deja înțeleasă, iar interesul cercetătorilor este stimulat de îmbogățirea experienței în acest domeniu.

Tehnologia bazelor de date este de fapt familiară istoricului, el fiind întotdeauna obligat să adune și să analizeze o multitudine de informații, chiar dacă acestea nu sunt computerizate. Prin urmare, utilizarea bazelor de date nu este o tehnologie cu totul nouă pentru istoric, ea implicând de fapt metodele tradiționale de cercetare și analiză. Popularitatea crescândă a cercetării istorice axată pe baze de date implică totuși un efort din partea istoricului: însușirea de concepte și metode noi, un nou mod de gândire chiar, dacă se dorește o exploatare maximă a noii tehnologii.

Istoricul trebuie să aibă o bună și temeinică înțelegere a principiilor tehnice ale bazelor de date pentru a selecta hardware-ul și software-ul potrivit, pentru a proiecta o bază de date care să satisfacă într-adevăr cerințele respectivei teme de cercetare, pentru a-i exploata la maximum potențialul. De asemenea, istoricul trebuie să înțeleagă modul în care bazele de date se încadrează în tabloul de ansamblu al cercetării istorice asistată de calculator. Designul bazelor de date, construirea și interogarea lor constituie numai o parte din multiplele procese care alcătuiesc ceea ce putem numi *cliometrie*. Este esențial ca istoricul să gândească baza de date ca pe o parte a unui întreg complex de procese care se întrepătrund. Este inutil a crea o bază de date care, prin ignorarea unor anumite standarde, nu răspunde cerințelor unor potențiali utilizatori.

Lucrarea lui Charles Harvey și Jon Press este în consecință bine venită. Ea îl introduce pe cititor în universul sistemelor de creare și gestionare a bazelor de date și este utilă oricărui istoric al cărui proiect de cercetare implică o bază de date istorice. Autorii adâncesc acele laturi ale subiectului care afectează cel mai mult cercetarea istorică. Accentul cade fie pe detalii tehnice, fie pe detalii metodologice. Scopul este, pe de-o parte, acela de a-l face pe istoric să evite, în demersul său, greșeli costisitoare, iar pe de altă parte, de a pune în valoare întregul potențial științific al datelor de care dispune. Fără să refuze dezbateră teoretică, lucrarea adoptă un punct de vedere empiric, pe de o parte pomind de la câteva exemple concrete de baze de date funcționale, exemple care sunt utilizate pe tot parcursul lucrării, pe de altă parte concentrându-se asupra diversității modelelor existente în teoria bazelor de date.

În Capitolul 1, *Databases in Historical Research*, autorii discută natura cercetării istorice, procesele care intervin pe parcursul ei și modul în care calculatorul îi poate fi de folos istoricului pentru a obține rezultate optime. Accentul cade pe importanța bazelor de date istorice ca nucleu al cercetării cantitative asistată de calculator, fiind prezentate principalele două tipuri de baze de date istorice, cea orientată pe modelul datelor, respectiv cea orientată pe sursa de date.

Capitolul 2, *Database Concepts and Terminology*, este o trecere în revistă a conceptelor, terminologiei și metodologiei bazelor de date. Fără această introducere tehnică este imposibilă aprofundarea ulterioară a tot ce ține de crearea și exploatarea unei baze de date istorice.

În capitolul 3, *Database Management Software*, sunt prezentate principalele tipuri de software existente, de la simplul *file manager* până la sistemele complexe, puternice, pe care le implică bazele de date relaționale, gestionarea informației sub formă de text sau sistemele multimedia. Remarcându-se faptul că piața este dominată de sistemele relaționale, se face însă precizarea că, în ultimii ani, dezvoltarea tehnologiei bazelor de date a progresat în noi direcții, ca urmare a cerinței de mai mare varietate și flexibilitate din partea utilizatorilor.

Capitolele 4, 5 și 6 sunt consacrate designului, construcției și interogării bazelor de date.

Sistemul de planificare, specificații și management al proiectelor de cercetare care implică baze de date, esențial în special pentru succesul celor de anvergură, este examinat în Capitolul 4, *The Database Project Life-Cycle*. Sunt discutate probleme care țin de pregătirea, introducerea și validarea datelor.

Capitolul 5, *Database Design and Implementation*, este un ghid pas cu pas al proiectării bazei de date, al modelării relațiilor dintre entități și al analizei acestora, adică al construcției efective a unei baze de date.

Istoricului îi revine și misiunea de a extrage informații dintr-o bază de date, iar capitolul 6, *Information Retrieval*, expune principalele metode de interogare și acces la baza de date examinată. Prezentarea rezultatelor, așa numitele rapoarte, precum și a informațiilor extrase dintr-o bază de date, face de asemenea obiectul acestui capitol.

Bazele de date utilizate ca exemple în aceste capitole sunt implementate folosind două sisteme de gestionare și anume *ORACLE*, respectiv *Microsoft Access*. *ORACLE* furnizează un foarte puternic set de programe, pus la dispoziție pe o varietate de suporturi, de la mainframe până la calculatoare personale. El există pe rețelele universitare de computere și utilizează ca limbaj SQL (Structured Query Language), standardul industrial pentru crearea, gestionarea și interogarea bazelor de date. De-a lungul timpului i s-au adăugat extensii pentru manipularea unei cantități mari de text fără o structură anume, cât și pentru prezentarea grafică a rezultatelor interogărilor. *Access* este un produs mult mai recent, dar care și-a stabilit rapid o poziție dominantă printre sistemele de gestionare a bazelor de date valabile pe PC-uri. *Access* este un produs modern pentru Windows, puternic și ușor de utilizat în același timp. El furnizează o formă user-friendly de regăsire a informației, numită *query-by-example*, oferind și facilități SQL pentru utilizatorii mai experimentați.

Capitolul 7, *Source-Oriented Database Systems*, trece în revistă conceptele legate de procesarea datelor orientată spre sursă, strategii și abordări puse în lumină de critici ai sistemelor relaționale.

În Capitolul 8, *Coding and Record Linkage*, atenția se îndreaptă spre două aspecte cheie ale utilizării calculatorului în istorie. Primul se referă la necesitatea de a codifica datele istorice pentru a le ordona, clasifica și analiza. Cel de-al doilea privește folosirea sistemelor de gestionare a bazelor de date ca instrumente pentru asamblarea înregistrărilor, adică pentru punerea laolaltă a frânturilor de informație relative la o singură entitate, de obicei un individ.

Capitolul final, *Conclusion: Databases and the Future of Historical Computing*, pune accentul asupra problemelor cheie, pe care trebuie să le avem în minte pentru a exploata la maximum posibilitățile pe care le oferă o cercetare axată pe baze de date.

Lucrarea pune la dispoziția cititorului o bibliografie selectivă, căreia i s-ar putea reproșa că este în exclusivitate anglo-saxonă, și un glosar de concepție și termeni tehnici.

Trăsătura distinctivă a acestei cărți este prezentarea unor studii de caz la sfârșitul fiecărui capitol. Produs al cercetărilor întreprinse fie de șefi de proiect, fie de cei al căror demers științific implică în mod direct baze de date sau software de exploatare a lor, aceste studii de caz dau viață cărții și sunt puncte de referință pe tot parcursul ei. Varietatea temelor abordate, calitatea cercetării, cât și faptul că pun în lumină avantajele sistemelor de gestionare a bazelor de date și a celorlalte metode ce țin de aplicarea computerelor în istorie, conferă acestor exemple valoare științifică semnificativă și ca esuri de sine stătătoare.

Cartea scrisă de Charles Harvey și Jon Press, remarcabilă prin claritatea expunerii și prin valoarea conținutului, este nu numai un manual, dar și o provocare de a exploata metodologia bazelor de date spre înnoirea cercetării istorice.

Ișina Gavrilă

ADRIAN-SILVAN IONESCU, *Trista istorie a preeriei*, București, Edit. Globus, [1998], 238 p. + 86 il. + 6 hărți.

Literatura de specialitate este săracă în lucrări originale românești dedicate Vestului american și indienilor: în 1965, Mihai Gheorghe Andrieș publica, în Editura Tineretului, *Piele Roșii de la nord*

de *Rio Grande*, o carte destinată copiilor; în *Western. Filmul Vestului îndepărtat*, Iordan Chimet atinge și problemele de istorie a cuceririi ținuturilor apusene ale Americii pentru a le regăsi, mai apoi, transpuse pe peliculă; Horia Matei semna, în 1969, lucrarea *Westul, o mare aventură*, reeditată de curând sub titlul *Cucerirea Vestului Sălbatic, legendă și adevăr* (Edit. Saeculum – Ed. Vestala, București 1998); antologia *Cântecul bizonului. Din literatura pieilor roșii* (Edit. Minerva, București 1978) realizată de Dan Grigorescu a fost completată de același autor cu un volum dedicat plasticii populațiilor băștinașe din Lumea Nouă, *La nord de Rio Grande. Introducere în arta amerindienilor* (Edit. Meridiane, București, 1985). Acestor șase titluri le mai pot fi adăugate câteva traduceri din istorici reputați, precum Francis Parkman, din memorialiști, cu vădite tendințe spre romanțare, precum Joë Hamman și Grey Owl, din călători orientați spre descrieri impresioniste, pline de culoare locală, precum Arcady Fiedler și Marieta Nicolau sau din literatură western, mai veche sau mai nouă.

Lucrarea lui Adrian-Silvan Ionescu, „de tinerețe” – cum o caracterizează chiar autorul în postfață, unde relatează avatururile publicării ei, întârziată timp de 15 ani – este un amplu studiu asupra etnografiei și istoriei indienilor americani și, în subsidiar, a culturii și civilizației Vestului Sălbatic. Toți cercetătorii amintiți mai sus s-au ocupat de unul sau altul dintre aspectele vieții băștinașilor desemnați, în mod eronat, cu termenul de „indieni” în urma apelativului folosit prima dată de Columb, „los indios”, el fiind convins că țărmlul pe care a acostat era India și nu un nou continent. Pentru a explica anumite obiceiuri și comportamente ale „americanilor neaoși”, anumite reacții și cauze ale conflictelor cu albi nou-veniți, autorul a simțit nevoia să acorde un spațiu generos prezentării relațiilor sociale, ocupațiilor, culturii materiale și religiei acestor locuitori, pornindu-și investigația din perioada preistorică și aducând-o până în epoca modernă, în primul capitol, *America indiană*. Următorul, intitulat *Primele contacte*, tratează perioada stabilirii primelor colonii pe coasta estică a Lumii Noi, englezești, spaniole și franceze, competiția dintre ele și conflictele – sângeroase – iscate sub pretextul diferențelor religioase, cu repercusiunile lor în relațiile tensionate cu triburile locale, învrăjbirea unora față de celelalte și instituirea unei stări de război cvasipermanente, culminând cu revoluția americană și cooptarea indienilor de-o parte sau de alta a forțelor beligerante. Primele trei decenii ale tinerei Uniuni americane au fost destul de tulburi și înnegurate de războaie costisitoare purtate cu Seminolii din Florida, cu Cele Cinci Triburi Civilizate (Creek, Chocktaw, Chickasaw, Cherokee și Seminole), cu Sauk și Fox, având drept rezultat strămutarea lor forțată în Teritoriul Indian de la vest de Mississippi (viitorul stat Oklahoma), prima „rezervație” organizată de guvernul american spre a descongiona pământurile estice și a le pune la dispoziția fermierilor, tot mai dornici să colonizeze terenuri roditoare, cât mai departe de centrele aglomerate.

Marile războaie indiene este al treilea capitol, împărțit, ca și precedentele, în mai multe subcapitole, ce dezbat confruntările din intervalul 1860-1890. Pentru că Războiul Civil a constituit „coloana vertebrală a istoriei americane”, în *Preliminarii* sunt făcute precizări cu privire la structurile militare ale Statelor Unite pe timp de pace și de război, obținerea gradelor – explicându-se astfel ascensiunea rapidă a unor tineri precum George Armstrong Custer, Nelson A. Milea sau George Crook, protagoniștii de mai târziu ai campaniilor contra triburilor nesupuse. În subcapitolele ce urmează nu sunt omise detaliile legate de dotarea, armamentul și uniforme trupelor care se luptau cu băștinașii, oferind o imagine complexă asupra părților oponente și a raportului de forțe dintre ele. Profunzimea cercetării și bogatul material bibliografic citat la acest capitol denotă un interes sporit pentru această perioadă, desigur, mult mai pe placul autorului, cunoscut pentru pasiunea ce o are pentru secolul al XIX-lea, căruia i-a dedicat multe studii de valoare. De o analiză deosebit de amănunțită se bucură controversata și încă cnigmatică luptă de la Little Big Horn, din 25 iunie 1876, unde peste 200 de soldați din regimentul 7 Cavalerie, împreună cu comandantul lor, generalul (în timpul campaniei aceleia doar locotenent colonel) George Armstrong Custer, sunt anihilați de războinicii Sioux și Cheyenne în ceea ce autorul etichetează drept *Bătălia preerilor*. Despre acest subiect s-a scris enorm și încă nu s-au putut trage concluziile. În urma investigațiilor arheologice din anii 1984–1985 au fost propuse noi ipoteze și s-au descoperit multe vestigii ale luptei, chiar și un

schelet izolat al unui soldat căzut pe câmpul de onoare, neobservat de echipele care au îngropat morții la două zile după fatidicul eveniment.

Bazându-se pe documente și folosindu-și talentul literar, Adrian-Silvan Ionescu face portrete pline de expresivitate și imediatețe unor mari căpetenii precum Sitting Bull, Geronimo, Victorio și Joseph sau unor comandanți militari ori cercetași precum G.A. Custer (de departe preferatul său), Phil Sheridan, W.T. Sherman, O.O. Howard, Kit Carson și Buffalo Bill.

Capitolul al patrulea, intitulat poate cam defetist, *Sfârșitul*, se ocupă de credința mesianică a dansului staffiilor care a pus stăpânire pe triburile din marile preerii în ultima decadă a veacului al XIX-lea și care a dus la o stare generală de surescitare ce a avut drept rezultat uciderea lui Sitting Bull, la refuzul acestuia de a se lăsa arestat, și a culminat cu masacrarea indienilor la Wounded Knee, la finele lunii decembrie 1890. Aceasta a fost ultima acțiune de proporție care a pus capăt marilor războaie indiene.

Al cincilea capitol, *Adopțiunea*, prezintă formele prin care băștinașii „au luat calea omului alb” și s-au încadrat în sistemul economic și valoric al acestuia. Unii au ajuns avocați, alții militari – ca Ely S. Parker, secretarul generalului Ulysses Simpson Grant și primul șef al Biroului Afacerilor Indiene provenind din rândul băștinașilor, alții medici – precum Carlos Montezuma, Charles A. Eastman și Susan La Flesche –, alții etnologi și antropologi de prestigiu – ca Francis La Flesche, George Hunt, Arthur C. Parker și Edward P. Dozier –, alții lingviști și literați de marcă – Sequoia a creat alfabetul limbii Cherokee și a publicat primul ziar al națiunii sale, Rollie Lynn Riggs a scris o piesă de teatru transformată ulterior în celebrul muzical „Oklahoma”, Allan Wright a fost o autoritate în limbi clasice. Un loc important îl ocupă plasticienii care și-au făcut un nume de cinste în lumea internațională a artelor: R.C. Gorman, Fritz Scholder, Allan Houser, Dan Namingha, ultimii trei expunând și la București. De menționat că și celebrul pictor Robert Rauschenberg, a cărui activitate este strâns legată de curentul pop al mijlocului secolului nostru, are sânge indian în vine.

De formație critic de artă, Adrian-Silvan Ionescu face pertinente analize plastice operelor de pictură, grafică și sculptură care au ilustrat, de-a lungul vremii, relațiile dintre indieni și albi. Un bogat muzeu imaginar îi servește de minune la aceasta. Atent la mișcarea expozițională contemporană, autorul menționează și prezențele amerindiene pe simezele Capitalei și ale țării, pe care, în majoritatea cazurilor, le-a comentat în periodice de specialitate (așa cum s-a întâmplat cu cei mai sus menționați, lui Fritz Scholder luându-i și un interviu care, din păcate, nu și-a putut găsi loc în presa socialistă a anului 1972).

În sfârșit, ultimul capitol, intitulat *Urmașii războinicilor de altădată*, dezbate situația actuală a națiunilor indiene, lupta lor politică, eforturile de a le fi retrocedate pământurile și locurile sacre.

Lucrarea este completată de o substanțială bibliografie, un util indice de nume, șase hărți cu luptele cele mai importante – între care am fi simțit nevoia să figureze și una sau două hărți generale ale Americii de Nord în care să fie specificate ariile culturale, familiile lingvistice și repartizarea triburilor – și o bogată ilustrație obținută, în mare măsură, chiar de la sursă (de la Smithsonian Institution); am remarcat și imagini fotografiate chiar de autor în timpul deplasărilor sale americane, la puncte cheie pentru istoria indiană (Little Big Horn, Oklahoma, Ohio).

Cartea este îmbogățită de o prefață semnată de eminentul profesor Paul Petrescu, somitate în materie de etnografie românească și universală.

Un cuvânt trebuie spus și despre inspirata copertă, compusă tot de Adrian-Silvan Ionescu, atractivă prin mozaicul de portrete ale protagoniștilor acestei vijelioase istorii, căpetenii indiene, ofițeri și cercetași albi. Între ele se distinge și chipul autorului, travestit în general american – bună stratagemă pentru a dejuca vigilența cenzurii comuniste a vremii când a terminat redactarea lucrării și a oferit-o spre publicare, în 1983, fiind știut că, în ultimii ani ai lui Ceaușescu, era interzis să apară pe copertile cărților portretul semnatarului.

Trista istorie a preeriei este o lucrare de erudiție ce împlinește dezideratele unei cercetări de istorie pură pe care le împletește cu o abordare culturală a fenomenului istoric: pe lângă

evenimențialul pur, sec, bine documentat, este făcută și o analiză imagologică de mare relevanță în cele mai variate domenii artistice: literatură, teatru, muzică, film, plastică. Ea reprezintă viziunea unui autor român asupra ciocnirilor etnice și culturale dintr-o țară foarte îndepărtată, tratată în contextul istoriei locale și universale. Iar aici este de salutat actul de restituire pe care îl face Adrian-Silvan Ionescu prin scoaterea la lumină a unor materiale uitate din presa și arhivele românești care relevă faptul că opinia publică de la noi nu era dezinteresată de evenimentele contemporane de peste ocean, de războaiele indiene, de turmele lui Buffalo Bill, de adoptarea reginei Maria în națiunile Sioux și Blackfoot, cu rang de căpetenie.

Aurelian Stroe

CARL GUSTAV JUNG, *Tipuri psihologice*, București, Edit. Humanitas, 1997, 544 p.

În istoriografia românească istoria intelectuală – adică istoria formelor de gândire și a contextelor culturale – este încă aproape inexistentă. Există abia câteva traduceri, cum ar fi cartea „clasică” a lui Arthur Lovejoy, *Marele lanț al ființei*, sau cea a lui Roger Chartier, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*.

O primă cauză ar fi lipsa studiilor interdisciplinare, acest tip de istorie presupunând cunoștințe din domenii diverse: psihologie, religie, etnografie etc. O a doua cauză, de mai mare profunzime, ar fi inapetența epistemologică a celor mai mulți istorici români pentru un domeniu în care se operează adeseori cu realități inefabile. În tradiția unui scientism de acum depășit, ei privilegiază aspectele mai „palpabile”, cu interpretările aferente, pe care le consideră singurele autentice și demne de un discurs „științific”. Rezultatul este o limitare, atât în privința informației ca atare, cât și a analizei. Am rămas, în general, la faza studierii „pozitiviste” a arhivelor și, eventual, a datelor statistice, ca și cu fenomenele istorice s-ar reduce la diplomație, transformări economice și evoluție demografică. Toate aceste manifestări din planul „vizibilului” se află însă în legătură și cu planul „invizibil” al ontologiei și eticii, structurat pe atitudini mentale, reprezentări mitice, așteptări milenariste religioase sau laicizate, judecăți valorice ș.a.m.d. Dacă nu se raportează și la acestea, investigația istorică este fatalmente limitată sau chiar viciată. Pământul, de pildă, a reprezentat întotdeauna un factor de producție, cu toate implicațiile care au decurs de aici. Timp de secole însă, pentru evreul biblic, ca și pentru creștin, a constituit „darul lui Dumnezeu”, ceea ce a dus la o anumită atitudine, puternic impregnată afectiv, a omului în raport cu pământul. De aici a rezultat o altă serie de implicații istorice, nu neapărat antinomică, dar diferită calitativ față de cea dintâi. A înțelege aceste aspecte înseamnă a te elibera de prejudecățile scientiste și a te deschide către o percepere completă a istoriei.

Cartea lui Carl Gustav Jung oferă istoricilor o perspectivă asupra acestei zone a „spiritualului”. Scrisă din perspectiva unui psiholog și psihanalist interesat de tipurile temperamentale și de actele culturale corespunzătoare lor, lucrarea este inclusiv o analiză de istorie intelectuală. Ea relevă relația dintre factorii psihici inconștienți, în special raportul subiect – obiect (introversia – extraversia) și pulsunile religioase, pe de o parte, și producțiile culturale, de felul reprezentărilor simbolice mitice, al teologiei și al literaturii, pe de alta. Se pot observa astfel structurile mentale care ordonează oarecum fenomenele culturale, clarificându-le până în profunzimea ultimelor determinații subliminale.

Tot pentru interesul istoricilor, mai trebuie remarcat că psihologizarea analizei nu tinde către individual și concluzii particulare, ci către universal și concluzii generale. Psihologia analitică dezvoltată de Carl Gustav Jung s-a întemeiat pe ideea arhetipurilor colective, care permite interpretări istorice, adică interpretări referitoare la o societate sau chiar la o civilizație, nu doar la un individ oarecare. Științele se completează între ele, nu se reduc la cealaltă.

În *Tipuri psihologice* se prezintă modul în care inconștientul a influențat istoria spirituală a umanității. Măsura acestei influențe e dată – potrivit lui Jung – de raportarea omului la fantezie, după gradul de predominare a raționalismului individual fiind mai mult sau mai puțin dispus să se lase în voia inconștientului și a produselor acestuia (p. 63).

În antichitate, spre exemplu, opțiunile intelectuale și morale ale lui Tertullian și Origene – care au căpătat mai apoi un statut de exemplaritate – au fost condiționate psihologic de temperamentele celor doi: introvertit, respectiv extravertit. Amândoi au sacrificat ceea ce simțeau că, în virtutea firii lor, îi putea îndepărta de credință și devoțiune. Tertullian, natură introvertită, care privilegia instinctiv subiectul, a sacrificat intelectul, mai exact înclinația de a investiga personal și critic, pe „altarul” unei credințe necondiționate (*credo quia absurdum est*). Origene, natură extravertită, care privilegia afectiv obiectul, și-a sacrificat prin autoemasculare simțurile, prin intermediul cărora risca să rămână atașat lumii materiale. Numai că ipostazierea acestor atitudini psihologice unilaterale drept modele comportamentale a creat un deficit în capacitatea de adaptare a individului, împingându-l către căutarea unei compensații. Aceasta a irumpt din inconștient sub forma elaborată a gnosticismului, care a afirmat realitatea figurilor sale psihologice, îmbinând astfel dimensiunile obiectuală și subiectivistă ale celor două atitudini „tipice” (p. 19-27).

În continuare, este interesantă propunerea autorului de a interpreta ereziile și schismele din vremea disputelor christologice tot prin prisma diferențelor dintre tipurile psihologice. În cazul controverselor arianice, teoria identității ființei lui Christos cu Dumnezeu Tatăl reprezenta un punct de vedere pur logic și abstract, corespunzător unui substrat psihologic introvertit (subiectivist), în timp ce teoria asemănării, care pune accentul pe senzual și simțirea umană, corespundea atitudinii extravertite (obiectuale). Același lucru s-ar putea spune și în cazul monofiziților, care susțineau unitatea absolută a naturii lui Christos, respectiv al diofiziților, care admiteau – potrivit formulei calcedoniene – natura dublă, omenească și dumnezeiască într-una (p. 27–28).

Controversele medievale privind valoarea euharistiei și natura universalilor au tradus și ele deosebiri temperamentale. În primul caz, concepția transsubstanțierii efective a pâinii și vinului în trupul și sângele lui Christos a exprimat punctul de vedere concretizant, aplicat asupra obiectului, în opoziție cu cel care vedea în euharistie numai amintirea simbolică a Cinei (Scotus Eriugena), care exprima punctul de vedere abstract, ce respingea orice amestec cu obiectul concret. În al doilea caz, noțiunea nominalismului despre realitate a coincis cu realitatea perceptibilă, în timp ce realismul a pus accentul pe abstract, pe idee (p. 30–34).

Formele gândirii artistice sunt analizate, la rândul lor, în legătură cu structurile mentale în care s-au precizat. Autorul operează cu termenii de empatie – care corespunde extraversionii – și abstracțiune – pentru introversie – și stabilește că atitudinile estetice au la bază o anumită evaluare a obiectului, tipul empatetic se transpune asupra unei lumi de obiecte lipsite de viață, așadar neprimejdioase; abstractizantul se retrage din fața unei lumi de obiecte eficiente și, prin aceasta, amenințătoare, împotriva cărora se simte neputincios. Astfel, omul modern se manifestă empatetic, iar primitivul abstractizant (p. 316–320).

Sunt demne de remarcat judecățile lui Carl Gustav Jung în legătură cu valoarea semnificativă a literaturii (poeziei) și religiei, judecăți susceptibile să deschidă perspective de analiză multiple istoricului. Poeții de valoare – spune Jung – sunt capabili să intuiască inconștientul colectiv, ale cărui dinamici le exprimă simbolic, fie și fără să aibe conștiința semnificației a ceea ce fac. Inspirația îi determină să vorbească asemenea unor profeți, care anticipează ceea ce se va manifesta ca fenomen general (p. 206–208). Desigur, Jung nu absolutizează această idee. Însă tocmai prin posibilitatea existenței unor abateri de la normă ea devine incitantă și îndeamnă la verificare. Legăturile cauzale pe care sociologia culturii încearcă să le stabilească pornind de la contextul exterior, psihologia analitică le relevă pornind de la fondul interior, de la inconștient. Ambele demersuri sunt legitime și complementare. Inclusiv Jung se referă la un spirit al vremii (p. 31, 63, 159), care, deși poate avea cauze și resorturi interioare, se obiectivează într-o serie de mode culturale și chiar de instituții, ajungând, prin acestea, să acționeze din exterior asupra individului.

Fenomenul religios și formele de gândire aferente acestuia sunt tratate deosebit de subtil, dintr-o perspectivă precumpănitor psihologică, dar și istorică. Unele aserțiuni ale lui Jung pot să-i șocheze de-a dreptul pe credincioșii „ortodocși”, de exemplu cea care susține că revelațiile întemeietorului unei religii sunt concretizări ale fanteziei sale inconștiente. Astfel, „în relatarea ispitirii, vedem cum ideea de regalitate se ridică în inconștientul lui Christos sub forma vedeniei diavolului care îi oferă puterea peste împărățiile lumii” (p. 63). Același diavol, care îi tulbură cu apariții și vedenii pe călugării asceți, nu este decât glasul inconștientului, care se revoltă împotriva reprimării violente a naturii individuale (p. 64).

Blasfemiatoare la prima vedere, aceste afirmații nu sunt chiar străine de esența misticii creștine. În măsura în care inima spirituală este locul unde se produce iluminarea, ideea că o coborâre în zonele profunde ale subconștientului te apropie de revelația divinității nu este așa de lipsită de sens. Imanența lui Dumnezeu presupune tocmai o asemenea repliere asupra sinelui, care seamănă izbitor de mult cu introspecția psihanalitică, orientată însă într-un sens spiritual. Meditația asupra sinelui are ca rezultat realizarea „asemănării” cu Dumnezeu, așadar uniunea mistică. Adâncirea în profunzimea psihicului nu înseamnă o împotmolire în „materialitate” – așa cum credea René Guénon –, ci o depășire a acesteia prin redescoperirea în profunzime a Eului spiritual.

La un nivel mai general, Jung consideră că funcția practică a religiei este dată de relația care există între aceasta și viața reală a unui popor, fapt valabil din antichitate până în epoca noastră, în care „religia iubirii” a coexistat cu cea mai mare vărsare de sânge din istorie (p. 153). Este o idee interesantă, care readuce în discuție problema raporturilor dintre realitatea socială și planul spiritual, indicând mai degrabă o relație dialectică a contrariilor complementare, decât un raport de reflectare.

Evident, nu vom reproduce aici întreaga problematică și argumentație a lui Jung. Am dorit numai să atragem atenția asupra acestei cărți valoroase și, în egală măsură, asupra importanței analizelor de istorie intelectuală. Celor care ar putea obiecta că acest gen de demers ar fi „neștiințific”, speculativ, lipsit de importanță, un posibil răspuns anticipat li-l oferă chiar autorul *Tipurilor psihologice*: „Se vorbește într-una de om și de «psihologia» lui, dar aceasta este întotdeauna redusă la formula «nu e nimic altceva decât». Tot așa se vorbește mereu de realitate, ca și cum ar exista una singură. Realitate este ceea ce acționează asupra sufletului omenesc, și nu ceea ce unii oameni presupun că acționează și ceea ce ei generalizează în chip tendențios. Oricât de științific s-ar proceda în astfel de cazuri, nu trebuie uitat că știința nu este «summa» vieții și că ea nu reprezintă decât una din atitudinile psihologice posibile, decât una din numeroasele forme de gândire umană” (p. 49).

Alexandru Mamina

VIOREL PANAITTE, *Pace, război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV–XVII)*, București, Edit. ALL, 1997, 576 p.

Lucrarea publicată de Viorel Panaitte constituie o contribuție originală la definirea conceptelor de război și pace în Islam, cu utilitate practică pentru mai buna înțelegere a cadrului juridico-legal al raporturilor dintre Principatele Române și Imperiul otoman de-a lungul secolelor XV–XVII.

Apreciez în chip deosebit efortul autorului de a folosi cât mai multe izvoare, între care un loc aparte îl ocupă tratatele teologilor și juriștilor musulmani.

Dacă doctrina *djihâd*-lui (a „războiului sfânt”), ca și dreptul islamic al păcii, subsumat acestei doctrine, au mai fost examinate în literatura noastră de specialitate, inclusiv – și mai ales – faimoasele „Capitulații” (*ahdnâme*), în schimb o contribuție solidă a autorului o constituie analiza *Regimului negustorilor străini în Imperiul otoman* (Capitolul IV).

Prin prisma abordărilor juriștilor musulmani este reexaminată și terminologia raporturilor juridice româno-otomane, autorul propunând pe alocuri o altă terminologie: cea mai importantă sugestie mi se pare aceea de a vorbi pentru țările noastre de un statut *dâr ad-dhimma*, în loc de statut de ‘ahd; de asemenea, autorul preferă să vorbească de „protectoratul” otoman, în loc de „suzeranitatea” otomană, asupra principatelor române etc.

Documentația folosită de autor este impresionantă. Deși în acest domeniu nu erau de așteptat noi izvoare de arhivă, totuși acesta este continuu preocupat să meargă la textele de arhivă ale pieselor discutate, mai ales în ce privește tratatele osmano-polone.

În *Introducere* (p. 1–58), autorul prezintă *Istoriografia* problemei (p. 1–21) ca și *Izvoarele* utilizate (p. 22–53) și face unele *Considerații metodologice și terminologice* (p. 54–58). Nota de seriozitate ce caracterizează întreaga lucrare se degajă chiar din aceste prime pagini, în care autorul a ținut să remarce pe cât posibil toate contribuțiile anterioare la cercetarea problemei și să comenteze succint, dar profund, izvoarele folosite. În ce privește istoriografia cu care autorul a operat, lucrurile n-au fost deloc simple. De ce? Pentru că – spune Viorel Panaite – „Este suficientă numai o privire rapidă asupra literaturii de specialitate pentru a ne da seama de existența unei disjunții fundamentale între școala occidentală și școala musulmană (inclusiv cea turcă). Pe de o parte, mulți autori occidentali au fost și încă supuși unor puternice prejudecăți privind lumea și religia islamică, caracterizată de multe ori în mod global, ca o lume a violenței și intoleranței, în primul rând față de Creștinătate. Pe de altă parte, multe din lucrările specialiștilor musulmani în istoria dreptului – și nu avem în vedere, aici, abordările izvorâte din mediile religioase islamice (fie ele moderniste sau fundamentaliste), ci cele realizate din perspectiva unor oameni de știință (istorici și juriști) recunoscuți și în Occident – nu reușesc să depășească spiritul apologetic față de Islam, ignorând de multe ori perspectiva istorică. Principala preocupare a juriștilor musulmani (inclusiv turci) – în contextul în care mulți autori occidentali neagă existența unui drept internațional în Islam – a fost și este de a demonstra compatibilitatea dintre Islam și dreptul internațional. Mai mult, aceștia accentuează – așa cum am mai spus – ideea primordialității Islamului față de Europa în fundamentarea teoretică a dreptului ginților. În al doilea rând, trebuie subliniată disputa de lungă durată existentă între cele două școli (orientaliștii occidentali și autorii musulmani moderni) cu privire la interpretarea *djihâd*-ului. Primii susțin că *djihâd*-ul a fost exclusiv un mijloc violent de răspândire a Islamului, mai mult, chiar rațiunea de a fi a acestuia. În replică la acuzațiile Occidentului, autorii musulmani prezintă *djihâd*-ul doar ca un instrument defensiv, de apărare a lumii musulmane, sau, cel mult, ca un instrument de propagare a Islamului pe cale pașnică. În viziunea acestora, războiul trebuie văzut numai ca o stare temporară apărută în cazuri de necesitate, pacea fiind adevărata rațiune de a fi a Islamului, promovată de acesta ca stare normală și permanentă în relațiile cu celelalte state” (p. 4). Așadar, autorul a trebuit să țină dreaptă cumpăna între viziunea occidentală și cea islamică pentru a putea ajunge la aprecieri obiective și nuanțate în ce privește cele trei mari probleme din cadrul dreptului islamic al popoarelor: războiul, pacea și regimul nemusulmanilor (supuși sau străini).

Tematica lucrării a impus și o prezentare a acelor investigații ale istoriografiei românești și străine care au împins înainte, într-o măsură sau alta, într-un fel sau altul, cercetarea impactului pe care dreptul islamic al popoarelor l-a avut asupra relațiilor româno-otomane. Au fost aici avute în vedere cercetările privind statutul juridic al Țărilor Române față de Înalta Poartă, „Capitulațiile” (tc. ‘*ahdnâme*) și alte acte, care au reglementat acest statut, relațiile economice româno-otomane, statutul domnilor români, statutul teritoriilor românești aflate sub administrație otomană.

În categoria izvoarelor utilizate, autorul a inclus: izvoare juridico-religioase (*al-Kur’an*, *Kitâb as-siyar*, *fetvâ-le*, *kâunnâme-le*, *qazavât-nâme-le*, *fetihnâme-le* și ‘*ahdnâme-le*), care sunt în mare măsură și documente de cancelarie, precum și cronici, grupate sub titlul generic de *Tevârih-i Âl-i Osman* („Cronicile Casei Osmane”). Trebuie făcute aici două precizări: una privind impresionantul inventar al izvoarelor juridico-religioase, mai ales al ‘*ahdnâme*-lelor, izvoare în general puțin cunoscute la noi, autorul prezentând aproape exhaustiv edițiile existente; a doua privind folosirea

izvoarelor narative. Deși în acest capitol introductiv sunt prezentate doar cronicile otomane, mai ales cele ivite de sub pana unor înalte ulemale otomane, inclusiv *şeyh ül-Islam-i*, pentru că numai aici putem întâlni indicii asupra viziunii otomane asupra războiului, păcii și regimului nemusulmanilor în Islam, în realitate, mai ales în secțiunea consacrată impactului dreptului otoman al popoarelor asupra Țărilor Române (p. 278–424), Viorel Panaite folosește și alte categorii de izvoare narative: românești, bizantine, occidentale etc.

Metodologia utilizată de autor a constat, în esență, în adoptarea metodei comparative: „În consecință – spune autorul – analiza noastră se va baza pe o permanentă situație față în față, după criteriul poziției statelor otomane creștine față de Imperiul otoman (statele din zona de frontieră, statele occidentale, state tributare): a păcilor și *‘ahdnâme*-lelor încheiate de otomani și a regimului negustorilor străini. De asemenea, concepția musulmană (otomană) asupra războiului, păcii, comerțului și străinilor va fi comparată, ori de câte ori am găsit necesar, cu viziunea creștină” (p. 56). Pe de altă parte, s-au comparat mereu două planuri: cel al teoriei și cel al practicii (p. 56).

În ce privește terminologia adoptată, plecând în primul rând de la terminologia izvoarelor, „vom încerca – scrie autorul – să scoatem în relief terminologia specifică fiecărei epoci în parte. La rândul ei, terminologia izvoarelor presupune o aplecare nu numai asupra terminologiei otomane, ci și asupra terminologiei europene (dar cea din secolele XV–XVII), inclusiv cea românească. În concluzie, de-a lungul întregului nostru demers, vom căuta să facem o delimitare netă: între terminologia dreptului internațional modern (chiar dacă vom face trimiteri la acesta, cel mai adesea la începutul subcapitolului) și terminologia dreptului medieval al ginților; între terminologia dreptului european al ginților și terminologia dreptului islamic al popoarelor; în sfârșit, între terminologia juridică și realitatea istorică” (p. 58).

În continuare, în prima mare secțiune a lucrării este abordat în detaliu dreptul otoman al popoarelor (p. 60–276). S-a început, firește în Capitolul I (p. 60–81), cu dreptul islamic al popoarelor, abordat în lumina surselor sale: *Coran*, *Sunna*, *Idjmâ*, *Kiyas*, *Siyâr*. Apreciez ca o contribuție originală a autorului atenția pe care el a acordat-o, în acest cadru, cutumei (4.2. *Cutuma și dreptul osman al popoarelor*, p. 78–81).

Ideologia „războiului sfânt” la otomani (p. 82–153) și *Dreptul osman al păcii* (p. 154–238) constituie temele capitolelor II și III, din care autorul a publicat un întreg „serial” în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»” din Iași. Și aici trebuie subliniată o noutate față de problematica obișnuită: subcapitolul *Pacta sunt servanda (Ahde Vefa Prensibi) la otomani* (p. 219–238).

În literatura de specialitate în general și în cea românească în special este mai puțin cunoscut *Regimul negustorilor străini în Imperiul otoman*. El face obiectul capitolului IV (p. 239–276), bazându-se în special pe tratatele osmano-polone (consultate de autor după originalele din arhivele turcești sau polone). Sunt abordate, bunăoară, drepturile și libertățile de care beneficiau negustorii străini în Imperiul otoman, precum: libertatea de mișcare; navigația; viața, libertatea și mărfurile; moștenirea; rezidența; comerțul; litigiile etc. Va fi un capitol foarte util nu numai istoricilor dreptului, dar și istoricilor economiști.

Dacă Partea I a lucrării este mai mult sau mai puțin teoretică, Partea a II-a, intitulată *Țările Române și dreptul otoman al popoarelor* (p. 278–424), constituie, am putea spune, o aplicare a modelului juridic la cazul concret al relațiilor româno-otomane. Titlurile capitolelor din această secțiune, extrase de regulă direct din izvoare, se constituie în tot atâtea puneri de probleme. Pentru asemenea incitare la reflecție, la continua reexaminare a relațiilor româno-otomane, sunt sugestive, de pildă, Capitolul VIII. *Românii în Imperiul otoman – supuși sau străini?* (p. 395–408) și Capitolul IX. *Țările Române între dâr al-Islam și dâr al-harb. Dileme, confuzii, pretenții, abuzuri* (p. 409–424).

Concluziile finale (p. 425–433) constituie o sinteză a reflecțiilor autorului pe marginea rezultatelor dobândite în cercetarea întreprinsă în cele două părți ale lucrării. Între aceste concluzii, scrie pe bună dreptate autorul, „unele au un caracter mai mare de certitudine, altele au fost încadrate

în categoria ipotezelor. Oricum, aceste pagini finale nu reprezintă decât un „bilanț provizoriu”, întrucât considerăm că munca noastră în domeniul cercetării interdisciplinare, din perspectivă istorică și juridică, a relațiilor româno-otomane nu s-a încheiat aici” (p. 425). O parte din concluzii trebuie reamintite aici, pentru că ele dau măsura uriașului efort depus de autor de-a lungul anilor și a rezultatelor solide la care a ajuns. Astfel, după părerea lui Viorel Panaite, „dreptul osman al popoarelor a avut două componente principale: una islamică și una cutumiară” (p. 425). Componenta islamică a fost, fără îndoială, cel mai puternic element al dreptului osman al popoarelor. Autorul ține însă să sublinieze, totodată, rolul componentei cutumiare în definirea dreptului osman al popoarelor.

Cât privește ideologia „războiului sfânt”, *djihâd*-ul (ca război ofensiv contra necredincioșilor) a fost un *instrument de impunere* (prin forță) a păcii, deci cu finalitate proprie, și nu un scop în sine. Prin *djihâd* – subliniază autorul – nu trebuie să se înțeleagă, însă, numai război purtat cu sabia, căci se riscă unilateralizarea acestei noțiuni. La nivelul doctrinei și ideologiei „războiului sfânt”, este subliniată „discordanța vizibilă dintre teorie și practică, discordanța care s-a manifestat în grade diferite de disproporționalitate, în funcție de timpul istoric și spațiul geografic, atât în Islamul clasic, cât și în perioada otomană” (p. 426). Autorul respinge extremele manifestate în lucrările de specialitate în privința locului și rolului jucat de „războiul sfânt” în formarea și evoluția statului otoman. „Este clar că *djihâd*-ul armat a constituit un instrument politic, o ideologie, în mâna Casei lui Osman. Totodată, însă, nu putem ignora că *djihâd*-ul ofensiv, chiar mai puțin decât *djihâd*-ul defensiv, a trezit puternice ecouri în conștiința religioasă individuală, dar și colectivă, a turcilor otomani” (p. 426).

Dilemele și întrebările cele mai pronunțate au apărut în jurul dreptului islamic al păcii, parte integrantă a doctrinei *djihâd*-ului. Autorul subliniază în mai multe rânduri *caracterul contradictoriu, ambiguitatea, unilateral și exclusivist* al dreptului islamic medieval al păcii. În orice caz, în contextul în care singura pace adevărată la care nemusulmanii aveau dreptul era *pax islamica*, este subliniat faptul că „dreptul islamic medieval al păcii era rezultatul unui «drept al forței»” (p. 427), care avea ca scop legitimarea politicii de cuceriri și justificarea cu argumente juridico-religioase a relațiilor de coexistență pașnică dintre otomani și nemusulmani.

După părerea autorului, principiul *pacta sunt servanda* a fost o trăsătură comună atât otomanilor, cât și principilor creștini. Și unii și alții au conștientizat existența unei practici cutumiare care le cerea să respecte tratatele și jurământele, fie că fuseseră încheiate între coreligionari, fie între creștini și musulmani.

Analiza izvoarelor, în special a tratatelor de pace și comerț încheiate de Poarta otomană cu statele creștine, i-a permis autorului să realizeze într-un mod original o tipologie a regimurilor juridice aplicate negustorilor străini în Imperiul otoman: „regimul *Capitulațiilor*, care ar putea fi definit ca un regim special; regimul de reciprocitate, mai puțin pus în valoare în lucrările de specialitate, aplicat în relațiile cu statele din zona de frontieră (Veneția, Ungaria, Imperiul habsburgic, Polonia) și regimul «clauzei națiunii celei mai favorizate», aplicat inițial statelor occidentale. Ultimele două se suprapuneau, în anumite cazuri, peste regimul *Capitulațiilor*, completându-l” (p. 429).

Importante sunt concluziile formulate de autor în urma analizei relațiilor româno-otomane din perspectiva dreptului islamic al popoarelor. Dintre ele amintim: renunțarea la folosirea termenului „închinare” pentru a desemna anumite momente decisive în istoria relațiilor dintre cele trei țări române și Poartă. Un argument invocat aici: „tradiția «închinării», prin însăși modul ei de formare, cu suprapuneri de personaje și o cronologie imprecisă, ne indică mai degrabă un întreg proces de reglementare a relațiilor dintre Poarta otomană și fiecare stat românesc în parte, proces punctat de mai multe momente în care s-au încheiat înțelegeri de pace între voievozi și sultani” (p. 430); conform unei practici cutumiare larg răspândită încă în secolele XV–XVII, „jurământul” s-a constituit într-un moment extrem de important în stabilirea unor înțelegeri de pace între voievozii români și sultanii otomani; conform unor texte juridice musulmane introduse acum pentru prima dată în circuitul științific al istoriografiei românești și ale unor argumente roade ale metodei comparative, reglementările de pace din secolul al XV-lea dintre statul otoman și Țările Române erau fixate în

scris; pentru definirea statutului juridic al Țărilor Române față de Poartă, autorul a optat, pe baza unei largi desfășurări de argumente documentare, „numai pentru două sintagme: *state tributare* și *state protejate*” (p. 431). Dacă prima sintagmă a fost impusă de perspectiva obligațiilor voievozilor români față de Poartă, a doua își găsește originea în drepturile Țărilor Române față de Imperiul otoman; izvoarele dovedesc existența, atât la otomani, cât și la români, a unei preocupări permanente pentru legitimarea oricărei acțiuni care ar fi contravenit unui legământ încheiat, aspect relevant pentru ceea ce numim *pacta sunt servanda*; componența cutumiară a relațiilor româno-otomane a fost puțin abordată în literatură de specialitate. Fără a trage concluzii definitive asupra acestui subiect, autorul impune „recunoașterea rolului pe care «obiceiul», sub multiplele lui aspecte, l-a jucat în fundamentarea juridică și în practica relațiilor româno-otomane” (p. 432); caracterul ambiguu al statutului românilor în Imperiul otoman, „între cel de supuși ai sultanului otoman (sing. *Dhimmî*) și cel de străini (sing. *müs'temin*)” (p. 432) este subliniat de autor; în sfârșit, pentru definirea statutului juridic al Țărilor Române față de Poartă, din punctul de vedere al dreptului islamic al popoarelor, autorul propune „adoptarea noțiunilor hanefite *dâr al-muvâda'a* (Casa armistițiului) și *dâr ad-dhimma* (Casa protecției), (care) ar corespunde mai bine celor două mari etape din evoluția relațiilor româno-otomane, despărțite de anii 1538–1541” (p. 432–433).

Autorul a ținut să înzestreze lucrarea cu instrumente care să faciliteze consultarea sa atât de către specialiștii români, cât și de către cei străini: lista bibliografică (p. 434–477); rezumat în limba engleză (p. 478–489); traducerea cuprinsului în limbile franceză și engleză (p. 490–495); lista unor termeni și expresii otomane (scriere cu alfabet arab, transliterație cu alfabet latin și traducere) (p. 496–512); index (p. 513–523); facsimile după izvoare reprezentative pentru tematica lucrării (tratate de drept islamic, consultații juridice, scrisori de cucerire, tratate de pace și comerț).

Desigur, cercetările viitoare vor confirma, infirma sau nuanța asemenea concluzii, după cum la rândul său autorul lucrării de față a confirmat, infirmat sau nuanțat concluziile unor cercetări anterioare, potrivit mersului firesc al științei. Dar un lucru este, putem spune, definitiv câștigat: avem acum la îndemână acest excelent inventar la zi al datelor, problemelor și perspectivelor cercetării în chestiunea dată. Dacă la asta adăugăm și noutățile interpretative și terminologice, precum și impresionanta documentare realizată în arhive și biblioteci românești și străine, vom înțelege mai bine valoarea, originalitatea și utilitatea acestei lucrări.

Mihai Maxim

MANUEL PEÑA DÍAZ, *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona 1473–1600)*, Lleida, 1996, 372 p.

Cartea lui Manuel Peña Díaz este o lucrare de maturitate, plină de inovații și sugestii care, folosind o metodologie precisă, bazată, mai ales, pe instrumente cantitative de analiză, reconstituie cu multă exactitate formarea personalității culturale a Barcelonei în secolul XVI, personalitate a unui oraș în plină mișcare, punct de confluență al culturilor și al intereselor comerciale, politice și religioase.

Studiul începe cu o analiză a panoramei istoriografice internaționale asupra tiparului și a culturii cărții, trecând în revistă și contribuția spaniolă pentru secolul XVI. Apoi sunt abordate circuitele producției tipografice barceloneze între 1480 și 1599, caracterizate printr-o perioadă inițială de creștere moderată între sfârșitul secolului XV și 1515, urmată de o perioadă de stagnare și reflux, până pe la 1580, după care se asistă la o nouă creștere moderată.

Peña Díaz demonstrează că Barcelona a fost, de la sfârșitul secolului XV și până la jumătatea secolului XVI, perfect aliniată la principalele curente intelectuale italiene și central-europene, fapt care, împreună cu o anumită dependență editorială, a condiționat nu numai evoluția pieței cărții

barceloneze, ci și pe aceea a bibliotecilor particulare. Această situație a facilitat transmiterea ideilor noi, a multiplicat contactele comerciale și a impulsionat cererea publicului cititor. Principalele centre de unde se aduceau cărți erau Lyon, Veneția și Paris. De asemenea, se constată că, în secolul XVI, deși numărul de cititori nu a crescut semnificativ, a avut loc o creștere considerabilă a numărului de cărți din bibliotecile publice și particulare ale orașului. Numărul de cititori, care de-a lungul secolului XVI rămâne aproape constant, era format, în primul rând, din membri ai clerului și ai profesiunilor liberale (medici, avocați, profesori etc.), dar și din nobili, comercianți, funcționari, meșteșugari și chiar țărani.

Analizând răspândirea cărții în oraș și limbile în care era scrisă aceasta autorul își propune să aducă și câteva elemente noi în ceea ce privește relația dintre decăderea culturii catalane și impunerea limbii și culturii castiliene. După părerea sa, Barcelona nu a cedat în fața procesului de „castilianizare editorială”. Tipografiile sale, în afară de faptul că s-au adaptat la gusturile literare ale locuitorilor, au contribuit, fără nici o îndoială, la aproape toate succesele literare ale epocii. Evoluția preferințelor lingvistice în materie de cărți, așa cum rezultă din inventarele păstrate, se îndreaptă spre latină ca limbă predominantă până aproape de sfârșitul primului sfert al secolului XVI. După aceea, limbile romanice încep să se impună tot mai mult. Preponderența catalanei, urmată de italiană și castiliană, este neîndoielnică, cel puțin până în a doua treime a secolului, moment în care castiliana depășește italiana și se apropie de catalană. Abia după 1580 catalana este depășită de castiliană.

În concluzie, lucrarea lui Manuel Peña Díaz constituie o contribuție esențială la mai buna cunoaștere a istoriei cărții în Spania în epoca modernă, la conturarea mai clară a evoluției culturale pe care a cunoscut-o această țară în secolul XVI, secolul maximei sale expansiuni politice și militare.

Eugen Denize

JEAN-PAUL ROUX, *Regele. Mituri și simboluri*, București, Edit. Meridiane, 1998, 416 p.

Cartea lui Jean-Paul Roux – îmbinare de istorie a ideilor politice și a credințelor religioase – prezintă comparativ morfologia instituției regale. Sunt tratate aspectele formale și practice ale acesteia, precum și *condiția* regală însăși, în toate dimensiunile ei spirituale.

Pentru a releva caracterul universal al regalității, autorul o analizează la nivelul mai multor civilizații și epoci, punând în evidență elementele comune. Din acest punct de vedere, Jean-Paul Roux se situează în tradiția studiilor fenomenologice comparatiste practicate de James Frazer și Mircea Eliade, pe care, de altfel, îi și citează în mai multe rânduri.

Ideea principală a cărții este că regalitatea a fost, mai mult decât orice, o instituție spirituală, neputând fi înțeleasă în afara religiei. Regele – consideră autorul – a apărut din preocupările spirituale ale omului, și a dispărut atunci când s-au impus materialismul și ateismul (p. 12). Așadar, nu sunt relevante nici interpretările voltaireiene, care pun apariția regalității pe seama dreptului războinic al celui mai tare („Primul rege a fost un soldat norocos”) (p. 19–20), nici cele „evoluționiste”, care vorbesc de extinderea autorității tatălui asupra familiei, la nivelul întregii comunități („regele *pater familias*”) (p. 17–19). Regalitatea are o componentă mistică ce o individualizează, ce-i conferă o existență autonomă, indeterminată, funcții proprii și un rol pe care nimeni altcineva nu-l poate juca („regele este rege”) (p. 24–25).

Această idee este urmărită de-a lungul întregii lucrări, pe câteva coordonate: atributele, funcțiile și simbolistica regalității.

Astfel, principalul atribut al regelui, în toate culturile, a fost acela de centru al regatului, al lumii și chiar al universului, el aflându-se situat pe traseul axei cosmice care lega cerul cu pământul

(p. 49–50). Dată fiind legătura și corespondența dintre cele două planuri, regele retransmitea sau chiar imprima mișcarea celestă (a naturii) asupra pământului (societății). Dacă el se bloca într-un fel, întregul mecanism universal, buna desfășurare a lucrurilor erau perturbate (p. 58–59).

Dimensiunea cosmică a regelui este relevantă, de asemenea, de faptul că supușii considerau momentul întronării nu numai ca o a doua naștere a noului rege, care transcendea condiția muritorului obișnuit, dar și ca o recreere a lumii, care suferea un proces de regenerare (p. 177).

Din aceste atribute decurgeau și funcțiile regelui, care s-ar putea grupa în două categorii: magice și religioase. Funcțiile magice priveau elementarul, natura, și constau în calitatea de fertilizator și în cea de tămăduitor ale regelui; forța traumaturgică a regilor Franței și Angliei, deși transfigurată în spirit creștin, ținea în fapt – credem noi – tot de această virtute magică a regalității (p. 157–159). Funcțiile religioase priveau asigurarea relației dintre comunitate și divinitate, sens în care regele avea un rol mediator. Prin celebrarea cultului și sacrificii, el obținea bunăvoința divinităților și sacraliza viața socială, însăși exercitarea puterii având valoarea unui act liturgic (p. 135–140). Funcția sacerdotală era foarte evidentă în ritualul consacării regale franceze, când arhiepiscopul îi adresa monarhului cuvintele: „Știi desigur că, prin ea [coroana], ții de funcția noastră [...] Că mijlocirea Domnului și a oamenilor te așează pe tronul regatului, pe tine care ești mijlocitorul între cler și popor” (p. 306).

Pe această bază spirituală se întemeia și exercitarea funcțiilor laice, care continua să aibe, mai mult sau mai puțin, o anume dimensiune religioasă. A fost cazul împărțirii dreptății, justiția regelui – reprezentant al Dumnezeu pe pământ – anticipând într-un fel decizia tribunalului divin (p. 154–155).

Însemnele simbolice ale regalității corespundeau diferitelor atribute și funcții. Tronul, de pildă – întâlnit în toate marile civilizații – ,era încărcat cu o semnificație universală. Situat în centrul lumii, deci aflat în corelație cu axa cosmică, acesta era asociat miturilor soarelui și celor ale regelui universal. Analogia dintre tronul socului al lui Dumnezeu și tronul monarhilor conferea celui din urmă în sine o putere divină. Prin urmare, se putea ca un rege să nu fie recunoscut ca atare decât în măsura în care fusese întronat în mod solemn (p. 221–225). La rândul lor, coroana și sceptrul simbolizau universul circular și axul său (p. 235–236), sceptrul putând să mai desemneze funcția de împărțitor al dreptății (p. 238).

Atributele și funcțiile regale determinau oarecum – potrivit analizei lui Jean-Paul Roux – specificul relației dintre monarh și popor. Monarhul era un fel de părinte al comunității, căreia îi asigura echilibrul natural și social, în schimb poporul îl recunoștea și îl sprijinea, grația divină nefiind suficientă fără acordul voinței poporului (p. 130). Monarhul se identifica cu poporul, iar poporul îl ajuta – ajutându-se, în ultimă instanță, pe el însuși – prin diversele pelerinaje, rugăciuni și sacrificii, prin care colabora, la rândul său, la funcționarea lumii (p. 69–70, 75).

O asemenea viziune poate fi suspectată de o doză de romanțiozitate sau livresc, practica indicând o relație mai puțin paternalisto-arcadiană, și mai mult de subordonare politică și exploatare economică. Aplicată la cazul Europei occidentale, ea are totuși un merit indiscutabil: evidențiază anumite determinații spirituale arhaice ale apropierei dintre regalitate și popor (mai precis orășenimea) în vremea centralizării statale și a Reformei, împotriva pretențiilor nobilimii și ale Bisericii catolice.

Este interesantă și perspectiva din care tratează Jean-Paul Roux problema privilegiilor regale: dreptul de a ucide, războiul și vânătoarea și *jus primae noctis*. Departe de a reprezenta un avantaj, rezultat al unui raport de dominație, acestea însemnau asumarea unui risc. Omorul, vărsarea de sânge, contactul cu impuritatea puteau avea consecințe negative pentru cel ce le săvârșea. De aceea, nu puteau fi asumate decât de o persoană excepțională, aflată într-o relație particulară cu zona magico-religioasă. Astfel, câtă vreme Dumnezeu era singurul care dădea și lua viața cuiva, uciderea legitimă trebuia să revină exclusiv regelui, abilitat pentru aceasta de calitatea sa de reprezentant al lui Dumnezeu (p. 148–152).

Remarcăm, de asemenea, întregul capitol intitulat *Christos Rege*, în care autorul caută să surprindă originile evanghelice ale specificității monarhiilor creștine. Demersul îndeamnă la reflecție,

cu precădere prin considerațiile de exegeză biblică propriu-zisă. Grota Nativității și cea a Sfântului Mormânt, de pildă, sunt înțelese într-o corespondență peste timp, ca locuri de „gestație” în vederea (re)nașterii spirituale (p. 252). A treia ispită din pustiu ar fi putut reprezenta un avertisment anticipat pentru Biserică, împotriva tentației de a-și stabili dominația pe pământ, denaturându-și astfel menirea pur spirituală („Împărăția Mea nu este din lumea aceasta”) (p. 255). De asemenea, strigătul evreilor dinaintea crucificării: „Sângele Lui asupra noastră și asupra copiilor noștri”, nu a însemnat – crede Jean-Paul Roux – asumarea perpetuă a unei culpe, ci invocarea jertfei sângeroase a sângelui purificator care trebuia să cadă asupra generațiilor următoare ca într-un botez eliberator, botez ce avea să fie extins de poporul lui Iisus asupra întregii omeniri (p. 266). Desigur, se poate discuta în legătură cu autenticitatea sau semnificația acestui pasaj. Oricum ar sta lucrurile, este însă cert că scenariul soteriologic propus de Jean-Paul Roux este plauzibil, mistериile zeului sacrificat regăsindu-se și în alte religii.

Ni se pare însă că demonstrația din acest capitol, care dorește să ne convingă de faptul că esențială pentru personalitatea lui Iisus a fost condiția regală, este pe undeva căutată și nu întotdeauna concludentă. Ni se pare forțată, spre exemplu, aprecierea potrivit căreia Cina cea de Taină s-ar fi desfășurat într-o „atmosfera intenționat extrem de regală”, care trimite cu gândul la tema monarhiei (p. 264). Sacrificiul, fericirea și eliberarea pe care le oferea Iisus prin persoana lui se explicau prin natura sa divină, nu prin condiția sa regală. Dacă regii și-au însușit modelul divin – care putea implica sacrificiul de sine pentru binele comunității – nu înseamnă atât că Iisus ar fi fost un rege cu anticipație, cât că regii au căutat să fie asemănători lui Iisus-Dumnezeu. Altminteri, ar însemna să inversăm planurile și să afirmăm preeminența condiției umane față de cea divină.

La nivel fundamental, cărții lui Jean-Paul Roux i se pot reproșa două lucruri. Primul este că interesul pentru subiect l-a făcut, în câteva ocazii, să se schimbe din analist în partizan, fapt sesizat de autor însuși (p. 15). Cum altfel decât monarhofilă am putea considera o concluzie de felul: „În definitiv, istoria monarhiei este aceea a unei mari iubiri reciproce între rege și supușii săi” (p. 16), ori analogia dintre sfârșitul lui Ludovic al XVI-lea și cel al lui Iisus (p. 292–293)?

Al doilea lucru ce i se poate imputa este o anume inconsecvență cu propriile premise „metafizice”. Dacă autorul acceptă valoarea spirituală a regalității, atunci acceptă implicit existența ordinii divine care o cuprindea și justifica, mai precis existența lui Dumnezeu; câtă vreme Dumnezeu este omniscient și omnipotent, dispariția monarhiilor tradiționale nu mai poate fi pusă pur și simplu pe seama materialismului și ateismului, ci apare ca un rezultat al voinței lui Dumnezeu: fie că înțelegem această voință în sens creștin, fie în contextul unei dialectici a spiritului de tip hegelian, este clar că materialismul și ateismul nu pot fi decât fenomene subsumate unui plan divin la nivel cosmic. Din această perspectivă, judecățile cu iz apocaliptic ale lui Joseph de Maistre par mai consecvente logic.

Dacă aceste aspecte pot pune în discuție finalitatea teoretică a lucrării, ele nu afectează însă calitatea ei propriu-zis informațională. Cartea lui Jean-Paul Roux oferă date „empirice” numeroase, precum și o serie de interpretări interesante, care îi asigură fără îndoială importanța științifică.

Alexandru Mama

JUAN A. SÁNCHEZ BELÉN, *La política fiscal en Castilla durante el reinado de Carlos II*, Madrid, 1996, 362 p.

Lucrarea lui Sánchez Belén oferă cititorilor un studiu riguros și profund, garantat de izvoarele și metodologia folosite, asupra structurii administrative a finanțelor statale ale Castiliei, asupra politicii bugetare și a reformei cheltuielilor publice, a reprimării extinsei fraude fiscale, a compoziției

veniturilor ordinare și a scăderii presiunii fiscale și, în fine, asupra căutării de noi izvoare de venituri. Toate acestea în vremea domniei lui Carol II (1665–1700), când Spania a cunoscut o perioadă de profundă criză pe toate planurile.

Obiectivul principal al investigațiilor lui Sánchez Belén este acela de a preciza cât mai clar cu putință dacă politica fiscală practică în timpul domniei lui Carol II a fost un reflex al crizei generale ce cuprinsese țara sau dacă a fost un instrument prin care se încerca impulsivitatea sectoarelor productive. În vederea atingerii lui, autorul își structurează lucrarea în cinci părți principale.

În *prima* dintre acestea este analizată organigrama Consiliului de Finanțe (Hacienda) și anume: formarea sa, compoziția, competențele și modificările rezultate în urma reformelor succesive. De asemenea, se acordă o atenție deosebită sistemului de administrație și de încasare a impozitelor ordinare pe provincii. Venalitatea funcțiilor, absentismul de la locul de muncă, salariile mici, corupția și clientelismul, cauze ale ineficienței administrative în această perioadă, au constituit obiectul principal al încercărilor de reformă, dar toate acestea au eșuat. În *partea a doua* este studiată politica bugetară și reforma cheltuielilor publice prin care s-a încercat o reducere a acestora, recurgându-se la micșorarea cheltuielilor curții regale și la restrângerea aparatului birocratic. *Partea a treia* abordează metodele principale de fraudă fiscală și categoriile sociale care le practicau, printre evaziioniștii cei mai mari numărându-se clerul. Sunt investigate, de asemenea și metodele de luptă împotriva fraudei fiscale, dar se ajunge la concluzia că acestea nu au fost eficiente, în primul rând datorită situației generale a țării. În *partea a patra* sunt examinate plângerile împotriva ridicății presiunii fiscale și măsurile preconizate de Coroană pentru a face mai eficiente atât administrarea, cât și încasarea impozitelor. *Partea a cincea* și ultima este dedicată expunerii tipurilor de proceduri extraordinare care permiteau creșterea veniturilor Coroanei, fără a pune însă în pericol obiectivul de reducere a presiunii fiscale. Principalele proceduri de acest fel erau donațiile voluntare și împrumuturile forțate, impozitele extraordinare și vinderea funcțiilor publice, vinderea de titluri nobiliare și cedarea de drepturi senioriale și jurisdicționale.

Concluziile lucrării scot în evidență situația dificilă a categoriilor impozabile datorită numărului și mărimii impozitelor, una din cauzele decadenței și ale sărăciei din țară. Politicile fiscale erau însă independente, în mare măsură, de evenimentele militare și de războaiele numeroase din epocă, ceea ce făcea imposibilă suprimarea anumitor impozite. În consecință, dorita reducere a impozitelor impunea introducerea unor îmbunătățiri în privința administrării veniturilor statului, o reducere a fraudelor fiscale și o diminuare a cheltuielilor publice. Deși în liniile ei generale reforma fiscală din timpul lui Carol II nu a dat rezultatele scontate, ea a stat, totuși, la baza relansării economice a Spaniei, care se va face simțită în secolul XVIII.

Eugen Denize

DOINA TUDOROVICI, *Amurgul nobililor*, București, Edit. Pro, 1998, 202 p.

Recent a apărut la Editura „Pro” o carte intitulată *Amurgul nobililor*, ca autoare figurând Doina Tudorovici (citată mai departe D. T.), o carte care ridică o sumedenie de întrebări atât pentru publicul larg, cât și pentru specialiștii în istorie. Este o apariție care nu poate trece neobservată, pentru că pune în discuție – prin interviurile pe care le conține – problema aristocrației istorice românești în vremea comunismului și în contemporaneitatea noastră. La acest subiect m-am referit în repetate rânduri în scris, ultima oară în studiul *Despre aristocrația românească în timpul regimului comunist*, publicat în volumul *Miturile comunismului românesc*, sub direcția lui Lucian Boia (Nemira, 1998). Acolo arătam că pe baza cercetărilor genealogice – singurele care pot susține în mod temeinic o istorie a elitelor

românești – nu se poate afirma că avem de-a face cu un sfârșit al boierimii (nobilimii) în societatea românească, după cum încearcă să acrediteze chiar prin titlul său cartea lui D. T. Cui folosește oare susținerea acestei teze nu este greu de bănuț, având în vedere faptul că poziția socială a boierimii și burgheziei românești din perioada interbelică a fost luată în regimul totalitar comunist de către nomenclatura de inspirație sovietică, clasă al cărei rol antinațional în istoria românilor este foarte simplu de demonstrat, clasă care se prelungește până azi prin numeroșii „noi îmbogății” (a se vedea cunoscutele studii sociologice ale lui Iván Szelényi pe această temă). Interesele acestora le servește de fapt D. T., după cum reiese din lumina pe care o proiectează asupra elitei istorice a românilor (a se vedea fie și numai titlurile unor interviuri, de ex. *O lume fără moșii este ca un paradis fără măslini* sau *Talciocul a fost locul de întâlnire al aristocraților* ș.a.m.d.).

Se pune apoi întrebarea în ce măsură D. T. poate fi considerată o „autoare”, figurând ca atare pe copertă, fiind vorba de o culegere de interviuri ce de altfel vădesc în mod clar lipsa totală de știință în a pune întrebări, vulgaritatea și ignoranța totală a persoanei care a luat interviurile. O asemenea carte nici nu ar fi trebuit de fapt să ne rețină atenția, dar ea vehiculează în mod repetat afirmații false și mistificări grosolane, care pot (sau au chiar menirea) să inducă în eroare publicul românesc, în general lipsit de informație și discernământ în acest domeniu.

Este regretabil faptul că o serie de persoane onorabile din societatea bucureșteană au consimțit să acorde interviuri acestei persoane, pentru care cuvântul „impostoare” nu este desigur deloc nelalocul său. Este, de asemenea, regretabil faptul că o asemenea carte și-a găsit cu atâta ușurință editorul, punându-se sub patronajul unui binecunoscut scriitor ceaușist: Dinu Săraru, unul dintre corifeii propagandei de dinainte de 1989. D. Săraru era, într-adevăr, „cea mai îndreptățită” persoană să scrie despre boierimea românească... Dar cum la noi cinismul și indecența nu au margini, *Cuvântul înainte* este semnat de Răzvan Theodorescu, al cărui rol negativ în istoria României de după Decembrie 1989 este foarte ușor de probat. Cartea s-a bucurat de lansarea Georgetei Penelea (Filitti), a cărei competență în materie merită o examinare critică pe care o las pentru alt prilej.

Nu pot să nu subliniez faptul că în această carte D. T. comite trei plagiate din lucrări ale mele. Este vorba de nota introductivă la interviul luat d-lui Sandu Barnoschi (p. 30), notă prea îndeaproape inspirată (adesea cuvânt cu cuvânt) din articolul meu *Despre ascendența lui D. V. Barnoschi*, apărut în „Contemporanul”, 29 oct. 1993, nr. 43 (184), p. 1, 6. De asemenea, nota introductivă la interviul luat d-lui Radu Beldiman (p. 48–49) reia prin plagiere fraze din articolul lui Radu Beldiman și Mihai Sorin Rădulescu, *Familia Beldiman. Schiță genealogică și istorică*, apărut în „Arhiva Genealogică”, serie nouă, I(VI), nr. 1–2, 1994, p. 197–201. În paragraful final despre Jockey-Clubul Român, am constatat cum D.T. s-a servit copios – fără să citeze, ca de obicei – de studiul meu *Istoricul Jockey-Clubului Român*, apărut în volumul *Jockey-Club Român 1875–1995*, București, 1995. Pentru a nu umple spațiul revistei care acordă găzduire acestor rânduri cu prezentarea citatelor din cartea lui D.T., plagiate din lucrările mele, asigur pe D.T., precum și pe toți cei interesați, că aceste plagiate pot fi foarte ușor probate în justiție.

Aș vrea, însă, să mă opresc asupra unui caz de falsificare flagrantă care mărturisesc că m-a uluit prin reaua-voință de care a dat dovadă D.T. La p. 150, în nota introductivă a interviului luat d-lui Alexandru Paleologu, D.T. a scris negru pe alb: „În absența unor date istorice foarte precise despre familia Paleologu, al cărei descendent este în secolul nostru domnul Alexandru Paleologu, mă văd obligată (subl. mea – M.S.R.) să recurg la un articol din revista «Contemporanul», numărul din 21 iunie 1991, articol în care heraldistul și genealogul Mihai Sorin Rădulescu avansează ipoteza – temeinic susținută științific – conform căreia scriitorul și senatorul Alexandru Paleologu ar descinde din împărății Paleologi, cea din urmă dinastie a Bizanțului” (p. 150). Într-adevăr, am publicat în revista amintită, în nr. 25 (62), p. 4, un articol intitulat *Paleologii români între mit și realitate*. Concluzia articolului meu, care se întemeiază pe cercetările genealogice documentare pe care le-am întreprins despre acest subiect, poate fi sesizată chiar și din titlu. În acel articol afirm în mod

argumentat că distinsul scriitor Alexandru Paleologu – ale cărui merite și împliniri literare nu sunt legate câtuși de puțin de „ideea imperială bizantină” – este un boier autentic, coborâtor direct al medelnicerului Mihail Nicolae Paleologu (Paleologa), născut la Mitilene (în insula Lesbos) în anul 1771, menționat în *Catagrafia oficială de toți boerii Țării Românești la 1829*, publicată de Ioan C. Filitti în 1929 (p. 16). Nu se poate stabili o legătură documentară între familia boierească din care provine dl. Alexandru Paleologu și ultima dinastie imperială bizantină. Presupuneri și ipoteze s-ar putea eventual face, dar ele nu au nici o bază istorică temeinică.

Cu stupeoare am constatat însă că D.T. îmi atribuie exact opusul tezei pe care am susținut-o în articolul meu, ceea ce constituie un act de falsificare grosolană, de natură a afecta onoarea științifică a cuiva care ține la aceasta. Faptul că asemenea situații se repetă, din păcate, destul de des în presă și în publicațiile românești de astăzi nu trebuie, însă, cred, a ne determina să le trecem cu vederea, deoarece, altfel, aceste acte de impostură se pot oricând repeta.

Amurgul nobililor conține încă numeroase alte inadvertențe și mistificări! Mă opresc numai la faptul că la p. 160, în nota introductivă la interviul luat d-nei Olga Racoviță, D.T. vorbește despre apartenența soțului acesteia la familia boierească moldovenească Racoviță (Cehan), ceea ce constituie un neadevăr flagrant. Acesta poate fi constatat prin simpla consultare a documentatei monografii a Generalului Mihai Racoviță-Cehan, *Familia Racoviță-Cehan. Genealogie și istoric* (București, 1942). Exemplele ar putea continua, dar mă opresc aici, pentru a nu încărca prea mult aceste considerații. *Amurgul nobililor* este o mostră de dezinformare și o *Cronică de familie* (Petru Dumitriu) pe potriva anului 1998. Având în vedere plagiatele pe care D.T. le comite în carte, mi s-a părut de un mare cinism precizarea făcută de editură pe una din primele foi ale cărții (nenumotată): „Nici o parte din acest volum nu poate fi copiată în scopul comercializării fără permisiunea scrisă a Editurii Pro”. Știau editorii ce știau când au făcut o asemenea precizare... Furtul se află chiar în ograda lor. Persistă însă o întrebare: Ne puteam aștepta la altceva din partea unei impoștore și din partea unei edituri patronate de urmașii direcți ai nomenclaturii comuniste?

Mihai Sorin Rădulescu

ERK YURTSEVER, *Tamga. Asya'daki Türkçe coğrafi adlar derlemesi*, Istanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, 156 p.

Această lucrare, publicată la Istanbul, în 1993, de către *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı* (Fundatia de cercetări privind lumea turcă), reprezintă o nouă contribuție la mai buna cunoaștere a geografiei istorice a regiunilor în care trăiesc (sau au trăit) popoarele turcice. Autorul lucrării este Erk Yurtsever, un cunoscut specialist în geografia și istoria lumii turce. După cum sugerează și titlul, cartea se limitează la denumirile geografice turcești din Asia (sunt prezentate, în tabele întocmite în ordine alfabetică, peste trei mii de astfel de denumiri).

Cartea începe cu o *Prezentare* (p. 5–6) semnată de Prof. Dr. Turan Yazgan. După un scurt *Cuvânt înainte* (p. 7) aparținând autorului lucrării, urmează o *Introducere* (p. 8–18). În continuare, este prezentată o *Listă de abrevieri* (p. 19–20). Textul propriu-zis al lucrării (p. 21–156) încheie această carte.

În *Prezentare* și în *Cuvânt înainte* se înfățișează pe scurt motivele care au determinat întocmirea lucrării și importanța acesteia.

Introducerea începe cu o listă a tuturor popoarelor turcice (existente sau dispărute). Urmează o scurtă prezentare a istoriei și geografiei lumii turce. Apoi, este înfățișată metodologia folosită pentru alcătuirea acestei lucrări. Întregul spațiu locuit (de-a lungul istoriei) de popoarele turcice (din Siberia

și Mongolia până în Peninsula Balcanică și Crimeea) este împărțit de autor în trei mari regiuni (Turkestanul de Est, Turkestanul Central și Turkestanul de Vest), subdivizate, la rândul lor, în numeroase regiuni mai mici. Autorul își limitează lucrarea la continentul asiatic. Nu sunt incluse denumirile geografice din Republica Turcia (cu excepția cazurilor când acestea sunt identice cu unele denumiri geografice turcești din restul Asiei). Lucrarea include doar aproximativ 3 000 (trei mii) de denumiri geografice turcești dintr-un total de câteva sute de mii de astfel de denumiri geografice existente în Asia. De aceea, autorul lansează un apel către toți istoricii, geografii și filologii care se ocupă de denumirile geografice turcești, pentru ca aceștia să-și unească eforturile în vederea alcătuirii unei lucrări de mari proporții care să cuprindă toate denumirile geografice turcești atât din Asia, cât și din Peninsula Balcanică, România, Ucraina, Crimeea și regiunile răsăritene ale Rusiei europene.

După foarte utila *Listă de abrevieri*, urmează textul propriu-zis al lucrării. De fapt, este vorba de o serie de tabele (întocmite în ordine alfabetică) conținând peste 3 000 (trei mii) de denumiri geografice turcești din Asia. Fiecare tabel are șase rubrici (denumirea geografică; țara sau regiunea; tipul de denumire geografică; explicații; latitudinea; longitudinea). În rubrica dedicată explicațiilor, se prezintă și cazurile în care o serie de denumiri geografice turcești din restul Asiei sunt identice cu unele denumiri geografice din Republica Turcia.

Marea importanță a acestei lucrări este indiscutabilă. Ea reprezintă un valoros izvor istoric, care este foarte util atât pentru stabilirea limitelor asiatică ale spațiului geografic ocupat (în prezent sau în trecut, în majoritate sau în minoritate) de către popoarele turcice, cât și pentru mai buna înțelegere a direcțiilor și etapelor migrațiilor istorice ale popoarelor turcice. Este vorba nu numai de strămutarea unor mari mase de oameni, ci și de strămutarea unei bogate civilizații materiale și spirituale. După cum subliniază însuși autorul lucrării, se crează impresia (citind cele trei mii de denumiri geografice) că nu numai oamenii, dar și satele, apele, munții și câmpiile au migrat din Asia Centrală până în Anatolia (și în Peninsula Balcanică). Toate aceste elemente au aplicat „sigiliul turcesc” asupra pământurilor din noua lor patrie. Pentru istoricii, geografii și filologii români, materialul cuprins în această carte oferă posibilitatea unor foarte interesante comparații cu denumirile geografice turcești din Dobrogea, Bugeac, Moldova, Muntenia, Oltenia, Banat (și chiar din Transilvania), fapt care ar putea contribui la mai buna cunoaștere a istoriei poporului român atât în perioada dominației cumano-pecenego-tătare (secolele XI–XIV), cât și în perioada suzeranității (sau, în unele regiuni, a stăpânirii directe) otomane (secolele XV–XIX).

Desigur, lucrarea are și unele minusuri. Ele constau atât în prezentarea unui număr totuși insuficient de mare de denumiri geografice turcești din Asia (doar trei mii dintr-un total de câteva sute de mii), cât și în lipsa oricărei comparații cu denumirile geografice turcești din Europa (fie și doar cu cele din Peninsula Balcanică).

În concluzie, putem afirma că această carte, cu toate minusurile arătate mai sus, reprezintă o reușită științifică incontestabilă, constituind un progres și un important punct de reper în studierea geografiei istorice a regiunilor în care trăiesc (sau au trăit) popoarele turcice. De asemenea, un mare merit al lucrării este lansarea unui îndemn (explicit și implicit) la extinderea cercetării acestei teme foarte importante nu numai pentru istoria popoarelor turcice, ci și pentru istoria altor popoare (inclusiv a poporului român). Fără îndoială, întocmirea unui inventar foarte amănunțit al denumirilor geografice turcești de pe teritoriul de azi al României (precum și din Basarabia și Bucovina de nord) ar fi deosebit de utilă.

Adrian Tertecel

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Textul imprimat va fi însoțit de discheta aferentă. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției, B-dul Aviatorilor nr. 1, Sector 1, 71247 – București, tel. 650 7241.

REVISTELE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES. Mentalités – Civilisations
THRACO-DACICA
DACIA – REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE.
NOUVELLE SÉRIE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE
MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARS TRANSSILVANIAE
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE, CLUJ-NAPOCA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”, IAȘI
STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE
STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
STUDII ȘI CERCETĂRI DE NUMISMATICĂ
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
– SERIA TEATRU – MUZICĂ – CINEMATOGRAFIE
– SERIA ARTĂ PLASTICĂ

ISSN 1018 – 0443

43 356